

У номері

Частина I

Події та коментарі

- Коваленко С.М.*
Соціальна відповідальність як фактор розвитку громадянського суспільства 7

Соціологія та профспілковий рух

- Брилева В.А.*
Роль інститута омбудсмана в формуванні соціальної відповідальності державних органів 11
- Воробйова Л.В.*
Роль гуманістичних ідей С.Подолінського, В. Вернадського, М. Руденка у формуванні української моделі сталого розвитку 14
- Гарашов Г.Т.*
Азербайджан на пути к гражданскому обществу 17
- Голубєва І.Є.*
Підвищення відповідальності у соціальній сфері як крок до громадянського суспільства 20
- Гринчук А.В., Яковенко Ю.І.*
Безпекопродукування в контексті соціологічного дискурсу 23
- Деревянченко А.А., Бабкин В.П.*
Соціально-відповідальна реструктуризація підприємств: перспективи в Росії 31
- Жеребцов С.Н.,*
Гуманізація освітнього простору через розвиток психологічної культури педагогів 35
- Забута Т.В.,*
Держава і людина: гармонізація стосунків у площині соціального партнерства 38
- Комарова А.И.*
Відповідальність в системі функціонування влади як фактор інституціональних трансформацій державного управління: методологічний і політичний аспекти 41
- Кондратьєв В. М.*
Соціальна відповідальність педагогічного університету в сучасну епоху 44
- Кондрашин И.И.*
О взаимосвязи развитости сознания человека с его социальной ответственностью и культурой поведения 47

- Кормич А.И.*
Соціальне партнерство як форма реалізації соціальної відповідальності 52
- Кострица В.И.*
Направленность социальной ответственности на обеспечение достойного труда 54
- Кульбашина Е.Н.*
Межличностная коммуникация как фактор успешности 57
- Лазько Е.А.*
ОБСЕ как инструмент формирования ответственности субъектов международных отношений 60
- Лініч Л.М.*
Соціальна відповідальність як об'єкт соціологічного дослідження 64
- Марікян С.В.*
Соціальна відповідальність вузів за умов глобалізації освітнього простору 67
- Матронина Л.Ф.*
Социальная ответственность современных инженеров-менеджеров 70
- Михайлева Е. Г.*
Социальная ответственность интеллектуальной элиты 73
- Міщєня О.М.*
Технологія формування громадянського світогляду старшокласників 76
- Никоненко Л.В.*
Доверие к политикам как фактор социальной ответственности 79
- Новак І.М.*
Соціальна відповідальність як чинник розбудови соціальної держави в Україні 82
- Осовий Г.В.*
Соціальна відповідальність у сфері праці: позиція профспілок 85
- Пелін О.В., Ігнатюк Н.І.*
Соціальний сенс підприємництва в контексті сучасного українського суспільства 90
- Пилипенко В.М., Гарбар І.В.*
Право, законність, юридична відповідальність у правовій культурі суспільства 93
- Посцан Л.В.*
Парадигма преобразования/ формирования менталитета как фактор социально-ответственного поведения в гражданском обществе: образовательные аспекты 96
- Прасол С.Д.*
Валеологическая парадигма здравоохранения в либеральном обществе 98

<i>Султанова М.А.</i> Контркультура и формирование гражданского общества.....	100	<i>Козачина А.Є.</i> Проблеми судоустрою та здійснення судочинства в Україні.....	148
<i>Суходольская-Кулешова О.В.</i> Социальная ответственность в усло- виях развития образования как института гражданской и профес- сиональной социализации.....	104	<i>Кормич Б.А.</i> Правовий аспект впливу глобалізації на соціальну відповідальність дер- жави.....	150
<i>Чудовська-Кандиба І.А.</i> Комунікативні практики у громадянсь- кому суспільстві.....	107	<i>Коробенко Н.П.</i> Учасники пенсійних правовідносин у накопичувальній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.....	153
<i>Ярошук Н.З.</i> Роль и значение философии экономики в переходном обществе.....	110	<i>Кудін С.В.</i> Види вбивства за Руською Правдою: історіографічний аспект дослідження.....	156
Право України: теорія і практика			
<i>Бакалінська О.О.</i> Правові колізії конкурентного законо- давства України.....	114	<i>Лазько Г.З.</i> Правове регулювання відповідальності процесуального представника: проблеми та перспективи.....	159
<i>Богатюк І.Г.</i> Загальні проблеми правової охорони земель рекреаційного призначення.....	117	<i>Лазько О.М.</i> Відповідальність свідка – гарантія здійс- нення ним громадянського обов'язку.....	162
<i>Ведерніков Ю.А.</i> Формування професійної правосві- домості юриста в процесі юридичної освіти.....	119	<i>Лановенко І.І.</i> До проблеми розбудови громадянського су- спільства: психолого-правовий аспект.....	164
<i>Галайденко Т.В.</i> Незалежність суддів як чинник розви- нутості у громадянському суспільстві.....	122	<i>Пружанська Т.П.</i> Інститут Уповноваженого як механізм протипаги надмірного втручання держави у життя громадянського суспільства.....	167
<i>Гаркуша В. С.</i> Питання створення та діяльності підрозділів податкової міліції.....	125	<i>Римаренко І.В.</i> Правовий захист жінок в Україні.....	170
<i>Гаркуша О.В.</i> Викриття податкових правопорушень у сфері обігу піддакцизних товарів.....	128	<i>Сандровська Л.І.</i> Морально-правовий аспект формування авторитету судової влади за умов побу- дови громадянського суспільства в Україні.....	174
<i>Гаркуша Д.В.</i> Попередження фактів корупції працівниками ДПС України.....	131	<i>Сук О.В.</i> Проблеми цивільно-правової відповідальності за договором будівельного підяду.....	177
<i>Головко Т.М.</i> Гендерні питання у кримінальному законо- давстві України.....	134	<i>Хатнюк Н.С.</i> Рейдерство як спосіб припинення права власності.....	180
<i>Дуванський О.Ф.</i> Порушення кримінальної справи щодо особи як складова процесу притягнення до кримінальної відповідальності.....	137	<i>Шевченко О.Я.</i> Компетенція правоохоронних та ін- ших органів виконавчої влади у сфері виявлення та розпорядження безхазяйним майном.....	183
<i>Журавель Я.В.</i> Проблеми відповідальності за прийняття рішень виконавчих органів рад.....	139	<i>Шевченко Я.М.</i> Історико-правовий аспект поняття імені фізичної особи.....	186
<i>Какауліна Л.М.</i> Державний лад в Україні: сучасні виклики у сфері судівництва. <i>Деякі аспекти ре- формування системи добору і підготовки суддів в Україні, удосконалення системи їх відповідальності</i>	142	<i>Щотова Ю.М.</i> Забезпечення зайнятості випускників про- фесійно-технічних і вищих навчальних закладів України як один з напрямів соціальної відповідаль- ності держави.....	190
<i>Клименко О.М.</i> Цивільно-правова відповідальність сторін по- переднього договору як вид соціальної відповідаль- ності.....	145	<i>Якимець О.І.</i> Про можливості застосування криміналіс- тичного дослідження документів у цивільному про- цесі.....	193

Події та коментарі

Коваленко С.М.,

*канд. фіз-мат наук, доцент, проректор з наукової роботи
АПСВ ФПУ*

Соціальна відповідальність як фактор розвитку громадянського суспільства

Останнім часом у засобах масової інформації, наукових публікаціях все частіше розглядаються питання, пов'язані із соціальною відповідальністю людини, місцевих громад, громадських та політичних організацій, структур влади та бізнесу. І це не дивно, адже очевидним є залежність майбутнього суспільства від теперішньої соціальної поведінки людини як окремого індивідуума чи представника організації. Тож надзвичайно актуальною була тема **Міжнародної наукової конференції «Соціальна відповідальність як фактор розвитку громадянського суспільства» («Social responsibility as a factor of civil society development»)**, яка відбулась 20–21 лютого 2008 р. в Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України (м. Київ).

Організаторами конференції виступили Міністерство освіти і науки України, Федерація професійних спілок України, Академія праці і соціальних відносин Федерації профспілок України, Міжнародна асоціація навчальних і наукових закладів із підготовки кадрів для соціально-трудової сфери, Російське філософське товариство, Московський державний університет ім. М.В. Ломоносова, Науково-дослідний інститут «Проблеми людини».

Актуалізація та популяризація ідей соціальної відповідальності, консолідація зусиль вчених, громадських організацій для створення науково обґрунтованої моделі взаємовідносин у суспільстві, яка б спонукала до соціально відповідальної поведінки всіх суб'єктів суспільства – ось основні завдання, що ставили перед собою організатори конференції.

Зауважимо, що тема конференції викликала неабияку зацікавленість багатьох науковців, профспілкових лідерів, а також представників влади та громадських організацій. У ній взяли участь 204 учасники із Азербайджану, Білорусі, Молдови, Росії та багатьох міст України.

Робота конференції відбувалася за такими напрямками:

- соціальна відповідальність держави у процесі реформування економіки;
- соціальна відповідальність – пріоритет розвитку сучасного бізнесу;
- гуманістичні аспекти соціальної відповідальності у громадянському суспільстві;
- правові аспекти соціальної відповідальності.

На пленарному засіданні з доповідями виступили заступник Голови Федерації професійних спілок України Г.В. Осовий, національний кореспондент Міжнародної організації праці в Україні В.І.Костриця, член Президії Російського філософського товариства проф. Н.З. Ярошук (м. Москва), професор Д.П.Богиня (м. Київ), професор Академії праці і соціальних відносин (м. Москва) О.О. Дерев'янченко, ректор Академії праці і соціальних відносин (м. Баку) Г.Т. Гарашов, професор Академії праці і соціальних відносин (м. Київ), директор Науково-дослідного інституту «Проблеми людини» А.І. Комарова, доцент Академії праці і соціальних відносин (м. Київ) О.В. Швед, представники Секретаріату Кабінету Міністрів України та Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту.

Широке представництво, зацікавлене обговорення винесених проблем на секційних засіданнях засвідчили існування в суспільстві здорових сил, здатних просувати ідеї соціальної відповідальності.

Незважаючи на неоднозначність трактування поняття «соціальна відповідальність», різні підходи у дослідженні проблем та різномайття думок, учасники конференції дійшли однозначного висновку, що соціальна відповідальність є одним із основоположних принципів подальшого розвитку суспільства.

Як же сприяти просуванню ідей соціальної відповідальності у суспільстві?

Вирішення поставленої задачі вбачається в трьох напрямках.

По-перше, це постійне удосконалення законодавства, яким обумовлюються нові норми соціально відповідальної поведінки.

По-друге, розвиток соціального діалогу, через який можна виходити на домовленості між суб'єктами суспільства (соціальними партнерами) про покращення соціальних умов, норм, гарантій учасників. Основну роль у розвитку цього напрямку повинні відігравати інститути громадянського суспільства і насамперед профспілки.

По-третє, суспільство повинно спрямувати значні зусилля на формування особистості, для якої соціально відповідальна поведінка стала б внутрішнім переконанням та нормою життя.

Це завдання є надзвичайно важливим і, водночас, надзвичайно складним, адже передбачає комплекс цілеспрямованих та добре скоординованих впливів із боку усіх прогресивних сил суспільства. Сподіватися на успішне вирішення завдань можна лише за умов консолідації зусиль влади, системи освіти, наукових установ, громадських організацій та інформаційної галузі. Важлива роль у виконанні цього завдання належить політичній еліті, яка формує державну політику. Представники політичних еліт повинні, насамперед, самі демонструвати соціально відповідальну поведінку, а також популяризувати її з допомогою засобів масової інформації, адже за справедливим твердженням творця концепції корпоративної соціальної відповідальності Кіта Девіса «В довготривалій перспективі ті, хто не використовує владу у тому напрямі, який суспільство вважає відповідальним, цю владу втратять».

Незважаючи на досить широке розповсюдження анонсу конференції, її роботу висвітлили лише Українське національне радіо, газета «Профспілкові вісті» (2008. – 29 лют.; 2008. – 7 берез.), журнал «Соціальна політика: проблеми, коментарі, відповіді» (2008. – № 1. – С. 27–29), Вісник Російського філософського товариства (2008. – № 1. – С. 79–80), інші ж засоби масової інформації не відгукнулися на заклик організаторів виявити свою громадянську позицію, відповідальність у популяризації ідей соціальної відповідальності, або ж зажадали за свої послуги чималі гроші.

За підсумками роботи конференції наукові статті учасників публікуються у цьому номері Вісника. Також були вироблені рекомендації та пропозиції, які наводяться нижче.

ПРОПОЗИЦІЇ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ
Міжнародної наукової конференції «Соціальна відповідальність як фактор розвитку громадянського суспільства»

1. З метою узгодження категоріального апарату та створення концепції соціальної відповідальності у контексті гуманістичної практики громадянського суспільства практикувати проведення конференцій цього профілю.
2. При розробці концепції особливу увагу приділити розробці стандартів соціальної відповідальності відповідно до різноманітних сфер суспільного життя.
3. Виступити з пропозицією до національних федерацій профспілок (Азербайджан, Білорусь, Росія, Молдова, Україна) взяти участь у розробці стандартів соціальної відповідальності.
4. Рекомендувати адміністрації профільних вищих навчальних закладів включити до навчальних програм відповідних курсів та дисертаційних робіт аспірантів вироблені на конференції ідейно-методологічні підходи під час читання лекцій та проведення семінарських занять.
5. Рекомендувати адміністраціям профільних вузів на основі матеріалів та рекомендацій цієї конференції подати своїм національним федераціям профспілок зауваження та пропозиції до робочої версії тексту за міжнародним стандартом із соціальної відповідальності ISO 26000.
6. Через систему громадянської освіти популяризувати тематику та матеріали конференції серед населення Азербайджану, Білорусі, Молдови, Росії та України.
7. Створити в усіх регіонах України обласні та місцеві Ради з питань благодійності при обласних та місцевих державних адміністраціях.
8. Створити міжвідомчу робочу групу для взаємодії з Національною радою з питань благодійності для координації зусиль по реалізації соціальних проектів, що входять до міністерських програм з програмами спонсорів та некомерційних організацій.
9. Вдосконалити законодавство України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття відповідно до європейських норм.
10. Внести зміни до нормативних актів Міністерства освіти і науки України, які стосуються визначення трудомісткості робіт професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів, що пов'язано зі

- збільшення кількості годин на самостійну та індивідуальну роботу студентів, згідно з умовами впровадження Болонського процесу і відповідним зростанням навантаження викладачів.
11. Проводити моніторинг програм, що стосуються благодійної діяльності різних організацій.
 12. Проводити попередню експертизу благодійних програм щодо можливих психологічних наслідків їх реалізації та здійснювати конкурсний відбір цих програм.
 13. Розглядати соціальну відповідальність як один з основних пріоритетів менеджменту підприємств і організацій всебічно спонукати керівництво здійснювати управлінську діяльність, що базується на етичних нормах та цінностях і приводить до зростання життєвого рівня суспільства, підприємства і персоналу.
 14. Запропонувати Верховній Раді ввести етичну соціальну експертизу усіх законопроектів.
 15. Кабінету Міністрів України розробити політику та рамковий порядок забезпечення соціальної відповідальності на всіх рівнях державного управління та управління підприємствами й організаціями.
 16. Розробити і впровадити методiku всеукраїнських соціологічних моніторингових досліджень щодо відповідності змісту реклами та способів її розповсюдження етичним нормам та принципу соціальної відповідальності.
 17. Федерації профспілок України рекомендувати підприємцям спрямовувати добродійну діяльність на розбудову інфраструктури молодіжного спорту, культурного розвитку та дозвілля молоді. Одночасно ввести пропозиції до законодавства України про заборону на гральний бізнес.
 18. Рекомендувати Міністерству освіти і науки України, національним міністерствам освіти країн СНД вдосконалити державні стандарти підготовки фахівців з економічних напрямів шляхом внесення тем щодо соціальної відповідальності як такої, що базується на етичних нормах та цінностях.
 19. Міністерству освіти і науки України ввести в шкільні навчальні плани як обов'язковий предмет «Етика і культура поведінки».
 20. Профспілкам України рекомендувати включати до Генеральної угоди та угоди всіх рівнів пункт стосовно соціальної відповідальності менеджменту підприємств всіх форм власності, Кодекси етичної поведінки та здійснювати аудит соціальної діяльності.
 21. Запропонувати Федерації профспілок України проводити Всеукраїнський конкурс підприємств і організацій «Кращий соціально-відповідальний бізнес».
 22. Сприяти розробці захисних програм, що унеможливають проникнення на інформаційні портали спаму аморального та шкідливого змісту.
 23. Вважати юридичну відповідальність особливим видом соціальної відповідальності.
 24. Визнати, що на сучасному етапі розбудови громадянського суспільства в Україні механізм реалізації юридичної відповідальності є недосконалим. Причинами такого стану є: низький рівень правосвідомості та правової культури у суспільстві; зниження рівня професійної правосвідомості юристів; нівелювання моральних цінностей у сучасному суспільстві.
 25. Одним із шляхів подолання кризової ситуації є підвищення якості юридичної освіти; при підготовці фахівців-юристів базовими принципами мають стати професійність, моральність, совісність.
 26. Звернутися до Комітету з питань правосуддя ВРУ з пропозицією розглянути питання щодо врегулювання на законодавчому рівні питання участі свідка у цивільному процесі, зокрема, правового визначення у ЦПК України процедури вручення повістки та підстав застосування відповідальності до свідка.
 27. Звернутися до Комітету з питань правосуддя ВРУ з пропозицією розглянути питання щодо внесення змін до ЦПК України щодо порядку застосування відповідальності за неналежне виконання процесуальним представником наданих йому повноважень.
 28. Звернутися до Комітету з питань правосуддя ВРУ з пропозицією розглянути питання щодо внесення змін до п. 2 ст. 59 Закону України «Про судоустрій України» стосовно зміни віку громадянина України, від якого він може бути рекомендований на обіймання посади судді – замість 25 років встановити 35 років.
 29. Визнати ситуацію, яка склалася сьогодні на ринку праці випускників професійно-технічних та вищих навчальних закладів України, незадовільною. Звернутися до Комітету з питань соціальної політики і праці ВРУ з пропозицією розглянути питання щодо внесення змін до Закону України «Про зайнятість» та до проекту Трудового кодексу України стосовно запровадження нових гарантій забезпечення зайнятості молоді, що можуть бути застосовані за сучасних умов.
 30. Звернутися до Комітету з питань правової політики ВРУ з пропозицією розглянути питання щодо правового закріплення підстав участі та реалізації захисту прав Уповноваженого шляхом внесення

відповідних змін та доповнень до ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховною Радою України з прав людини».

Також учасники конференції висловлювали досить категоричні пропозиції, які, з огляду на сучасний стан справ, мають певний сенс, а саме – ввести цензуру медіа-проектів щодо їх відповідності морально-етичним цінностям.

Зважаючи на надзвичайну важливість проблем соціальної відповідальності, конференція прийняла рішення щодо подальшої активної розробки проблематики, запровадження постійно діючого міжнародного семінару з питань соціальної відповідальності та періодичного проведення міжнародних конференцій.

Соціологія та профспілковий рух

Брилева В.А.,

*канд. юрид. наук, доцент, зав. кафедрой правоведения
Гомельского филиала УО ФПБ «Международный институт
трудовых и социальных отношений»*

Роль института омбудсмана в формировании социальной ответственности должностных лиц государственных органов

Исследование механизмов обеспечения социальной ответственности должностных лиц государственных органов обусловлено наличием проблемы ответственности должностных лиц за нарушение прав и свобод личности, которая является краеугольным камнем гуманитарной науки в условиях формирования демократического социального правового государства в Республике Беларусь.

В современных условиях проблема ответственности должностных лиц государственных органов стоит особенно остро, поскольку неизмеримо возросла роль отдельного человека в общественной жизни, расширилась его свобода, и в то же время усложнилась система государственных органов, увеличилось количество правовых предписаний, зависимость человека от внешней социальной и естественной среды. Увеличилось количество ситуаций, при которых над должностным лицом, кроме собственной совести, нет другого контроля. В данных условиях возрастает значение надлежащих механизмов обеспечения социальной ответственности должностных лиц государственных органов.

Строительство гражданского общества и правового государства диктует новые требования к пониманию социальной роли человека, его места в социальных институтах. В настоящее время возникает необходимость укрепления социальной дисциплины и ответственности государства, общества, человека.

М.С. Строгович отмечает, что «правильное понимание ответственности важно и в политическом, и в социальном, и в юридическом смысле, оно имеет громадное значение для научной разработки проблемы прав личности, для повышения ответственности государственных органов, общественных организаций, должностных лиц за порученное дело» [1, с. 76]. Социальная ответственность – это взаимодействие (как поощрение, так и лишение) общества и его представителей, основанное на правах и обязанностях по соблюдению социальных норм при условии возможности осознания последствий совершаемых ими социально-значимых поступков [2, с.15]. В формировании социальной ответственности должностных лиц государственных органов определяющую роль призван играть институт Уполномоченного по правам человека.

Главенствующее значение института омбудсмана в формировании социальной ответственности должностных лиц государственных органов обуславливают существенные характеристики указанного института.

Существенными характеристиками института омбудсмана являются:

- 1) деятельность направлена на осуществление двух основных функций:
 - контроль за органами государственного управления;
 - защита нарушенных прав человека в результате действий или бездействия государственных органов или их должностных лиц;
- 2) выступает субсидиарным (дополнительным) организационно-правовым средством защиты прав человека по отношению к существующим правозащитным механизмам и не влияет на компетенцию других органов;

- 3) не обладает полномочиями принимать императивные решения, обладающие силой юрисдикционного акта;
- 4) независимость от любой власти;
- 5) деполитизированность;
- 6) широко открыт для общественности.

На основе анализа существенных характеристик института омбудсмана представляется возможным сформулировать определение данного института, которое отражало бы его основные черты и осуществляемую двойную функцию: омбудсман – это независимое публичное должностное лицо, которое является субсидиарным деполитизированным организационно-правовым средством защиты прав человека, не обладающее правом принимать императивные решения, имеющие силу юрисдикционного акта, уполномоченное осуществлять контроль над органами государственной власти и разрешать жалобы от пострадавших лиц на государственные органы и их должностных лиц.

Институту омбудсмана свойственна способность модифицироваться в зависимости от социальных, правовых условий конкретного государства, не изменяя при этом своей сущности и содержанию. Многообразие омбудсмановского сообщества возможно систематизировать на основе сравнительно-правового анализа организационных форм деятельности омбудсмана, порядка избрания, сферы компетенции, порядка обращения за защитой нарушенных прав, полномочий и методов деятельности, форм реагирования на нарушения прав и свобод человека, в зависимости от формы государственного устройства. Представляется возможным привести следующие модели омбудсмана:

- 1) единоначальный и коллегиальный омбудсмановский институт;
- 2) парламентский и исполнительный омбудсман;
- 3) омбудсман общей компетенции и специализированный омбудсман;
- 4) омбудсман, сфера компетенции которого распространяется на суды, административные органы, негосударственные структуры, и омбудсман с ограниченной сферой компетенции;
- 5) модель омбудсмана непосредственно принимающего жалобы и модель омбудсмана получающего жалобы посредством членов парламента;
- 6) омбудсман, основой деятельности которого является лишь жалоба, и омбудсман, предпринимающий действия не только на основе жалобы, но и по собственной инициативе;
- 7) модель омбудсмана с широким набором методов деятельности (проверка жалоб, инспекционные обследования) и модель омбудсмана с ограниченным набором методов (проверка жалоб);
- 8) тип омбудсмана с широким комплексом форм реагирования на нарушения, включая обращения в парламент с законодательной инициативой и в Конституционный суд, и тип омбудсмана не обладающий таковым;
- 9) федеративный омбудсман и региональный, омбудсман унитарного государства.

Принимая во внимание существующие в Республике Беларусь элементы механизма защиты прав и свобод человека и гражданина (судебный порядок защиты прав человека; административную жалобу; прокурорский надзор; международный механизм защиты прав и свобод личности), преимуществами института омбудсмана выступают:

- 1) процедура рассмотрения жалоб слабо формализована;
- 2) упрощенный порядок обращения за защитой нарушенного права;
- 3) эффективность и короткие сроки разрешения жалоб;
- 4) незначительные материальные расходы жалобщика;
- 5) возможность действовать не ограничена условием наличия жалобы;
- 6) действует и в том случае, когда закон формально не нарушен, но права человека нанесен ущерб;
- 7) оказывает максимально персонализированную, индивидуализированную помощь.

Введение института Уполномоченного по правам человека Республики Беларусь в национальный механизм защиты прав и свобод человека и гражданина не должно наносить ущерба использованию гражданами других юридических средств восстановления законности и справедливости в сфере управления. Уполномоченный по правам человека Республики Беларусь в совокупности с другими элементами правозащитного механизма должны не конкурировать друг с другом, а содействовать восстановлению нарушенных прав человека и предупреждать нарушения в будущем. Белорусский Уполномоченный по правам человека призван дополнить восполнить существующий внутрисударственный механизм защиты прав человека в направлении защиты прав

граждан на «хорошее управление» и справедливое обращение со стороны органов государственной власти и управления. Разработанный, исходя из указанных положений и с учетом национально-государственных особенностей Республики Беларусь, комплексный омбудсмановский план станет гарантом практической стабильности, эффективности белорусского Уполномоченного по правам человека.

Концепция института Уполномоченного по правам человека Республики Беларусь состоит из таких элементов:

- *организационная форма деятельности* – единоначальный институт, функционирующий на республиканском уровне, в разрезе *проблемы инстанционного построения*, – с перспективой учреждения Уполномоченных в регионах;
- *парламентский тип* института омбудсмана, который в большей мере соответствует политико-правовой системе Республики Беларусь, в большей степени характеризуется такими качествами как независимость и беспристрастность, увеличит возможности воздействия на административные органы, повысит эффективность института в глазах граждан, усилит позиции Национального собрания в сфере контроля за органами исполнительной власти;
- предоставление *права обращения* к Уполномоченному по правам человека широкому кругу субъектов: гражданам Республики Беларусь, иностранным гражданам, лицам без гражданства, организациям граждан через уполномоченных представителей этих организаций;
- *доступ* к белорусскому Уполномоченному не должен ограничиваться условием, чтобы податель жалобы лично пострадал в результате действия или бездействия государственных органов и их должностных лиц; требованиями юридической обоснованности жалобы, оплаты государственной пошлины; жесткими процедурами предоставления жалобы;
- порядок обращения к омбудсману обусловлен определенными *требованиями к жалобе*;
- *порядок поступления жалоб* в службу Уполномоченного: непосредственно от заинтересованных лиц и опосредованно, то есть через членов парламента;
- модель Уполномоченного, *предпринимающего действия* не только на основе жалобы, но и по собственной инициативе;
- *сфера компетенции* Уполномоченного по правам человека в Республике Беларусь распространяется на государственные органы, органы местного самоуправления, за исключением президентских структур, правительства, парламента;
- наличие в Республике Беларусь развернутой системы контрольных и надзорных органов, наделенных правом проведения проверок и инспекций, обуславливает модель омбудсмана, основным *методом деятельности* которого является проверка поступивших жалоб;
- наряду с такими распространенными *формами реагирования* на нарушения прав человека, как предложения, рекомендации, доклады парламенту, Уполномоченному необходимо предоставить широкие возможности в сфере правотворчества, инициирования проверки конституционности нормативно-правовых актов.

Исходя из того, что от эффективности планирования правотворчества в значительной степени зависит качество правовой нормы, опираясь на исследование социально-правовой природы института омбудсмана, разработанную теоретическую модель белорусского Уполномоченного по правам человека и принимая во внимание анализ национального внутригосударственного механизма защиты прав и свобод человека, можно констатировать, что включение в план подготовки законопроектов проекта закона об Уполномоченном по правам человека в Республике Беларусь полностью соответствовало бы современным потребностям и интересам белорусского государства и гражданского общества.

Учитывая способ правового закрепления института омбудсмана в других государствах и принимая во внимание сложившуюся в Республике Беларусь иерархию нормативных правовых актов, представляет особое значение включить основные положения, касающиеся службы Уполномоченного, в Конституцию Республики Беларусь, для чего потребуются внесение в нее соответствующих изменений и дополнений.

Таким образом, социально-правовая природа института Уполномоченного по правам человека свидетельствует об его определяющей роли в деле восстановления нарушенных прав и свобод личности и обеспечения социальной ответственности должностных лиц государственных органов.

Література

1. Строгович М.С. Сущность юридической ответственности // Сов. гос-во и право. – 1979. – №5. – С. 76.
2. Родионова Е.В. Юридическая ответственность, как разновидность социальной ответственности: современные проблемы: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Е.В. Родионова; Акад. Управления МВД России. – М., 2007. – 15 с.

Воробйова Л.В.,

*канд. екон. наук, доцент кафедри історії економічних вчень
та економічної історії ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»*

Роль гуманістичних ідей С.Подолінського, В. Вернадського, М. Руденка у формуванні української моделі сталого розвитку

Людство підійшло до такого стану, коли потрібна особлива відповідальність, розум у рішеннях і діях, урахування не тільки національних інтересів, а й потреб світового співтовариства. Слід створити умови, які забезпечують сталий розвиток світу на наукових, розумних основах.

Останнім часом різними організаціями ООН були висунуті нові концепції та програми глобального регіонального й національного розвитку, де робиться спроба розглянути процес загального розвитку в єдності всіх його сторін – економічній, соціальній та природній. Звертається увага на недостатнє опрацювання природничо-історичних закономірностей, які знаходяться в основі сталого розвитку.

Суспільство вступило в епоху, коли знання законів природи та вміння їх використовувати стали практичною необхідністю. У міру того, як зростає могутність людини, зростає і її відповідальність за кожний прийнятий крок. Людина стала потужною, глобальною геологічною силою. Але дійсне панування людини над природою складається не у сліпому нав'язуванні їй людської волі, а в умінні пізнавати її закони і використовувати їх як об'єктивний критерій колективного розуму, ефективності своєї практичної діяльності.

У природничих та суспільних науках відкрито багато об'єктивних законів, але вони ще не об'єднані у цілісну систему і досі недостатньо вивчене питання про взаємозв'язок законів природи та суспільства. Не розроблений науковий механізм використання цих законів у суспільній практиці.

Сталий розвиток цивілізації та окремих держав можливий лише у разі забезпечення основних матеріальних і духовних потреб переважної більшості членів суспільства, а в ідеалі – кожної людини. Головна роль у цьому належить матеріальному виробництву, тобто продукуванню споживчих (додаткових) вартостей, для створення яких завжди використовують сировину (матерію), а також енергію та інформацію (наукові та спеціальні знання переважно у вигляді технологій). У разі переважання будь якої із цих складових виділяють матеріало-, енерго- та наукоємку продукцію. Сьогодні найбільш успішні економіки мають ті держави, які експортують наукоємку продукцію. У той самий час на нинішньому історичному етапі розвитку цивілізації успішні економіки мають і ті держави, що видобувають і експортують на світовий ринок енергію чи енергоносії.

Науково-технічний прогрес за роки минулого століття розв'язав багато проблем забезпечення потреб цивілізації енергією, великою мірою завдяки цьому звільнив людину від важкої фізичної праці, поліпшив умови її життя та комфорту. Разом з тим, не всі вони вирішені. Основний недолік науково-технічного прогресу минулого століття полягає у тому, що проблема енергозабезпечення розв'язувалась на базі невеликої, вкрай обмеженої кількості технологій перетворення енергії на інші, корисні для людини види, які людство навчилось використовувати у своїй діяльності.

Програма розвитку (ПР) ООН, Комісія ООН з проблем сталого розвитку, світова енергетична рада та інші міжнародні інституції з проблем екології, енергетики та сталого розвитку дійшли однозначного висновку: діючі сучасні моделі виробництва, розподілу та використання енергії на національному, регіональному та глобальному рівнях нестабільні і нераціональні з огляду на екологію та фінансові витрати і вже зараз є перешкодою для сталого соціально-економічного розвитку багатьох країн світу [5, с. 20].

Об'єктивний аналіз напрямів модернізації паливно–енергетичного комплексу, виконаний на замовлення ПР ООН Стокгольмським інститутом системних досліджень, засвідчив, що для забезпечення подальшого економічного зростання на засадах сталого розвитку усі країни мають відмовитись від традиційних підходів до удосконалення ПЕК. Спільними для таких стратегій мають бути наступні три напрями вирішення проблеми енергозабезпечення:

- підвищення ефективності використання енергії;
- масштабне використання нових та поновлюваних джерел енергії;
- модернізація техніки і технологій використання органічного палива.

Програма розвитку ООН надає пріоритет використанню поновлюваних джерел, частка яких, за їх прогнозами, у світовому балансі споживання паливно–енергетичних ресурсів до 2050 р. зросте до 27–54 % [5, с. 20]. Тобто, це головний, генеральний, стратегічний напрям модернізації паливно–енергетичного комплексу.

Енергія існує у великій кількості видів і її ресурси є невичерпними не тільки у Всесвіті, а й на Землі, однак ефективно, з користю для себе людина вміє використовувати лише обмежену кількість видів енергії: електричну, механічну, теплову, випромінювання (світлову), ядерну, хімічну, електрохімічну. Через брак знань про закони перетворень енергії людина не вміє використовувати дуже багато її видів. І тому важливо, щоб фундаментальна наука працювала саме над створенням нових енергетичних технологій. На жаль, в українській фундаментальній науці цього не відбувається.

За роки незалежності нашої країни відбувся занепад тих напрямів фундаментальної науки, що здійснюють дослідження в галузі енергетики. Під егідою Національної академії наук України підготовлена «Енергетична стратегія України до 2030 року». Реалізація концептуальних положень цієї програми зумовить повну залежність нашої держави від постачальників традиційних енергоносіїв (нафти, газу, вугілля). За даними цієї програми «імпорт нафти в Україну до 2030 року має зрости до 36,8 млн. т. і становитиме 88,2 % від загального споживання, природного газу відповідно – до 93,8 млрд. м³ (75,8 %), а вугілля – до 90,6 млн. т (50,2 %)» [5, с. 22].

Основними енерготехнологіями, які пропонуються «Стратегією» для подальшого розвитку українського паливно–енергетичного комплексу, є вугільні ТЕС та АЕС. І це в той час, коли Світова енергетична рада засвідчує, що «вік вугілля» закінчився ще на початку ХХ ст. [5, с. 22].

Слід також підкреслити, що видобування українського вугілля надто дорого обходиться країні і народу: на кожному мільйоні видобутого вугілля лежить тягар смерті трьох – чотирьох шахтарів, на світовому ринку це вугілля не конкурентоспроможне, а з державного бюджету України на підтримку вугільної галузі щороку виділяються великі і у той самий час недостатні субсидії (4–7 млрд. грн. за останні роки) [5, с. 23]. Це гальмує економічний розвиток всієї країни.

Що стосується атомної енергетики, то у прогнозах світової енергетичної ради велика увага приділяється лише безпечним АЕС. Ці атомні електростанції працюють на повільних нейтронах, для освоєння і спорудження яких в Україні немає ні наукової, ні виробничої бази. Для цього необхідно час та великі кошти, належну віддачу від яких можна очікувати дуже довго.

Згідно з прогнозами до 2100 р. споживання енергії у світі зросте майже вдвічі і підніметься до рівня близько 22 млрд. т умовного палива (туп). У середньому в світі забезпеченість розвіданими запасами корисних копалин становила на 2000 р.: для нафти – 37 років, газу – 63 роки, вугілля – більше 250 років. Починаючи з 2040-х років спостерігатиметься стале зростання виробництва і споживання атомної енергії, енергії біомаси, сонячної, вітрової, геотермальної та інших видів нетрадиційної енергії [4, с. 374–375].

З другої половини ХХІ ст. у світовій енергетиці має статися суттєве підвищення ролі невичерпних та поновлюваних існуючих та нових джерел енергії. Під поновлюваними ресурсами потрібно розуміти енергію, яку отримують із існуючих у навколишньому середовищі енергетичних потоків або із речовин, які отримують із останніх. До них відносяться енергія, яку отримують при спаленні біомаси. Основними видами біопалива є деревина; вугілля, яке отримують із дерева; торф; промислові, міські та сільськогосподарські відходи. До невичерпних джерел енергії відносяться первинна електроенергія, яка генерується із сонячної енергії, енергії вітру, енергії приливів, гідро-, геотермальна та ядерна енергія. На жаль, поки що всі ці види енергії на сучасному енергетичному рівні у масовому масштабі поступаються традиційним енергоносіям, з комерційних, ресурсних, а в окремих випадках, екологічних параметрів і не відповідають вимогам безпеки. Але, у зв'язку з погіршенням гірничо–геологічних умов видобутку та вичерпності вуглеводневих енерго-

носіїв, підвищення вартості енергії у структурі відносних цін з другої половини XXI ст. зросте роль невичерпних та поновлюваних джерел енергії.

Аналіз перспектив розвитку економіки України вказує на те, що до 2010 р. триватиме зростання енергоспоживання, яке сягатиме 300–330 млн. т умовного палива на рік. За доволі оптимістичними прогнозами, власних ресурсів ми спроможемося дати лише 190 млн. т умовного палива. Отже, вибору немає: або імпорт і економічна (а там і політична) залежність від сумнозвісного «краника», або інтенсивне освоєння нетрадиційних джерел – вітру, підземного та сонячного тепла, біогазу, малих річок та родовищ природного газу, вторинних ресурсів тепла тощо. Здоровий глузд підказує вибрати другий варіант.

Сонячна енергетика є також одним із пріоритетних напрямів широкого використання поновлюваних джерел енергії. Внаслідок фотосинтезу енергія сонячного світла перетворюється в хімічну форму, в якій вона може зберігатись невизначено тривалий час. А теорія про сонячну природу додаткової вартості вперше з'явилась у нас в Україні у наукових доробках представників української школи фізичної економії С. Подолинського, В. Вернадського, М. Руденка.

За розрахунками С. Подолинського сталим розвитком суспільства треба вважати такий, при якому витрати однієї калорії людської праці втягують в обіг 20 калорій сонячної енергії (тепер це називають «принципом Подолинського»). Можна говорити про його нову наукову парадигму. Прогрес суспільства він пов'язує зі збільшенням енергетичного бюджету кожної людини і людства в цілому, зі збереженням і нагромадженням енергії. Вчений довів, що людина є єдиною відомою у науці силою природи, яка певними вольовими актами може: збільшувати частину енергії Сонця, що акумулюється на поверхні Землі; зменшувати кількість енергії, що розсіюється в світовій простір. При цьому збереження і нагромадження енергії відбувається завдяки усвідомленій, творчій праці людини.

Ідеї С. Подолинського розвинув В. Вернадський. Свої дослідження він розпочав з вивчення біосфери. У монографії «Біосфера» (1926) він розкриває її сутність, визначає основні компоненти біосфери та її трансформацію, викликану діяльністю людей. Великою заслугою В. Вернадського є вчення про живу речовину. Вчений розкриває явища, пов'язані з соціальним рухом живої речовини і визначає поняття «ноосфера». Український дослідник М. Руденко на засадах нової економіко-філософської системи сформулював концепцію фізичної економії, яка є суттєвим внеском у розвиток світової економічної думки.

Сільське господарство є однією з найважливіших галузей економіки нашої країни. На жаль, негативні процеси, що відбуваються в сільському господарстві України, можуть бути віднесені до розкрадання енергії, про що свого часу писав С. Подолинський. Такий висновок підтверджують факти. За даними спеціального статистичного обстеження, налічується 240 повністю безлюдних, 5 095 вимираючих та 2 891 занепадних сіл, або 27,7 % від їхньої загальної кількості, 420 не мають джерел питної води, 4 640 – доріг з твердим покриттям, 16 772 – пошти, 3 775 підприємств – роздрібною торгівлю, 9 486 – медичного пункту, 13 756 – закладів освіти тощо [3].

Найціннішим природним ресурсом України, джерелом її багатства і могутності по праву вважають ґрунти, зокрема унікальні чорноземи. Але, на жаль, в Україні надмірна сільськогосподарська освоєність земель близько 70 % (у Європейському Союзі цей показник не перевищує 43%).

Розвиток далі цих негативних тенденцій допустити не можна. За словами М. Руденка: «...земна цивілізація підходить до свого завершального екзамену, а його підсумки значною мірою залежатимуть від того, як цей екзамен складе Україна. Не доведи Господи, щоб вона повторила долю Аргентини, яка не зрозуміла власної місії на планеті і тому зазнала краху» [8]. Враховуючи, що Україна має близько 30% світового обсягу чорноземів, сприятливі кліматичні умови, вона не повинна втратити можливості виробляти таку кількість харчових продуктів, щоб нагодувати населення чисельністю не менше 1 млрд. осіб.

Така мета стане реальністю, якщо аграрні реформи в Україні здійснюватимуться на засадах фізичної економії.

Таким чином, підводячи підсумки, потрібно сказати, що на основі наукових праць Сергія Подолинського, Володимира Вернадського, Миколи Руденка, які є фундаментом фізичної економії, а також напрацьовань інших українських і іноземних вчених, ґрунтується наше бачення принципів соціальної моделі суспільства України, яка не тільки врятує її від економічної і екологічної катастроф, а й приведе до сталого розвитку та розквіту.

Можна погодитись з висловлюванням російського вченого Т. Муранівського, який сказав: «Об'єднання моралі з економікою в Росії, Україні та інших нових незалежних державах настане

тоді, коли вони, «відпочивши» від марксизму, перехворіють епідемією «вільного ринку» та почнуть використовувати методи фізичної економії» [6, с. 36].

Література

1. Багнюк В., Мовчан Я. Чому стогнеш, земле-мати? // Урядовий кур'єр. – 2000. – 7 верес. – №164.
2. Бенцаровський Д. Подбай про землю – і вона віддячить // Урядовий кур'єр. – 2003. – 11 лип. – №134.
3. Данилишин Б. Модель сталого розвитку // Урядовий кур'єр. – 2000. – 20 січ.
4. Конторович А.Э., Коржубаев А.Г. Стратегия устойчивого развития мирового сообщества и мировая энергетика // Научное наследие В.И.Вернадского в контексте глобальных проблем цивилизации. Международная конференция. Крым, 23–25 мая 2001. – М.: Издательский дом «Ноосфера», 2001. – С. 365–379.
5. Коробко Б.П., Миханюк В.М., Оніпко О.Ф. Энергетична стратегія України: роль і місце поновлених джерел енергії // Винахідник і раціоналізатор. – 2005. – № 1. – С. 19–30.
6. Мурановский Т. Некоторые идеи и концепции физической экономики в трудах русских и украинских ученых XIX – XX веков. // Учення Сергія Подолинського і цивілізаційна еколого-економічна перспектива. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження С.А. Подолинського. – К.: КНЕУ, 2001. – С. 25–37.
7. Подолинський С.А. Вибрані твори /Упоряд. Л.Я. Корнійчук. – К., 2000. – 328 с.
8. Руденко М. Глобалізація і Україна // Дзеркало тижня. – 2002. – 13 лип. – 26 (401).

Гарашиов Г.Т.,

*канд. соціол. наук, доцент,
ректор Академії труда и социальных отношений (Азербайджан)*

Азербайджан на пути к гражданскому обществу

Как известно, общественно-политическая категория «гражданское общество» вошла в научное понимание и практику нашей жизни сравнительно недавно. Многие исследователи объясняют появление этой категории в связи с трансформацией общественного сознания, утверждения власти общества, общественных институтов, гражданские образования. Несомненно, все вышеуказанные основные структурные звенья должны существовать рядом с властью государства, ибо они такие же рычаги воздействия и на власть, и на общество. Если глубоко задуматься, то это действительно так. Ведь без этих рычагов, по нашему мнению, мы лишаемся того сложного конструированного, многообразного гражданского общества, которое созревает в гуще народа, глубинных основах нации – источники новых начал, энергии жизни. Сегодня практически становится ясно, что современная система государственной власти должна быть предоставлена как многофункциональная система, объединенная единой целью, единственным направлением – порывом в будущее. И здесь на стыке различных мнений, дискуссий, в рамках выяснения значимости гражданского общества параллельно появляется понятие «национальная идея». Ведь по своей сути без национального консенсуса, без национальной идеи невозможно формирование истинного гражданского общества.

15 лет утверждения независимости Азербайджана показали, что руководство республики приоритетным считало и считает следующее: государство – не самоцель, а средство реализации интересов общества. Следовательно, эффективное государство, способное отвечать на вызовы сегодняшнего и завтрашнего дня, немыслимо без обширной совокупности социальных связей, что в науке и называется «гражданским обществом». Основываясь на теоретические выкладки о том, что гражданское общество – это система негосударственных социальных институтов и отношений, являющихся продуктом свободной, добровольной деятельности людей, групп служащих для реализации как частных, так и групповых интересов и потребностей, Азербайджан встал на путь формирования этого общества. Стабильность и созидание во имя социальной защиты человека в обществе – вот основная объединяющая национальная идея. Только на идее общественного согласия, социального партнерства, экономического созидания может вырасти нормальный здоровый патриотизм нации и гордость за свое Отечество. Это, на наш взгляд, и составляет фундамент гражданского общества. Естественно, гражданское общество не рождается мгновенно, оно должно объективно созреть, ведь даже в США, Западной Европе на это ушли столетия. С точки зрения социологического подхода формирование гражданского общества начинается с создания институ-

тов, которые должны стать мостом между обществом и государством. Этот мост сможет функционировать, если будут предприняты такие меры, как: создание экономических предпосылок для роста благосостояния народа; создание реального правового государства, которое строилось бы на признании и гарантии прав и свобод гражданина; достижение созидательного взаимодействия всех институтов гражданского общества всей страны; ориентирование всех средств массовой информации, их мощи, приумноженные самыми современными техническими и психологическими технологиями на формирование реального гражданского общества, на приоритет рядового человека труда. Если исходить из вышеуказанных мер, то со стороны руководства республики предприняты первые попытки в сооружении этого моста.

Учитывая, что одним из направлений демократизации общественной жизни является создание гражданского общества, государство создает соответствующие условия для деятельности неправительственных организаций как одного из института гражданского общества.

Как было отмечено, за годы независимости в Азербайджане стали формироваться различные общественные объединения, фонды и другие неправительственные организации, охватывающие различные сферы деятельности общества. Надо отметить, что этот процесс прошел несколько этапов. На первых этапах он носил бессистемный и сумбурный характер. В то же время со стороны государства отношение к неправительственному сектору носило поисковый характер. Так, уже с принятием после 1995 г. Конституции Азербайджанской Республики наблюдался рост неправительственных организаций и дифференциация их видов деятельности. Для деятельности гражданского общества стала создаваться соответствующая правовая база. В 2000 г. был принят Закон Азербайджанской Республики «О неправительственных организациях» (или общественных объединениях). В Азербайджане неправительственные организации стали одним из основных институтов в формировании гражданского общества. Естественно, в этих условиях государство пересматривает свое отношение к неправительственному сектору. Государственные структуры строят свою деятельность с неправительственными организациями на основе принципа сотрудничества, видя в них партнера в становлении гражданского общества, углублении демократизации, соответствующие международным стандартам.

Ознакомление с деятельностью неправительственных организаций Азербайджана как институтов гражданского общества показало, что они полностью сформированы по различным направлениям. Так, в области работы с беженцами, вынужденными переселенцами, а также ветеранов действует 73 организации, 121 организация занимается правовой защитой, 191 – решает проблемы молодежи и детей, гендерной деятельностью занимаются – 79, в области экологии – 77, экономического направления – 218, предпринимательская деятельность – более 63, в области образования, науки и техники – 176, проблемы, связанные с деятельностью журналистов – 43; 113 организаций занимаются проблемами культуры и искусства и т.д. Такая дифференциация направлений деятельности неправительственных организаций побудило государство оказать им поддержку. В результате чего 27 июля 2007 г. была утверждена «Концепция поддержки неправительственных организаций Азербайджанской Республики», а 14 декабря 2007 г. Президент Азербайджана подписал Указ о создании Совета по государственной поддержке неправительственных организаций (НПО) при Президенте Азербайджанской Республики. В соответствии с этим Указом, Кабинету министров поручено решить вопросы предоставления здания, материально-технического обеспечения Совета и его секретариата. Этим же Указом утверждено Положение о Совете по государственной поддержке НПО, согласно которому данная структура будет выполнять функцию специализированного органа поощрения сотрудничества между госорганами и НПО. В основе деятельности Совета приоритетным является принцип прозрачности и коллегиальности, обеспечивая связь между гражданским обществом и государством. Конечно, в проведении такой политики чувствуется большая поддержка Президента Азербайджанской Республики Ильхам Алиева, который продолжает традиции, заложенные общенациональным лидером азербайджанского народа Гейдаром Алиевым. Еще в 1999 г., именно по инициативе Гейдара Алиева, по примеру развития стран мира, был учрежден Нефтяной Фонд государства. Сам факт создания этого фонда уже свидетельствует о стремлении государства создать прозрачный механизм получения и распределения нефтяных доходов. В настоящее время Азербайджан находится в центре международной политики и активно влияет на развитие общемировых процессов с помощью своей нефтяной политики и дипломатии. С подписанием в 1994 г. «Контракта века» у Азербайджана начался новый период, в ходе которого был остановлен экономический спад, и при этом каждый вложенный в нефтяную промышленность доллар создавал условия для поступления средств и в нефтяной сектор. Одним словом, именно нефтяной сектор находился и находится в основе разви-

тия ненефтяного сектора и сферы обслуживания. И этот фактор еще долгие годы будет играть важную и исключительную роль в развитии Азербайджана. Сегодня это находит подтверждение в политике, проводимой Президентом Азербайджана И.Г. Алиевым, который за последних четыре года идет по пути диверсификации экономики, т.е. сокращается зависимость от нефтяного сектора и начинается переход к развитию многовекторной экономики. В этой стратегии большое внимание будет уделяться социальным вопросам, как и уделялось ранее, ибо в эту сферу вкладывались и продолжает вкладываться крупные инвестиции как внутренние, так и иностранные. И здесь мы особенно отмечаем важность миссии институтов гражданского общества в процессе прозрачности управления как нефтяными доходами, так и вкладываемыми крупными инвестициями. В связи с этим хотелось бы ознакомить вас с деятельностью одной из НПО – «Общественное объединение социально-экономических исследований». По инициативе этого объединения была разработана и внедрена Государственная стратегия участия общественности в реализации программы «Повышения прозрачности деятельности добывающих отраслей». Несколько слов об истории появления этой Программы. В мае 2005 г. в Йоханнесбурге (Южная Африка) состоялась Всемирная встреча по устойчивому развитию в рамках программы «Повышение прозрачности деятельности добывающих отраслей». На этой встрече присутствовали все страны, в которых главной отраслью экономики является добывающая промышленность. Именно здесь была выдвинута инициатива со стороны экс-премьера Великобритании Тони Блэром. Главная цель этой инициативы состоит в повышении прозрачности платежей компании правительству, а также в прозрачности доходов правительств стран, в которых осуществляют свою деятельность такие компании. Надо отметить, что Азербайджан присоединился к этой инициативе, которую И.Алиев не только поддержал, но и способствовал ее внедрению. Эффективность работы данного проекта и обеспечивается именно вышестоящей неправительственной организацией. Данное объединение является как бы проводником, которое вместе с государством реализует эту программу и тем самым содействует прозрачности процесса управления нефтяными договорами, а это, в свою очередь, обеспечит стабильность будущего азербайджанского общества. Руководители этого объединения придерживаются такого мнения, что в решении социально-экономических проблем, как никогда, требуется поддержка гражданского общества, так как повышение его роли неизменно ведет к укреплению демократии. Помимо этого, организации гражданского общества являются главными пропагандистами наиболее новаторских инициатив по решению возникающих проблем, одной из которых в настоящий момент для азербайджанского народа является повышение прозрачности нефтяных доходов. И здесь, несомненно, особое значение имеет участие общественности в разработке основных решений, которые могут непосредственно или косвенно повлиять на их жизнь, здоровье и на качество окружающей среды. То есть, при рассмотрении вопроса в максимальном масштабе появляется возможность обеспечить одновременное улучшение социальных, экономических и экологических условий. Деятельность этой организации еще раз подтверждает, что чем большее количество людей будет вовлечено в процесс, тем обширнее будет предлагаемый ими опыт, выявится большее число точек зрения, а также станут публичными сведения, которые ранее укрывались, а следовательно, будет учтено больше аспектов. Участие общественности в прозрачности процесса управления нефтяными доходами – это путь, который гарантирует, что доходы от добычи нефти преобразуются в настоящее национальное богатство на благо азербайджанского народа. Этапы формирования гражданского общества в Азербайджане показывают, что в ее основе закладываются социальная модель, в которую включены социальная справедливость и социальная ответственность. Это то, что составляет основу нашего духовного единства. Одним словом, идет поиск правил взаимодействия, и все мы надеемся, что нормой для любого государства, в том числе для Азербайджана, станет диалог власти, диалог общества и власти, и, наконец, власти и личности.

Литература

1. «Концепция о государственной поддержке неправительственных организаций». Распоряжение Президента АР от 27.07.2008 г. // *Азәрбайжан*. – 2007. – 27 июля.
2. Указ Президента АР «Об учреждении Совета по государственной поддержке НПО» // *Азәрбайжан*. – 2007. – 11 дек.
3. Магомедов К.О. Структура и функции гражданского общества // *Материалы круглого стола: Человек, наука, управление*. – М., 2000.
4. Алиев А. В решении социально-экономических проблем требуется поддержка гражданского общества // *Зеркало*. – 2005. – 10 авг.
5. Резник Б.М. Гражданин общества как идея // *Социально-гуманитарная защита*. – М., 2001.
6. Юрченко В.М. Оптимизация вертикали государственной власти и гражданского общества в РФ. – М., 2004. – С. 11.
7. Матюхин О.В. Институты гражданского общества: общая характеристика. – М., 2004, – С.62.

Голубєва І.Є.,

*канд. екон. наук, начальник Управління у справах жінок,
інвалідів, ветеранів війни та праці Київської міської державної адміністрації,
голова Національної Ради жінок України*

Підвищення відповідальності у соціальній сфері як крок до громадянського суспільства

Соціальна сфера – це специфічна галузь людської діяльності (сукупність відповідних її видів, функцій та організаційних форм), предметом якої є громадяни країни та їх потребами. Ця сфера охоплює, зокрема, соціальну взаємодію [1].

Регулювання соціальної сфери є одним із найважливіших напрямів державного управління, особливо за умов перехідної економіки, коли вплив держави на економічні процеси зменшується, а потреба у державному втручанні зберігається через кризовий стан економіки і особливо соціальної сфери. Тому необхідна ефективна соціальна політика, спроможна реалізувати та сконцентрувати зусилля державних органів на розв'язанні найгостріших соціальних проблем.

Нерозв'язання соціальних проблем негативно впливає на національну безпеку країни та гальмує її соціально-економічний розвиток.

Суб'єктами реалізації соціальної політики є державні органи влади, органи місцевого самоврядування, організації та установи, а також діючі у соціальній сфері недержавні організації тощо.

Із різноманітної їх кількості, управління у справах жінок, інвалідів, ветеранів війни та праці співпрацює із 157 організаціями, у тому числі жіночих — 48, інвалідних – 65, ветеранських – 44, що об'єднують близько 500 тис. мешканців міста.

Свого часу управління у справах жінок, інвалідів, ветеранів війни та праці виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації) було створене у вересні 2001 р. на базі Служби у справах жінок та малозахищених верств населення і відділу у справах ветеранів війни та воєнних конфліктів розпорядженням Київської міської державної адміністрації.

Необхідність об'єднання зусиль зазначених структур Київської міської державної адміністрації була обґрунтована тим, що вони виконували подібні функції щодо співпраці з громадськими організаціями м. Києва, які особливо активно почали створюватися мешканцями столиці для спільної реалізації своїх прав і свобод після оголошення незалежності України та з набуттям чинності Закону України «Про об'єднання громадян».

Нове управління почало працювати із об'єднаннями громадян на засадах соціального партнерства – особливої системи відносин, що виникають між суб'єктами реалізації соціальної політики.

Ці громадські організації об'єднують майже 565,5 тис. громадян-мешканців м. Києва, а саме:

- ветеранів війни (учасників бойових дій, інвалідів війни, учасників війни, ветеранів праці, дітей війни (триває реєстрація) – 485 тис. осіб; жертв нацистських переслідувань – 12,5 тис. осіб;
- інвалідів – 38 тис. осіб;
- жінок – 30 тис. осіб.

Вони вносять питому вагу у зміцнення стосунків громадськості столиці з місцевою владою, об'єднують їх зусилля у формуванні демократичного суспільства, забезпеченні конституційних прав та вирішенні нагальних проблем ветеранів, малозабезпечених громадян та громадян з певними вадами здоров'я, забезпечують їх соціальну та трудову активність.

Відповідно до законів України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (ст.20), «Про жертви нацистських переслідувань» (ст. 6), «Про соціальний захист дітей війни» та на виконання міської комплексної програми «Турбота» на 2006–2010 рр., затвердженої рішенням Київської міської ради від 16.12.2005 № 603/3064 (п. 2 р. 11) Київська міська державна адміністрація у межах своєї компетенції надає міським організаціям ветеранів війни, жертв нацистських пе-

реслідувань та дітей війни фінансову підтримку для розрахунків по витратах, пов'язаних з виконанням статутних завдань, оплатою оренди приміщень, комунальних послуг і телефонний зв'язок.

Відповідно до Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» та на виконання міської комплексної програми «Турбота» на 2006–2010 рр. (р. II, п.2) Київська міська державна адміністрація надає міським організаціям інвалідів та жінок фінансову підтримку для розрахунків по витратах, пов'язаних з оплатою оренди приміщень, які вони використовують, на реалізацію статутних завдань, програм реабілітації інвалідів всіх нозологій та для надання соціальних послуг.

Одним з важливих елементів соціального партнерства є укладання договорів і угод.

Наше управління використовує такі форми співпраці як механізм цивілізованого вирішення конфліктів та усунення суперечностей між партнерами на основі реалізації прав і інтересів сторін.

Узгодження інтересів громадськості і Київської міської влади у соціальній сфері ми здійснюємо шляхом переговорів, моніторингу, громадських слухань та обговорень, які можуть завершуватись укладанням договорів і угод.

Будь-який такий договір чи угода фіксує домовленість сторін з багатьох соціальних питань.

18 березня 2006 р. підписана і діє Угода про співробітництво між виконавчим органом Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації) та Київськими міськими громадськими організаціями ветеранів, що продовжила дію започаткованої у 2003 р. Угоди про співпрацю між виконавчим органом Київської міської ради (Київською міською державною адміністрацією) та радою Київської міської організації ветеранів України, яка визначила основні напрями взаємодії структурних підрозділів державної адміністрації м. Києва і Київської міської організації ветеранів України:

- забезпечення захисту соціально-медичних, трудових, житлових і майнових прав ветеранів війни та праці, військової служби, трудівників тилу, колишніх партизанів та підпільників;
- підвищення ефективності роботи ветеранських організацій;
- покращення партнерських взаємовідносин між ветеранськими організаціями і виконавчим органом Київської міської ради (Київською міською державною адміністрацією), його структурними підрозділами;
- закріплення в суспільстві моральних і духовних цінностей;
- розширення контактів ветеранських організацій з молоддю з метою покращення її патріотичного виховання.

Одним із надбань у розбудові громадянського суспільства є Координаційна Рада міських громадських організацій інвалідів м. Києва. До її складу входить 38 міських громадських організацій інвалідів різних нозологій, які об'єднують близько 38 тис. осіб з особливими потребами.

Рада бере участь у лобіюванні законодавства України щодо соціального захисту інвалідів, у реалізації міських соціальних програм («Турбота», «Здоров'я киян», «Програма удосконалення психіатричної допомоги та охорони психічного здоров'я населення в місті Києві на 2005–2009 рр.», у засіданнях Колегій виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації) при розгляді соціальних питань.

Громадські організації відповідно до Закону України «Про об'єднання громадян» мають статус неприбуткових і не мають джерел фінансування достатніх для виконання статутних завдань.

Згідно з розпорядженнями виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації) від 20.06.2007 № 2 738 «Про фінансову підтримку громадських організацій ветеранів війни, жертв нацистських переслідувань та дітей війни у 2007 році», від 27. № 2 1523 «Про фінансову підтримку громадських організацій ветеранів війни, жертв нацистських переслідувань та дітей війни на оплату оренди приміщень, споживання комунальних послуг та користування телефоном у 2007 р.» та від 20.06.2008 р. № 2 731 «Про надання фінансової допомоги» управлінню у справах жінок, інвалідів, ветеранів війни та праці виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації), передбачені кошти у сумі 389,4 тис. грн. на фінансову підтримку 22 громадських організацій ветеранів війни, жертв нацистських переслідувань та дітей війни м. Києва для розрахунків із зазначених витрат та 777,0 тис. грн. на фінансову допомогу 41-ї громадської організації інвалідів та жінок м. Києва для аналогічної допомоги (в тому числі 484,2 тис. грн. для розрахунків за оренду приміщень.)

Ця співпраця певною мірою забезпечила організовану діяльність громадськості міста, дозволила значній частині киян реалізувати себе у суспільному житті столиці, відчутти себе достатньо повноцінними громадянами.

Кілька наведених прикладів із переліку і досвіду роботи нашого управління із громадською підтверджує ідеологія «держави всезагального благоденства» і «соціальної держави», соціальна політика дає змогу стабілізувати суспільство, залагодити конфлікти та досягти утвердження солідарності й партнерства [2].

Література

1. Негель Л.С., Макаренко Л.Л. Світовий досвід розвитку соціального партнерства та його формування в Україні http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=epols_sisshe2.
2. Там само.

Гринчук А.В.,

*здобувач кафедри галузевої соціології факультету соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Яковенко Ю.І.,

*докт. соціол. наук, професор, завідувач кафедри галузевої соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
академік-секретар відділення політології, соціології та права
Академії наук вищої школи України*

Безпекопродукування в контексті соціологічного дискурсу

Перед людством завжди поставала необхідність боротьби за своє існування, за підвищення якості життя та виробляти технології уникнення, профілактики різноманітних ризиків і небезпек.

Вивчаючи сутність безпеки, М.Рибалкін зазначив, що будь-який живий організм формує механізми самозбереження якісної визначеності речей. Навіть у найпростіших організмах існують механізми самозбереження, що базуються на засобах відчуття та передчуття різноманітних (негативних і позитивних) зовнішніх впливів. На більш високих рівнях розвитку живих систем виникає явище біологічного смислу, коли живий організм переносить на оточуючий світ значущий для нього сенс фрагменту цього світу, наприклад їжа. З розвитком психіки вдосконалення набувають форми осмислення зовнішнього середовища. Найвищі тварини, отримуючи можливість не тільки цілісного сприйняття окремих предметів, а й усієї життєвої ситуації, стають спроможними до випереджаючого відображення. Здатність вищих тварин, *до яких належить людина* (підкреслено нами. – Авт.) до оцінки негативних наслідків тих чи інших зовнішніх впливів породжує явище небезпеки. Пов'язуючи мислиннево той чи інший вплив з майбутніми негативними наслідками, тварина пов'язує з ним певний життєвий смисл – небезпека. При цьому цей смисл може бути присвоєний як дійсно негативному впливу, так і уявному. Явище рефлексії небезпеки має велике значення для самозбереження життя, а тому тварина, яка не може сприймати оточуючий світ через вирізнення небезпек, гине у дикій природі.

У людській діяльності небезпека отримує подальшу рефлексію, оскільки індивід, наділений свідомістю, стає здатним не тільки до оцінки негативного впливу щодо себе, а й на інших. Він може також оцінити і свій стан щодо небезпеки, а його відповідні уявлення виникають як специфічна форма визначення існування якогось об'єкта відносно себе як небезпечного. Поняття «безпеки» і «небезпеки» виникають та існують не тільки як форма суб'єктивної рефлексії окремого індивіда, а ще й як результат групового консенсусу щодо оцінки відповідних об'єктів. За своєю сутністю «безпеки» являє собою суб'єктивне рефлексивне визначення (оформлення) існування індивіда, опосередкованого відсутністю небезпеки. Тому «безпеки» виникає саме внаслідок людської діяльності, а звідси завжди актуальним розуміння характеристик соціальних аспектів безпеки. Справді, людська діяльність є визначаючим фактором соціального розвитку, а тому стає теж актуальним обговорення меж втручання людей у природні процеси, оскільки вихід за них загрожує не тільки природі, а й самій людині, яка є її частиною [20].

Людина відмінна від інших живих істот тим, що прагне змінити умови свого існування, а тому розробляє відповідні механізми, щоб цього досягти. Діяльність людини у сфері безпекопродукування базується на згаданих вище уявленнях, тобто зміст тієї чи іншої системи забезпечення безпеки слід розуміти у контексті пануючої моделі стереотипної щоденної людської поведінки, зокрема щодо зразка розуміння і вирішення теоретичних та практичних питань забезпечення безпеки.

Засоби масової інформації надають можливість фахівцям та аматорам жваво обговорювати і прогнозувати неконтрольовані наслідки втручання в природу людини, а також значення результатів досліджень щодо властивостей системи «людина – природа – суспільство».

У контексті цих дискусій також постає питання: «Яким чином вони можуть допомогти досягнути проблематичності безпеки людської життєдіяльності?». Слід звернути увагу на те, що обго-

ворення кола питань, що лежать у полі соціології безпеки, відбувається сьогодні без обговорення питання щодо чіткої конкретизації суб'єкта безпеки, тобто, того, хто має чи здатен взяти відповідальність за забезпечення безпеки. Виникає питання: «А чому ж соціальна безпека не отримала легітимного соціального суб'єкта?» Звідси виникає потреба у розробці принципів структуризації суб'єктів забезпечення соціальної безпеки.

Разом з глобальною трансформацією пострадянських суспільств, а також з появою російськомовного перекладу монографії У.Бека «Суспільство ризику» [1], Е. Гідденса [3], Н. Лумана [9], стало очевидним, що людей оточують ризики і небезпеки різного походження. Так, про це у Росії розмірковують такі автори як О. Яницький [30; 31], А. Мозгова [10; 11; 12], В. Зубков [5; 6], К. Ісаєв [7], В. Гришаєв [3], Б. Порфир'єв [15], К. Гаврилов [2]; відповідно в Україні – Ю. Саєнко та Ю. Привалов [28], О. Стегній [26], М. Хилько та А. Толстоухов [27], Г. Рева, В. Врублевський, В. Ксьонзенко І. Мариніч [16], Л. Сохань та І. Сохань [25] та ін. Отже, можна стверджувати, що розпочався ризикогенний бум, наслідком чого постає наукова потреба розробки концепції національної безпеки кожної країни і, зокрема, України. Проблема виникає внаслідок існування ризиків і небезпек, держава може їх подолати, проте належна концепція цієї ситуації відсутня.

Отже, автори статті зафіксували зазначену суперечливу ситуацію і мають за мету висвітлити показати механізм (засоби) вирішення із соціального середовища соціального суб'єкта, спроможного взяти на себе відповідальність за соціальну безпеку, але в окремо взятому просторі чи місці. Як максимум цим місцем є планета Земля. Зрозуміло, що можна знайти підстави вирізнити і суб'єкта меншого масштабу.

Огляд доступної нам літератури дав можливість уявити еволюцію наукових положень про безпеку і підстави стверджувати про наявність відповідних соціально-філософських традицій дослідження безпечної взаємодії і розвитку особистості, суспільства і держави. Встановлена незначна кількість праць з проблематики соціологічного гатунку. Перш за все тому, що питання безпеки розглядають виключно локалізовано, і ця локалізація наукової уваги продемонструвала, що акцентуація або на проблематиці особистої безпеки та її забезпеченні, або на національній безпеці (цей напрям дослідження є одним із найбільш представленим). Звісно, серед відповідних суб'єктів виділяють та аналізують в цих працях: армію як суб'єкт внутрішньої безпеки, а державу як суб'єкт досягнення міжнародної безпеки.

Заради повноти огляду літератури слід взяти до уваги такий напрям у суспільствознавстві як рефлексія щодо смислотворення, зокрема, монографію Ю.В. Романенка «Смислопродукування в соціальних системах», де зазначено, що «Суспільство зцементовується, інтегрується, інституціоналізується та легітимується завдяки іманентній йому системі смислопродукування» [18, с. 10]. Виходячи з викладеного, ми можемо зауважити, що кожне суспільство виробляє (продукує) власну систему безпеки (це, згідно з Ю.В. Романенком, матриці смислопродукування, що властиві всім країнам), які обумовлюють поведінку людей у соціумі, у тому числі з приводу безпеки. Обговорення цього у соціологічному контексті передбачає, на нашу думку, розробку соціальних технологій відповідно до конкретного просторового і часового виміру.

Слід згадати також праці, в яких здійснено вивчення відповідальності загалом та соціальної відповідальності, зокрема. Тема відповідальності різних суб'єктів діяльності вже знайшла певне висвітлення у зарубіжній та вітчизняній літературі. В основному «відповідальність» розглядають у межах соціально-філософської, етичної, юридичної або політичної проблематики, але й тут недостатньо фундаментальних праць, де концепт відповідальності був би власним предметом дослідження в працях соціологів. У цьому контексті вартими уваги є наукові розробки О.С. Осокіної [13; 14], що містять філософський аналіз відповідальності соціального суб'єкта та простежуються трансформації означеного суб'єкта за умов глобалізації на основі комунікативного і комунітаристського підходів.

Для того, щоб здійснювати власну розбудову конструкта, «суб'єкт забезпечення безпеки» ми оглянули праці соціологів і виявили, що і у теорії і у суспільній практиці досить актуальним є прагнення конструювання суб'єкта як зрілого відповідального індивіда, який своєю діяльністю власне повинен здійснювати перетворення суспільства. З цього приводу в сучасній науковій літературі ведуть дискусію щодо визначення понять «суб'єкт», «агент», «актор», що відображають функції, відносини, атрибути діючого індивіда або групи.

У контексті подальшої розбудови галузі «соціологія безпеки» ми маємо вести мову саме про суб'єкта «як не просто активно діючого індивіда (групи), а такого, діяльності якого обов'язково мають бути властиві самостійні, самодіяльні, продукуючі ті чи інші соціокультурні форми начало» [23, с. 144].

Виходячи з викладеного вище, можна констатувати, що саме у вітчизняній соціологічній літературі питання безпеки людської життєдіяльності не знайшло достатнього системного відображення, хоча загальні чи вузько спрямовані аспекти деякою мірою вже розглянуті. Незавершеним є розв'язання завдання щодо характеристики сучасного соціального суб'єкта, відповідального за безпеку. А тому слід перевести це завдання в соціологічну площину. І тут доречним буде питання про місію соціології і, відповідно, соціологів щодо вивчення питань, пов'язаних з безпекою, бо об'єктивно виникає потреба у новій галузі досліджень. Вона має всі підстави для свого становлення, відповідаючи на виклики часу поряд, наприклад, із соціологією ризику, соціологією здоров'я, соціологією глобалізації тощо.

Як будь-яка галузь соціологічної науки, вона потребує розробки теоретико-методологічних засад, відповідного понятійно-категоріального апарату та взагалі систематизації знань про безпеку. А перехід українського суспільства до нового рівня демократії та побудови громадянського суспільства призводить до суттєвих змін всіх сфер суспільного життя, а також впливу внутрішніх і зовнішніх загроз та небезпек. Оскільки сенс науки полягає у розробці відповідних заходів, здійснення прогнозів, з метою зменшення або уникнення ризиків, а також підвищення безпеки, то є суспільна потреба у відповідних наукових знаннях щодо забезпечення сучасного українського суспільства. Отже, на цьому шляху першим кроком, який нами буде здійснено, це встановлення суб'єкта безпеки сучасного суспільства.

Мета цієї статті полягає у тому, щоб шляхом історико-генетичного аналізу прослідкувати основні етапи розвитку людства та встановити суб'єкта, на якого покладалась відповідальність за безпеку у відповідні епохи.

Досить часто констатують: щоб досягти безпеки, а це реально досягається у конкретний час і конкретному просторі, люди самоорганізуються і утворюють систему безпеки. Отже, перед людством не втрачала своєї актуальності необхідність боротьби за своє існування. В протистоянні із стихією природних сил у людей були, звичайно, схожі інтереси, однак цей збіг мав на якомусь відрізьку часу переважно біологічну основу. Крім того, слід враховувати, що в давнину різні спільноти людей проживали далеко одна від іншої, не тільки не роблячи взаємного впливу, але часом навіть не підозрюючи про існування інших народів, держав, континентів, на яких визрівали різні «цивілізації». Тому про людство як єдину субстанцію говорити було недоречно. Але нині ми стаємо свідками становлення такого універсального суб'єкта як глобалізоване людство.

Останніми десятиліттями у світовій практиці спостерігається тенденція до створення регіональної, а у перспективі – і глобальної системи безпеки (відповідні структури відомі). Це ще раз вказує на те, що безпека людства як соціуму є не тільки локальним, а й загальнолюдським інтересом, що своїм джерелом має зацікавленість у безпеці великої кількості суб'єктів.

Виявляючи характеристики соціального суб'єкта та його внутрішню будову, ми з'ясували, що соціальна теорія виходить із ідеї множини суб'єктів суспільного життя. До соціальних суб'єктів відносять як індивідів (індивідуальні суб'єкти), так і спільноти або групи (колективні суб'єкти). Вони створюють суспільство як сукупний суб'єкт спільного життя і діяльності. Тому «...розглядати суспільство, підкреслював К.Маркс, як один – єдиний суб'єкт, значить розглядати його неправильно, уможлядно» [17]. Тому соціальний суб'єкт характеризується єдністю чотирьох сторін, які проявляються і реалізуються головним чином у його діяльності:

- соціальний стан (потреби, інтереси, установки, цілі, тощо);
- соціальний стан, що визначає його місце у суспільстві, та іншій соціальній системі (соціальні статуси, ролі, позиції);
- опосередковуючі ланки, у тому числі культурні програми, засоби і технології діяльності, що характеризують його інтелектуальне й матеріальне «оснащення» (плани, ідеї, норми і цінності, знаряддя, технічні засоби і механізми);
- матеріальний субстрат, в тому числі «тілесна організація», яка презентує його предметне і фізичне існування в світі. Їм відповідають у загальному вигляді особистісні, соціально-організаційні, культурні і «організмичні» елементи системи діяльності [17].

Серед значущих характеристик соціального суб'єкта у науковій літературі виділяють також спільність, взаємодоповнюваність дій одиничних представників цього суб'єкта, їх структурна супідрядність і функціональна взаємозалежність (розподіл і комбінація видів діяльності), організований характер об'єднання індивідів, узгодженість і скординованість їх дій [22]. Кожна епоха у розвитку людства накопичувала (виробляла) свої уявлення, що утворювали (становили) відповідні соціальні технології щодо створення умов для безпечного існування та розвитку люд-

ства, а також вирізнення відповідального суб'єкта безпеки. Звернімося до історико-генетичного методу та прослідкуємо як саме відбувалися пошуки суб'єкта, відповідального за безпеку людства.

Отже, спочатку були створені міфи як особлива форма відображення світу в свідомості людини, що характеризується чуттєвообразним уявленням про фантастичні явища, процеси чи істоти. Результатом такого відображення є химерна картина світу загалом, а також місця в ньому конкретного суспільства і кожної людини [21, с. 71]. Відповідальних знаходили в образах богів і легендарних героїв, оскільки первісна людина була тісно пов'язана з природою. Але вона не просто поклонялася рослинам, звірям, птахам, силам та явищам природи (сонцю, вітру, воді, вогню, тощо), а використовувала знання про них для збереження свого життя в єдності з природою, оскільки саме природні небезпеки становили головну загрозу для первісної людини.

Погодимось з твердженням М.А. Хевеші про те, що «...міфи нерозривно пов'язані з архаїчним світоглядом, слугують подоланню розривів у розумінні буття» [21]. Розглядаючи поняття та властивості міфів, Н. Соболева так пояснює причини їх виникнення: чим меншою є здатність суб'єкта раціонально усвідомлювати складні соціальні явища, тим сильнішою стає потреба в міфологічному поясненні світу, яке долає його складність і дарує простоту і зрозумілість разом із готовим розв'язанням проблеми.

Слід зазначити, що певний час міфи вважали атрибутом тільки первісного світогляду, але у сучасному житті вони не зникають, а продовжують своє існування. На сучасному етапі розвитку людства міфи слугують для створення «міфів загроз». До речі, зараз цей аспект не втрачає свого значення, свідченням чого є праця В.Рукавишнікова, назву котрої варто подати згідно з мовою оригіналу: «Холодная война и холодный мир. Общественное мнение в США и Европе о СССР/России, внешней политике и безопасности Запада». У ній цей автор показав, як за допомогою різноманітних створених штучно «міфів загроз» можна маніпулювати громадською думкою. Наприклад, ми маємо такі створені штучно загрози «антикомунізму», «русифобії». А сьогодні з'явилася нова загроза – загроза тероризму, проти якої США веде глобальну війну. Якщо за роки протистояння супердержав (США і СРСР) головною небезпекою для Заходу була «радянська загроза», то сьогодні у рейтингу загроз за результатами опитування громадської думки після 1991 р. на перші місця вийшли такі виклики транснаціонального характеру як тероризм, міжетнічні конфлікти, наркотрафік і нелегальна міграція, розповсюдження ракетних технологій і зброї масового знищення в обхід існуючих домовленостей, глобальні екологічні, демографічні і медичні проблеми, забруднення довкілля, зміни клімату на планеті, зростання народонаселення в країнах, що розвиваються і старіння населення в Європі і Росії, масове розповсюдження вірусних захворювань. Потім створений був міф про «священну місію Америки як універсального суб'єкта забезпечення безпеки», і такий міф як прагнення США створити «світ більш безпечним задля демократії» [19, с. 722].

Розглядаючи роль міфів у сучасному житті, Н.Соболева наголошує на тому, що за кризових для суб'єкта часів, а це частіше епохи соціальних революцій і катаклізмів, коли відбувається зміна традиційних звичних, тривалий час регулюючих соціальне буття людини фундаментальних уявлень, поширюється і починає активно функціонувати особливий спосіб мислення, презентований у формі міфів. Це своєрідна «аварійна система» поглядів–ідей–концепцій суб'єкта, коріння якої сягає архаїчного шару соціальної психіки, «колективного несвідомого» (за термінологією К.–Г. Юнга). Вона наявна у свідомості в звичайні часи, у стабільні періоди життя в образно–символічних формах неначе у згорнутому вигляді, але у разі катаклізмів розгортається у світогляд, перебираючи на себе відповідні функції. І тоді міфи набувають значення соціальних істин і у такій якості пояснюють світ і регулюють поведінку суб'єкта [21].

Вдосконалення символічних систем призвело до того, що на зміну міфам були створені відповідні релігійні системи, а тому відповідальними вважали бога в різних іпостасях. Звичайно кожна культура формувала власні уявлення про те, що являє собою бог. Пригадуючи принципи «теорії раціонального вибору», слід тут зазначити про те, що людство в процесі своєї еволюції, турбуючись про безпеку постійно вигадувало такі способи, щоб якомога мінімізувати витрати. Це також знайшло своє відображення в еволюції самих релігій, тобто відбувався перехід від багатобожжя до створення уявлень (моделі) єдиного бога. Дійсно, це було досить раціональне рішення – скасування різноманіття богів та перехід до єдиного бога. Тривалий час ця теократична картина світу була провідною, але не сприяла радикальному уникненню хвороб, продовженню життя, уникненню нерівності та інших загроз, що створювали перепони для нормального розвитку людства. Тому пошук суб'єкта безпеки почав здійснюватися в контексті розгортання процесу секуляризації, тобто передислокація релігії у приватну сферу індивіда, а відповідальність замість церкви

на себе переобирала держава та її окремі структури. У результаті була знайдена «нова релігія», яка знайшла своє подальше втілення в образі держави. Досить наглядна суперечлива ситуація – «відьом» спалювали на вогнищах, все добро віддавали на благо Церкви, але жодного вагомого позитиву не відбувалося. Отже, з'являється держава і наука як соціальні інститути, згодом цей час назвуть епохою Просвітництва.

Таким чином, людство йде по шляху розвитку прогнозуючих здібностей, оскільки бачення майбутнього надає здатності мотивувати поведінку людини. Вивчаючи питання злочину та покарання, П.О. Сорокін зазначає, що у дикуна (та дитини) практично відсутнє почуття майбутнього як чогось актуального, тому він реагує тільки на те, що безпосередньо входить в контекст даного моменту його життєдіяльності. Дикун неспроможний мислити про майбутнє, існуючи в екзистенційному просторі «раю» – «тут і тепер» (не-Я), та інтегрований у свій соціум і не володіючи спроможністю до саморефлексії. Тобто, дикун є позбавленим Я і практично не має можливості подивитися на себе з боку (що називається функцією «рефлексивного», «відбитого» Я). Тому відповідальна поведінка тут формується переважно на рівні психологічної установки. Усвідомлене ставлення до соціальної та правової відповідальності виявляється у руслі розвиненої рефлексії майбутнього, що реалізується переважно на рівні діяльності лівої півкулі. І тому цю рефлексію майбутнього вважають лівопівкульовою функцією [24].

Згідно теорії потреб А. Маслоу, однією із базових потреб особистості і суспільства вважають потребу у безпеці, а тому для її задоволення формуються відповідні соціальні інститути, що на думку С.Г. Кірдіної становлять «інституціональну структуру конкретного суспільства», яка визначає соціальні відносини і взаємодії соціальних груп [8]. Окрім того, «...Інститути розуміємо як системи визначених і незапобіжних зв'язків між членами суспільства, обумовлені зовнішніми умовами виживання соціуму. Тим самим інститути утворюють своєрідний скелет суспільства, що забезпечує його історичну стійкість і відтворення як соціальної цілісності» [8, с. 11].

У нашій країні це система забезпечення безпеки, що функціонує на базі певних законів України. Зовнішнє середовище і внутрішня організація цієї системи є об'єктом розгляду соціології безпеки. Отже, розвиток соціології безпеки, крім наукових цілей, сприятиме також підвищенню ефективності управління в системі забезпечення безпеки завдяки розробці ефективних соціальних технологій безпеки.

Слід наголосити, що з часом, як на буденному рівні, а також і на науковому, виникає потреба у визріванні саме такого суб'єкта, діяльність якого буде ефективною у межах сучасного суспільства, що перебуває під впливом глобалізаційних процесів. І тоді акценти ставлять вже на новому суб'єкті, яким постає громадянське суспільство, а у межах глобального суспільства – глобальне громадянське суспільство. Глобальне суспільство потребує визрівання нового суспільства. Оскільки національне суспільство вже не спроможне впоратися з тими викликами і загрозами, які визрівають у контексті сучасних змін. Таким чином, є потреба у переосмисленні статусу в теоретичній соціології суб'єктів, які будуть відповідальні за забезпечення. Тобто йдеться про безпекопродукування, що передбачає соціологічну концептуалізацію еволюції суб'єкта, відповідального за забезпечення. Тобто наголошується про конструювання суб'єкта зрілого, відповідального, який своєю діяльністю повинен здійснювати перетворення суспільства.

З цього приводу слушним є зауваження Л.Г. Сокурянської, яка обґрунтовує необхідність застосування такого поняття як «суб'єкт» для аналізу особливостей соціокультурної трансформації українського суспільства. «Сьогодні людина пострадянського простору повинна бути самою собі сценаристом і режисером». І далі зауважує, що суб'єктність – це соціальна конструкція, її феномени суттєво відрізняються в різних суспільствах, однак соціальна творчість індивідів грає в процесі її становлення не останню роль... Не всі можуть стати дійсними суб'єктами нової системи суспільних відносин, що складаються. І далі вона наголошує на тому, що «тільки соціальна суб'єктність, а не просто акторство, здатні вирішити неймовірно складні завдання, що стоять перед нашим суспільством, так і перед людством в цілому». Тому пошуки соціального суб'єкта є суттєвою теоретичною і практичною потребою не тільки у регіональному, а й у глобальному контексті. Успіх таких пошуків залежить від того, наскільки чітко і повно будуть сформовані критерії і показники такої атрибутивної якості суспільного суб'єкта як соціальна суб'єктність [23, с. 144].

У сучасному соціумі, як зазначає Ю.М. Резнік, зростає роль громадянського суспільства як головного арбітра і посередника у соціумі. Оскільки ми маємо справу із сучасним суб'єктом, який діє у сучасній соціальній реальності, відзначимо, що все більш розширюється громадянська активність людей. Громадянське самоусвідомлення особистості відрізняється високим ступенем самореферентності, самопрезентативності, рефлексивності, здатності брати повну відповідальність за

власні рішення [17, с.362]. Тому надалі долучимо положення Є. Ясіна, який зазначає, що такі базові компоненти соціального капіталу як довіра, відповідальність, терпимість, солідарність, співпраця є рисами і умовами існування громадянського суспільства. І також слушним є його підхід до розуміння громадянського суспільства, яке ми в даному контексті розглядаємо як сучасний суб'єкт, відповідальний за безпеку. «Громадянське суспільство – це суспільство індивідів, готових захищати свої інтереси, права і свободи і здатні заради цього об'єднуватися в ті або інші асоціації, незалежні від держави. Таке громадянське суспільство – не красива мрія. Не утопія, яку слід очікувати до грецьких календ, а реальність, іноді жорстка, насичена протиріччями, зіткненнями інтересів, але така, що виробляє культуру компромісів і солідарності, які дозволяють людям жити разом» [32].

Виявляючи характеристики суб'єкта безпеки, знову ж таки, звернемося до Є.Г. Ясіна, який вказує на те, що незалежні асоціації вказують не просто про наявність громадянського суспільства, а насамперед на те, що наявні громадяни готові добровільно брати участь у них з метою захисту, або просування своїх інтересів, стати активними учасниками суспільного життя. Такі організації сприяють виробленню у індивідів тих якостей (довіри, відповідальності, терпимості, солідарності), які є компонентами соціального капіталу, про що було викладено вище. Є. Ясін, вивчаючи ситуацію у Росії (а це характерно також і для інших країн пострадянського простору, зокрема, для України. – *Авт.*), вказує на слабкість громадянського суспільства, а причиною тому є традиційна його підпорядкованість державі, і тому в такому суспільстві переважають не громадяни, а піддані.

За таких умов, що нам дісталися в спадок, звичайно важко формувати відповідні характеристики соціального суб'єкта у тому розумінні, що має бути йому притаманне у контексті продукування безпеки. У.Бек, про якого ми вже згадували, пише, що за умов суспільства ризику, яким є сучасні суспільства, стають затребуваними, життєво необхідними такі характеристики соціальних суб'єктів як «здатність упереджувати небезпеки, переносити їх, звертатися до них на біографічному та політичному рівнях. Суб'єкти повинні навчитися переборювати страх і невпевненість. Із цього зростаючого тиску до самостійного переборення невпевненості раніше чи пізніше повинні виникнути нові вимоги до суспільних інститутів у сфері освіти, терапії і політики.... Таким чином, у суспільстві ризику поведінка зі страхом і невпевненістю стає і в біографічному і політичному плані ключовою цивілізаційною кваліфікацією, а вироблення відповідних здібностей – суттєвим завданням педагогічних закладів» [23, с. 148].

Наголошуємо на тому, що суспільство ризику актуалізує специфічні характеристики соціальної суб'єктності індивідів і груп, які обумовлені глобальною соціокультурною ситуацією.

У перебігу нашого дослідження ми дійшли висновків, що, коли людина у тих чи інших просторово-часових вимірах свого існування виявлялася неспроможною власноруч забезпечити свою безпеку, то здійснювала пошуки такого суб'єкта, на якого можна було перекласти цю функцію і змусити за це нести відповідальність. А отже, можна стверджувати, що сформувалися відповідні моделі з їх складовими залежно від епохи та місця локалізації. Звичайно формувалося і відповідне світосприйняття та міра відповідальності цих суб'єктів.

Виходячи з того, що у сучасному соціумі зростає роль громадянського суспільства як головного арбітра і посередника в середині соціуму, можна стверджувати про формування такого суб'єкта забезпечення безпеки як громадянське суспільство на локальному рівні глобального громадянського суспільства у межах всього суспільства.

Розглядаючи моделі, створені самою людиною, ми прагнули відповісти на питання про міру здатності відповідних суб'єктів, забезпечити свободою і безпекою, а отже, яких видів безпеки повинен надавати той чи інший суб'єкт.

Особливо сьогодні кожна людина повинна усвідомлювати значущість питань безпеки життєдіяльності і вміти розв'язувати їх, а не переводити стрілки у різні сторони, вишукуючи при цьому стороннього суб'єкта, на якого можна перекласти свою відповідальність за наслідки. Як це було протягом всього існування людства. Незважаючи на те, що зусилля суспільств з приводу убезпечення зростають, але все ж таки доля людства перебуває під загрозою знищення. І у цьому контексті стурбованість Жана Батіста Ламарка виправдана, який зазначає «Інколи здається, що призначення людини полягає у тому, щоб знищити свій рід, попередньо зробивши земну кулю непридатною для життя».

Сьогодні назріла об'єктивна суспільна потреба як на локальному так і на глобальному рівні у розбудові нових спеціальних та галузевих напрямів соціологічного знання. У контексті обговорюваної теми дати відповіді на чергові запити часу пропонуємо через розгортання нового напря-

му – соціологія безпеки. Ми можемо висунути передбачення, що систематизація вже існуючих знань про безпеку і на основі них вироблення нових з часом може призвести до того, що або вони набудуть статусу окремого напрямку, або увійдуть в якусь вже існуючу систему знань і послугують їй збагаченню та виробленню відповідних соціальних технологій щодо безпечного існування та розвитку сучасних суспільств. Також зазначимо, що, здійснюючи безпекопродукування в соціологічній площині, слід зважати на суспільну практику, що вимагає від соціологів розглядати проблеми людської безпеки враховуючи специфіку конкретного суспільства.

Отже, від пізнавального потенціалу сучасної соціології, її здатності бути адекватною викликам часу, соціальним обставинам, залежить обґрунтованість соціальної аналітики та практичних висновків, врешті-решт людське життя як таке та його якість.

Література

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Пер.с нем. В.Седельника, Н.Федоровой; послесл. А.Филиппова. – М.: Прогресс–Традиция, 2000. – 384 с.
2. Гаврилов К.А. Социологический поход к анализу риска // Социологический журнал. – 2007. – №3. – С. 40–58.
3. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность // THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем. – 1994. – № 5. – С. 107–134.
4. Гришаев В.В. Риск и общество (Дискуссия о понятии риска и библиография). – М., 2002. – 47 с. – Режим доступа: <http://ecsocman.edu.ru/images/pubs/2006/01/13/0000246520/grishaev-riskx26society-1.doc>
5. Зубков В.И. Проблемное поле социологической теории риска // СОЦИС.– 2001. – №6. – С. 123–127.
6. Зубков В.И. Риск как предмет социологического анализа // СОЦИС. – 1999. –№4. – С. 3–9.
7. Исаев К. «Общество риска» в условиях глобализации // СОЦИС. – 2001. – №12. – С. 15–21.
8. Кирдина С.Г. Институциональные матрицы и развитие России. – М.: ТЕИС, 2000. – 123 с.
9. Луман Н. Понятие риска // THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем. – 1994. – № 5. – С. 135–160.
10. Мозговая А.В. Экологически устойчивое развитие и образ жизни: социологический подход //Россия: риски и опасности «переходного» общества / Под ред. О.Н. Яницкого. – М.: Институт социологии РАН, 1998. – С.60–83.
11. Мозговая А.В. Социология риска: возможности синтеза теории и эмпирического знания // Риск в социальном пространстве / РАН. Ин-т социологии; Под ред. А.В. Мозговой. – М., 2001. – С. 9–37.
12. Мозговая А. В. Риск как социологическая категория // Социология: 4М. – 2006. №22. – С. 5–18. – Режим доступа до журналу: www.risksociology.ru/risk/Mozgovaya.doc
13. Осокіна Ю.С. Відповідальність соціального суб'єкта в класичній західноєвропейській філософії //Філософські проблеми гуманітарних наук. –2004. – № 1–2. – С. 71 – 76.
14. Осокіна Ю.С. Відповідальність соціального суб'єкта: філософський аналіз: Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 17 с.
15. Порфирьев Б.Н. Риск и безопасность: определение понятий // Риск в социальном пространстве /РАН. Ин-т социологии; под ред. А.В. Мозговой. – М., 2001. – С. 38–49.
16. Рева Г.В., Врублевський В.К., Ксьонзенко В.П., Мариніч І.В. Український соціум: загрози екстремальних ситуацій: Моногр. / За ред. проф. В.К.Врублевського. – К.: Інформаційно-видавничий центр «Інтелект», 2003. – 432 с.
17. Резник Ю.М. Введение в социальную теорию. Социальная онтология: пособ. – М.: Институт востоковедения РАН, 1999. – 514 с.
18. Романенко Ю.В. Смыслопродукування у соціальних системах. – К.: ТОВ «ЦТІ «Е та Е», 2005. – 276 с.
19. Рукавишников В.О. Холодная война и холодный мир. Общественное мнение в США и Европе о СССР/России, внешней политике и безопасности Запада. – М.: Академический Проект, 2005. – 864 с.
20. Рыбалкин Н.Н. Природа безопасности // Вестник Московского университета. Серия 7. «Философия». – 2003. – №5. – С. 36–52.
21. Соболева Н.І. Соціологія суб'єктивної реальності. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – 296 с.
22. Совместная деятельность: Методология и практика. – М., 1988. – С.32–36.
23. Сокурская Л.Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. – Харьков: Харьковский национальный университет В.Н.Каразина, 2006. – 576 с.
24. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов. – М.: Политиздат, 1992. – 325 с.
25. Сохань Л.В., Сохань І.П. Час Нового світу і Людина: Глобальні ризики цивілізації і пошук шляху. Соціологічні нариси (рос. мовою). – К.: ВІПОЛ, 2001. – 132 с.
26. Стегній О.Г. Інституціоналізація екологічних інтересів у суспільстві соціогенних ризиків. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – 380 с.
27. Толстоухов А.В., Хилько М.І. Екобезпечний розвиток: пошуки стратегем. – К.: Знання України, 2001. – 333 с.

28. Чорнобиль і соціум. – Вип. 12: Суспільство ризику: Чорнобильська детермінанта Центр соціальних експертиз Ін-ту соціології НАНУ; Відп. ред. докт.ekon. наук Ю.І.Саєнко, канд. філос. наук Ю.О. Привалов. – К.: ПЦ «Фоліант», 2006. – 220 с.
29. Современное состояние мировой социологии. Лекция Владимира Ядова. Режим доступа: <http://polit.ru/lectures/2007/10/26/sociolog.html>
30. Яницкий О.Н. Россия как общество риска: методология анализа и контуры концепции //Общественные науки и современность. –2004. – № 2. – С. 5–15.
31. Яницкий *О.Н.* Социология риска. – М.: Изд-во LVS, 2003. – 192 с.
32. Ясин Е.Г. Модернизация и общество [Текст]: докл. К VIII Междунар. науч. конф. «Модернизация экономики и общественное развитие», Москва, 3–5 апреля 2007 г. / Е.Г.Ясин; гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2007. – 114 с.

Дервянченко А.А.,

*докт. соціол. наук, професор, керівник
Наукового центру соціальних технологій Інститута соціального партнерства
Академії праці та соціальних відносин (Росія)*

Бабкін В.П.,

*канд. екон. наук, доцент кафедри соціальної політики та управління
соціальними процесами Академії праці та соціальних відносин
(Росія)*

Соціально-відповідальна реструктуризація підприємств: перспективи в Росії

Соціальна відповідальність є об'єктом вивчення різних наук. Ми виходимо з того, що відповідальність – це соціально-філософська категорія, означаюча зобов'язаність і готовність некоего суб'єкта відповідати за совершенні (або несовершенні) дії, поступки і їх наслідки. Відповідальність може бути прийнята на себе добровільно (в силу угоди) або накладається органами влади (в відповідності, наприклад, з рішенням суду). В залежності від характеру застосовуваних санкцій розрізняють відповідальність матеріальну, юридичну, моральну, політичну, соціальну і т.д.

Під соціальною відповідальністю ми розуміємо спосіб взаємодії різних суб'єктів в суспільстві (індивідів, організацій і др.), зв'язаний з возложенням зобов'язаності щось зробити і пред'явленням на цій основі вимог до відповідного суб'єкта, а також застосуванням санкцій в разі невиконання. Правда, соціальна відповідальність, на відміну від інших видів відповідальності, не обов'язково має вертикальну ієрархічну структуру, зв'язану з виконанням строго визначених зобов'язаностей. Вона включає і горизонтальні зв'язки, зв'язуючі елементи суспільного життя неформальними зв'язками. В більш вузькому значенні поняття соціальної відповідальності стосується до сфери неопосередкованих умов життя людей, задоволення їх різноманітних соціальних потреб. Воно передбачає зобов'язаність тих або інших соціальних суб'єктів сприяти вирішенню економічних, соціальних, освітніх, здоров'я, культурних і ін. проблем населення, забезпечуючи основи функціонування сучасного суспільства. Саме соціальна відповідальність виступає фундаментом соціального державства як інституту, визнаючого свою відповідальність за задоволення основних потреб громадян і здійснюючого для цього відповідні практичні зусилля.

Порівняно недавно поняття соціальної відповідальності стали застосовувати до бізнесу. Так виникло поняття «корпоративна соціальна відповідальність» (КСО). З сорокатих років минулого століття провідні компанії Заходу (наприклад, США, Великобританія) прийшли до необхідності об'єднати елементи корпоративної політики, зв'язані з взаємовідносинами з соціальною і природною середовищем, і виробити певний цілісний підхід в цій області.

Виділяючи і реалізуючи програми в рамках соціальної відповідальності, бізнес прагне, з однієї сторони, – реабілітувати себе в очах суспільства за численні «грішки», а з іншої, – надіється, покращив свій імідж, репутацію, збільшити конкурентоспроможність продукції, а значить, і прибуток. Адже в сучасних умовах відношення до цього або іншого товару визначається не тільки якістю самого товару, ефективністю реклами, маркетингової політики, але і загальним іміджем, репутацією компанії, в тому числі відповідальністю її поведінки в відношенні працівників, бізнес-партнерів, оточуючого середовища, місцевого суспільства, суспільства в цілому.

Словом, корпорації почали дотримуватися принципів соціальної відповідальності, виходячи не тільки з благих побудов, але і з логіки капіталізму: це є ефективним і прибутковим.

Існує багато визначень корпоративної соціальної відповідальності. Так, за визначенням Організації Об'єднаних Націй «соціальна відповідальність приватного сектору

касається отношений компании не только с клиентами, поставщиками и работниками, но также её отношение (политика) к потребностям, ценностям и целям общества» [1].

Европейский Союз определяет корпоративную ответственность как «концепцию, в рамках которой компании на добровольной основе интегрируют социальную и экологическую политику в бизнес-операции и их взаимоотношения со всем кругом, связанных с компанией организаций и людей» [2]. Такой подход принят большинством стран Европейского Союза.

Развернутое определение дает Департамент торговли и промышленности Великобритании (DTI), согласно которому корпоративная социальная ответственность предполагает, что: «...предприятия уделяют внимание тому, как улучшить свое социальное влияние, влияние на локальный сектор экономики и влияние в области охраны окружающей среды, свое воздействие на общество и социальную сплоченность, права человека и правила охраны окружающей среды, справедливость ведения торговли и возможные пути нарушения этой справедливости. Социальная ответственность бизнеса касается и крупных мультинациональных корпораций и малых предприятий локального уровня» [3].

Итак, сегодня не существует единого понимания корпоративной социальной ответственности. Однако представленные подходы едины в одном: корпоративная социальная ответственность – это ответственность компании перед людьми и организациями, с которыми она сталкивается в процессе деятельности, и перед обществом в целом.

История развития корпоративной социальной ответственности в России насчитывает всего около 10 лет. Еще 6–7 лет назад фраза «корпоративная социальная ответственность» вряд ли была бы понята многими в бизнес-сообществе, а практика ограничивалась заявлениями о следовании принципам этики и благотворительностью. Однако в последние годы в связи с экономической и политической стабильностью в стране, активным выходом российских компаний на международные рынки многие из них пересматривают свои подходы в вопросе об ответственности перед обществом. Сегодня в России возник довольно устойчивый интерес компаний, правда, пока только крупных, к выработке продуманной политики социальной ответственности, созданию целостной стратегии участия в жизни общества.

Достаточно активно и концептуально проблема социальной ответственности рассматривается Российским союзом промышленников и предпринимателей (РСПП), ведущим объединением российских работодателей. РСПП разработал на своем XIV съезде в 2004 г. Социальную хартию российского бизнеса (в 2007 г. Хартия была доработана, в том же году она была официально признана национальным документом, соответствующим Глобальному договору ООН).

Исходя из изложенного, мы выделяем следующие принципы корпоративной социальной ответственности, разработанные экспертным и бизнес-сообществом России:

Первый принцип: отношения с работниками. Работники – важнейший актив компании. Взаимоотношения с работниками должны строиться на основе социального партнерства, общности целей, уважения взаимных интересов, реальности принимаемых сторонами обязательств и добросовестности их исполнения.

Второй принцип – единство экономической свободы и ответственности, что выражается в необходимости долгосрочного устойчивого развития компаний, достижении высоких финансовых результатов, создающих основу для рентабельного развития, а, следовательно, для роста занятости, экономического и социального благополучия страны и компании. Ответственная уплата налогов (полная и без «серых» схем).

Третий принцип: отношения с потребителями. Надежное и качественное удовлетворение их запросов и ожиданий. Обратная связь с потребителями, включая рассмотрение замечаний и претензий, урегулирование претензий и жалоб потребителей.

Четвертый принцип: сохранение окружающей среды – важнейшей общечеловеческой ценности. Ограничение выбросов загрязняющих веществ, утилизация отходов, распространение экологически чистых технологий, маркировка продукции об экологическом качестве и экологической безопасности.

Пятый принцип: участие в решении общественно значимых задач на местном, региональном и общенациональном уровне.

История социально ответственного бизнеса в России только начинается, тем не менее, российские компании выделяют на благотворительные программы и общественные проекты не меньше западных: в среднем до 17% от суммы дохода. Можно прогнозировать, что в ближайшем будущем и критические настроения общественности, и позиция государства неминуемо приведут

российский бизнес к большему осознанию роли и значения социальной ответственности в своей деятельности.

Сейчас в нашей стране несколько десятков ведущих компаний применяют международные стандарты в области устойчивого развития, социальной и экологической ответственности через систему открытой нефинансовой отчетности. А нужно, чтобы это стало нормой для большинства крупных, средних и малых компаний, что и предусматривают, кстати, решения и рекомендации саммита «большой восьмерки» в Хайлигендамме в 2007 г.

В последние годы как в мире, так и в России активно применяется реструктуризация предприятий (компаний, отраслей). «Газпром», РАО «ЕЭС России», «Норильский никель», «Сургут-нефтегаз», АвтоВАЗ – сотни бывших советских «флагманов индустрии» пережили или переживают сейчас этот процесс – сложный, болезненный, противоречивый, вызывающий много споров.

Считается, что без реструктуризации невозможен выход предприятия на траекторию экономического роста. Но проблема состоит в том, какие инструменты будут использованы при этом. Основными направлениями реструктуризации российских предприятий являются: изменение профиля предприятия; замена технологий; отсечение лишнего бизнеса; разукрупнение бизнеса, его разделение; выделение вспомогательных (непрофильных) производств; формирование холдингов.

В процессе реструктуризации происходит ликвидация значительной части неэффективных рабочих мест, меняется структура занятости, что влечет за собой высвобождение части работников и необходимость принятия действенных, оперативных мер по содействию их занятости. Часто происходит выделение сервисных, ремонтных, транспортных и других т. н. непрофильных служб в самостоятельные юридические лица, которые пускаются в «свободное рыночное плавание». Отношения с бывшим предприятием начинают строиться на рыночной основе. Преимуществом для работодателя при этом является то, что он снимает с себя ответственность за выведенные структуры (а значит, и за работников) в случае, если они окажутся, например, не обеспечены заказами. На предприятиях, прошедших реструктуризацию, работодатели часто не заинтересованы в создании профсоюзных организаций, а в некоторых случаях принимают меры по недопущению их организации. Нередко собственники, имея долги по зарплате, налогам в бюджеты и внебюджетные фонды, создают новые структуры, освобожденные от долгов, инициируют банкротство старых структур. Представителям профсоюзов часто недоступна информация о намерениях собственника в отношении дальнейшей судьбы трудового коллектива, так как они не участвуют в заседаниях советов директоров, собраниях акционеров, которые проводятся по месту нахождения собственников, возможно, в других регионах России и за рубежом. Наблюдаются и многочисленные случаи нарушения существующих (далеко не идеальных) законов. Налоговые органы своевременно не анализируют причины возникновения долгов, убыточности предприятий, не принимают меры по предотвращению преднамеренного банкротства предприятий, рейдерских атак. Прокуратура и Федеральная инспекция труда не всегда оперативно реагируют на нарушения трудового законодательства при реструктуризации.

Решить эти и другие возникающие проблемы возможно только в условиях социально-ответственного реструктурирования предприятия, которое предполагает учет интересов всех участников этого процесса и, прежде всего, работников.

Многочисленные проблемы реструктуризации, на наш взгляд, вызваны тем, что ее главные идеи приходят извне, без участия коллектива. Коллектив, обладающий мощным потенциалом, более других заинтересован в активном развитии предприятия, но его обходят, более того, рассматривают, как фактор, который препятствует и тормозит внедрение изменений и новшеств. Мы считаем, что любые новые технологии и организационные идеи, если они не осознаны, не поняты коллективом, не дадут положительного эффекта.

Одной из первых на это обратила внимание Международная организация труда (МОТ). 158 Конвенция МОТ регламентирует процесс прекращения трудовых отношений, в т.ч. в контексте процедуры увольнения работников при реструктурировании предприятий [4]. МОТ, считая, что развитие предприятия можно рассматривать как процесс непрерывного реструктурирования, особое внимание обращает на серьезные социальные издержки данного процесса. Последствия реструктурирования затрагивают не только работников и работодателей, но практически всех, кто имеет какое-либо отношение к предприятию. Задача заключается в том, чтобы в процессе реструктурирования сделать предприятие конкурентоспособным, при этом сведя к минимуму социальные риски работников, связанные, например, с вынужденной сменой места жительства, закрытием рабочих мест, ухудшением качества трудовой жизни, потерей социального обеспечения и др.

Подход МОТ направлен на снижение противоречий между экономическими и социальными приоритетами при реструктуризации, учитывая, что, с одной стороны, реструктурирование не может быть социально-ответственным, если оно экономически неэффективно, а, с другой, – невозможно получить полноценную отдачу от реструктурирования, если не учитывать в должной мере интересы различных социальных групп, на которых в той или иной степени сказываются проводимые организационные изменения.

Таким образом, социально-ответственная реструктуризация, по нашему мнению, – это результат достижения разумного баланса экономических и социальных целей процесса реструктурирования. Социально-ответственная реструктуризация подразумевает: уважение ценностей предприятия; стремление к привлечению всех тех, на кого может повлиять процесс реструктурирования; практику открытого общения со всеми работниками с уважением и достоинством; значимость всех стейкхолдеров (т.е. заинтересованных лиц), а не только акционеров.

Практика показывает, что большинство разрабатываемых в РФ проектов реструктуризации предусматривает повышение квалификации работников, но в действительности так бывает не всегда. По нашему мнению, это ключевое условие социально-ответственной реструктуризации предприятия. Если не найдены пути реформирования стиля и методов работы всего коллектива, то даже самые технически зрелые проекты могут оказаться неэффективной тратой денег и времени. Поэтому с практической точки зрения концепция социально-ответственной реструктуризации направлена на решение перспективной стратегической задачи – развития творческого потенциала работника и коллектива в целом.

В настоящее время с понятием «реструктуризация» происходит во многом схожий процесс, как несколько ранее с понятиями «демократизация» и «либерализация». Затаскав какое-нибудь слово, но не совершив правильных действий и, соответственно, не получив необходимых результатов, на этом слове срывают свою досаду, делая его чуть ли не ругательным. В действительности реструктуризация – один из реальных путей реанимации производства. Но она должна быть социально-ответственной.

Литература

1. Социальный портрет бизнеса: Путеводитель по социальным программам российского бизнеса. – М., 2004. – С.19.
2. Green Paper of Promoting a European Framework for Corporate Social Responcibility.
3. Цит. по: <http://spero.socpol.ru> 2005. – Зима. – № 2. – С. 40.
4. Конвенцию 158 «Конвенция о прекращении трудовых отношений по инициативе предпринимателя» (1982 г., дата вступления в силу – 1985) и Рекомендацию 166 «Рекомендация о прекращении трудовых отношений по инициативе предпринимателя».

Жеребцов С.Н.,

*канд. психол. наук, доцент, заместитель директора
Гомельского филиала Международного института
трудовых и социальных отношений
(Республика Беларусь)*

*Гуманизация образовательного пространства через
развитие психологической культуры педагогов*

В психологической мудрости
много печали, но
в психологическом
невежестве ее еще больше.
Я. Л. Коломинский

Любое образование осуществляется в определенном социальном и пространственно-предметном окружении, которое в психолого-педагогических исследованиях именуется «образовательная среда» или «образовательное пространство». Характеристики данного пространства способны вызывать к жизни определенные характеристики личности, формировать определенное качество ее жизнедеятельности.

Образовательное пространство характеризуется множеством свойств. Одним из ведущих выступает уровень его гуманности. Логика анализа приводит к необходимости определения детерминант гуманности, ее критериев, показателей, условий реализации. Мера гуманности может быть определена тем, насколько образовательное пространство усилиями конкретных педагогов способно удовлетворять запросы профессионального и личностного развития человека.

В овладении учащимися, студентами необходимыми компетенциями педагог выполняет не просто роль посредника, но и фигуры, являющей собой модель профессионального поведения, модель профессионального и шире – человеческого общения. Думается, что здесь нужно говорить о социальной ответственности педагога, которая проявляется в осознании и реализации им своего особого назначения – способствовать соединению бытия отдельного человека с культурой (культурой профессиональной, культурой взаимодействия с другими людьми, с саморегуляцией, т.е. культурой психоло-гической). Академик Д.С. Лихачев на закате своей жизни и на заре нового столетия отмечал, что XXI в. будет веком культуры, или его не будет вовсе.

Культурно-историческая теория Л.С. Выготского прямо направлена на обоснование определяющей роли культуры в личностном развитии ребенка. В одной из своих работ он пишет: «Мы склонны поставить знак равенства между личностью ребёнка и его культурным развитием» [2, с.315].

Психологическая культура личности предметом исследований стала сравнительно недавно и дискусионность определения этого понятия сохраняется. Одно из определений может выглядеть так: психологическая культура личности – это комплексное образование, включающее знание механизмов и закономерностей внутренней психологической жизни личности, деятельности и общения, ее развития и построения жизненного пути, а также способность применять эти знания на практике.

Гуманизация образовательного пространства через развитие психологической культуры педагогов возможна потому, что только обладая компетенциями в сфере педагогической, социальной психологии, психологии развития, только будучи психологически благополучной личностью, возможно обеспечить Другому развивающую среду в процессе обучения. Поэтому необходимо рассматривать психологическую культуру педагогов как характеристику их профессионализма.

Понятие «психологическая культура» связано еще с одним понятием – «психоло-гическое здоровье личности». Психологическое здоровье существенно отличается от более привычного понятия – «психическое здоровье». Психическое здоровье – это сохранность отдельных психических

процессов, таких, как эмоционально-волевые процессы, процессы познания – ощущение, восприятие, память, мышление и т.д. Психологическое здоровье характеризует личность в целом. Это состояние самоактуализации, внутриличностного благополучия, эмоционального равновесия и комфорта, ощущение того, что человек живет своей жизнью, идет по своему жизненному пути. Поэтому вполне возможен диагноз: психически здоров, но психологически болен. Установлено, что чем меньше развита психологическая культура у учителей, тем больше их эмоциональное выгорание, которое отражает состояние психологического нездоровья [6].

У. Блейк утверждал, что поэзия открывает очи, направленные внутрь своей души. Переформулируя это прекрасное высказывание, мы отметим: психологическая культура открывает очи, направленные внутрь своей души. Душа Другого при этом тоже становится более понятной. Психологическая культура, если она имеет некоторую развитость, позволяет человеку концептуализировать жизненный опыт, извлекать из любых событий, даже неблагоприятных, даже травматичных, значимые смыслы, открывать новые переживания, новые решения и идеи, дополнительные возможности и перспективы. Он становится более жизнестойким и, следовательно, в большей степени психологически здоровой личностью.

К сожалению, даже у учителей – людей, которые в силу занимаемой должности обязаны грамотно выстраивать отношения со своими подопечными, использовать свое общение в качестве инструмента обучения и воспитания, уровень психологической культуры в части владения психологической терминологией остается очень низким. В специальном исследовании, проведенном В.В. Семикиным, учителям средних школ г. С.-Петербурга было предложено задание – дать словесный образ (портрет) личности «трудного ученика». Установлено, что при описании ученика более половины (55%) учителей не употребили ни единого психологического понятия; 30% использовали для этого 1–2 психологических понятия; 15% использовали от 3 до 6 понятий [6]. Психологический инструментарий педагогов, как видим, беден. М. Твен писал: «Если единственный инструмент, которым вы располагаете, – это молоток, то многое вокруг покажется вам гвоздями» [7, с. 549]. Как можно выстроить грамотную работу с учеником, если мое отношение к нему не на чем выстроить? Мое отношение к Другому в таком случае либо примитивно и ограничено, либо остается для меня загадкой в том числе и по причине моего же психологического бескультурья.

Ведущим механизмом усвоения культурных символов (слов, понятий) является интериоризация, осуществляемая в ходе социального взаимодействия. Идею о превращении индивида в личность посредством коммуникации культивировали М.М. Бахтин, М. Бубер, Л.С. Выготский. Однако не любое взаимодействие обеспечивает эффективную интериоризацию социального, профессионального опыта. Именно диалог, по Л.С. Выготскому, выступает скрытым механизмом психических функций. Поэтому целесообразное с точки зрения формирования психологической культуры взаимодействие должно строиться с учетом характеристик каждой взаимодействующей стороны, оно должно быть диалогическим.

Вот пояснение, которое находим в научных дневниках Д.Б. Эльконина: «...проговаривание другому помогает понять, сформулировать свою мысль! Не «спор», как думал Пиаже, а взаимопонимание. Поэтому «диалог» не как спор, а как разъяснение с учетом точки зрения другого» [1, с. 6].

Диалогизм – основополагающий принцип, главное условие педагогического взаимодействия, обеспечивающее усвоение и развитие форм и содержания психологической культуры. Слово «диалог» происходит от греческого *dialogos* и состоит из двух частей: приставки *dia* «сквозь, через» (а не два, как принято считать) и корня *logos* «слово, значение, речь». Первую часть термина можно интерпретировать как «сквозное движение, проникновение, размежевание, разделение, взаимность» и, следовательно, диалог – разделенное слово, взаимная речь, то есть разговор, который ведут два или более человек. В отличие от диалога монолог (от греческих корней: *monos* «один» и уже известного *logos*) – это «единое, как бы ни с кем не разделенное слово (речь)» [5].

Современная практика обучения сегодня активно переориентируется на диалогический подход в обучении, хотя в ней еще полно монологичности, базирующейся на старом педагогическом мифе: «самый простой способ передать какие-то знания, какой-то опыт – это красноречиво рассказать о соответствующем предмете или явлении». Простой – да, но эффективный ли? Многочисленные результаты научных исследований процессов общения и обучения явственно свидетельствуют: красноречие и детальное изложение своих взглядов являются действительно важными факторами, но сами по себе они успеха не гарантируют, а вот умение слушать и слышать собесед-

ника, установка на его понимание решающим образом сказываются на итогах взаимодействия и эффективности обучения.

В диалогическом общении, в диалогическом педагогическом взаимодействии преодолевается один из наиболее серьезных недостатков так называемой советской педагогики, а именно ее асимметричность, одновекторность (от педагога – к ученику), авторитарность, субъект–объектность. Диалогическое общение позволяет учащемуся, субъекту развития стать действительно субъектом, который может перейти от пассивно–созерцательной «психологии присутствия» к активно–созидательной «психологии участия».

В диалоге развивается психологическая культура и укрепляется психологическое здоровье еще по одной причине. Именно в диалоге мы по-настоящему живем и являемся сами собой. Диалог – это и есть форма бытия. М. Бубер был уверен в том, что Я – человека является не изолированной субстанцией, а отношением с Ты. Для М. Бахтина (самого известного исследователя диалога) быть – значит общаться диалогически. А народная мудрость подтверждает это: «Расставание – маленькая смерть». Психологическое нездоровье и даже психологическая смерть (при вполне сносном физиологическом функционировании) имеют корни в неспособности человека быть диалогичным.

М.М. Бахтин: «Жизнь по природе своей диалогична. Жить – значит участвовать в диалоге – вопрошать, внимать, ответствовать, соглашаться и т.п. В этом диалоге человек участвует весь и всю жизнь: глазами, губами, руками, душой, духом, всем телом, поступками. Он вкладывает всего себя в слово, и это слово входит в диалогическую ткань человеческой жизни, в мировой симпозиум» [5].

Важно проникнуться общей феноменологией диалогических отношений, следовать скорее духу, но не букве, и тогда диалогизм станет не только инструментом в работе педагога, но и чем–то большим – тем, что определяет как профессиональные действия, так и в целом образ жизни. В очень эффективном диалогическом обучении Сократа, как мы помним, основным был метод, а не сумма идей и действий. Любые техники манипулятивны. Процесс же образования личности, ее культуры не может быть совмещен с техникой манипуляции. Основное условие диалога, его требование – относиться к другому как к субъекту. И это, как правило, вызывает самую серьезную сложность.

Диалог имеет место не только на межличностном уровне, но и, в более широком – экологическом – аспекте, на уровне взаимодействия человека со средой, включающей в себя отдельные системы. Развитие личности во многом зависит от того, какими характеристиками обладают эти системы. Например, они могут быть открытыми, основными принципами которых являются саморегуляция и самоорганизация. Они могут быть и закрытыми, жестко детерминированными. Психолого–педагогические воздействия тех или иных систем будут формировать и соответствующий индивидуально–психологический склад человека. Этот склад с определенного момента начинает оказывать влияние на выборы внешних связей и отношений. Условием успешного развития личности является возможность открытого взаимодействия (диалога), который может обеспечивать «оптимальную настройку контуров внешнего и внутреннего регулирования системы психической организации человека за счет активного обмена энергией и информацией с внешней средой» [4, с. 14].

Диалогическое сознание, формирующаяся на основе и через диалог психологическая культура личности являются адекватными культуре современного общества и позволяют охватить быстро протекающие изменения в мире, понять все многообразие быстро появляющихся новых форм и структур в жизни, науке, литературе и искусстве. Мир, как и сам человек, внутренне неоднороден и фрагментарен, динамичен, поэтому не существует единой истины и интерпретации мира и человека. Диалогизм признается новой познавательной призмой, позволяющей не только увидеть и оценить новое, но и по–новому посмотреть на давно известное и привычное. В современном мире диалогизм выражает способ существования психологической культуры личности, которая «встраивается» в различные жизненные контексты.

А может быть психологическая культура, которая потому способствует гуманизации, что дает ощущение подлинности общения и бытия, которая утверждает ценность моей и другой жизни – это некий «камертон, настраивающий жизнь на смысл»? [3, с.16]. Скорее всего, да.

Литература

1. Асмолов А.Г. Вперед к Д.Б. Эльконину: неклассическая психология будущего // Вопросы психологии. – 2004. – № 1. – С. 4 – 9.
2. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6–и т. Т. 3: Проблемы развития психики / Под ред. А.М. Матюшкина. – М.: Педагогика, 1983. – 367 с.

3. Зинченко В.П. Как возможна поэтическая антропология? // Человек. – 1994. – № 6. – С. 11 – 32.
4. Ковалев Г.А. Психологическое развитие ребенка и жизненная среда // Вопросы психологии. – 1993. – №1. – С. 13–23.
5. Плеханова Т.Ф. Текст как диалог // www.psyinst.ru/library.php...
6. Семикин В.В. Психологическая культура в педагогическом взаимодействии: Дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07. – СПб., – 2004. – с. 379.
7. Энциклопедия для детей. Т. 18. Человек. Ч. 2: Архитектура души. Психология личности. Мир взаимоотношений. Психотерапия / Глав. ред. В.А. Володин. – М.: Аванта+, 2002. – 640 с.

Забута Т.В.,

*канд. педаг. наук, доцент кафедри культурології
Рівненського державного гуманітарного університету*

Держава і людина: гармонізація стосунків у площині соціального партнерства

Сутність і зміст поняття «громадянське суспільство» чітко не сформовані у свідомості населення нашої країни. Досить часто це поняття трактується як наявність недержавних організацій, які відстоюють спільні інтереси різних груп та об'єднань громадян, у тому числі права людини, гендерну рівність, захищають природне середовище, викривають корупційні дії тощо. Однак у розвинутих демократіях провідну роль у розвитку й становленні громадянського суспільства відіграють традиційні об'єднання – профспілки, церква, самоврядні територіальні й місцеві громади, кондомініуми, асоціації представників малого і середнього бізнесу, кредитні спілки, освітні, культурно-мистецькі, спортивні та інші клуби, тобто широкий спектр самоорганізованих громадян для відстоювання й захисту своїх інтересів перед інститутами влади різного рівня.

Проблема захисту прав і забезпечення свобод особистості надзвичайно актуалізована за умов сьогодення. За даними вивчення громадської думки, який здійснено фондом «Демократичні ініціативи» спільно з фірмою «Ukrainian Sociologi Service» тільки 11% опитаних заявили, що відчують себе під захистом закону; 8% впевнені у тому, що в Україні перед законом всі рівні; 74% вважають, що рівність перед законом у країні відсутня; 63% респондентів не довіряють судам; 58% не довіряють прокуратурі; 62% не довіряють міліції [1]. За даними соціологічного опитування Київського міжнародного інституту соціології «Стан корупції в Україні», 90% опитаних вважають найбільш больовими проблемами суспільства економічну, соціальну і політичну нестабільність, високу вартість життя і медичного обслуговування, використання управлінським апаратом різних рівнів своїх посад для отримання власної вигоди, відсутність контролю за діями влади. Прикметно, що лише 2,8% респондентів вважають, що організації громадянського суспільства можуть нести відповідальність за результати боротьби з корупцією [2].

Розмірковуючи над проблемами становлення громадянського суспільства, український філософ Євген Бистрицький зазначає, що самоорганізовані об'єднання громадян можуть бути як офіційно зареєстрованими, так і стихійними, тобто виникати у зв'язку з потребою активної колективної дії. Їх головне завдання полягає не у відстоюванні персональних інтересів окремо взятої людини чи сім'ї, а в захисті такого особистого інтересу, який поділяється певним колом інших людей, стає суттєвою необхідністю певної спілки, товариства, об'єднання громадян, а іноді може зрости до рівня вимог всього суспільства [3]. На нашу думку, тут розкрито глибинний зміст мотиваційно-діяльній сутності структур громадянського суспільства, соціально-філософське підґрунтя їх зародження і функціонування.

Таким чином, громадянське суспільство потребує розвинутої громадської і громадянської активності. Остання є результатом впливу на суспільство багатьох факторів, у першу чергу — становлення забезпеченого середнього класу. У свою чергу, формування забезпеченого середнього класу є системною, комплексною, стратегічною проблемою. Економічно незалежний середній клас, як правило, відчуває себе доволі самодостатнім, щоб захищати свої інтереси, впливати на владу у потрібному для нього напрямі. Однак сьогодні ще не вирішена проблема становлення просто забезпеченого класу працюючих, найманих працівників, ветеранів праці, матеріальне забезпечення яких не відповідає навіть прожитковому мінімуму або незначно його перевищує, права і свободи яких існують як декларативні рядки у відповідних законодавчих актах і нормативах.

Вирішенню цієї вкрай наболілої для мільйонів людей проблеми присвячений такий суспільно-вагомий напрям діяльності Федерації профспілок України, як розвиток і вдосконалення соціального діалогу. Реалізація задуму, як засвідчує практика, наштовхується на певні гальмівні фактори, які досить важко долати [4; 5]. Натомість соціально-економічні процеси у суспільстві обумовили інституціоналізацію соціального діалогу, переходу його до наступної фази розвитку — у площину соціального партнерства.

Здійснення діалогу не зобов'язує до відповідальності, які сторони можуть навіть і не почути одна одну, або говорити про явища різної значущості та ваги. Партнерство ж обумовлює наявність спільних інтересів, взаємозв'язку і взаємовідповідальності сторін. Держава і людина — це складові елементи соціотехнічної системи, яка складається із сукупності взаємообумовлених, взаємопов'язаних елементів, що у взаємодії забезпечують ефективне функціонування цієї системи. Невід'ємним, органічно притаманним такій системі елементом є ланки громадянського суспільства, які можуть забезпечувати безперервний прямий і зворотній зв'язок між державою і людиною.

Провідною ланкою громадянського суспільства справедливо можна вважати профспілки, адже вони об'єднують людей за притаманною всім незалежно від статі, національності, конфесії, освітнього цензу, місця проживання, інтересів стійкою ознакою — ознакою праці. Тому саме профспілки спроможні найбільш ефективно виступати модератором процесу соціального партнерства, брати на себе відповідальність перед працюючою людиною за захист її життєвих прав і свобод, трудових інтересів, а також здійснювати вплив на інституції влади з метою забезпечення цих прав, свобод та інтересів. За такої умови у процесі соціального партнерства його учасники виступають рівноправними, соціально рівновартісними сторонами. Іншими словами, відносини суб'єкт-об'єктного (держава як суб'єкт і людина як об'єкт впливу) характеру трансформуються на стосунки суб'єкт-суб'єктного впливу і взаємодії (держава як суб'єкт і людина як суб'єкт впливу). Очевидно, задачі профспілок у налагодженні ефективності саме такого соціального партнерства надзвичайно ускладнюються, адже їх вирішення потребує не тільки чітко визначеної мети, програми діяльності, узгодженості дій, а й першочергово активної життєвої позиції, наполегливості, принципності, високого рівня відповідальності профспілкових лідерів. Саме від ділових, професійних, особистісних якостей ініціаторів соціального партнерства у суспільстві залежить його становлення, розвиток і результативність.

Соціальний діалог і соціальне партнерство на Рівненщині активно розвивається завдяки ініціативній, діяльній позиції Федерації профспілок області. На обласному рівні розпорядженням голови Рівненської обласної державної адміністрації з ініціативи ФПО створена тристороння соціально-економічна рада, в яку з рівним представництвом по 10 осіб входять представники від влади, профспілок і роботодавців. Їх основними завданнями є сприяння узгодженню сторін соціального діалогу щодо шляхів дальшого розвитку соціально-економічних і трудових відносин, укладанню угод з питань регулювання таких відносин; розробка та внесення пропозицій з питань формування та реалізації соціально-економічної політики. Такі Ради створені і на районному рівні. У Рівненській області, за пропозиціями соціальних партнерів, прийнята регіональна Угода з соціально-економічних питань на 2006–2009 рр. [6; 7].

Значний внесок у розвиток соціального партнерства на Рівненщині здійснює заступник голови ФПО М.А. Рожко. Велика роз'яснювальна робота, прагнення переконати інституції влади, залучити їх до активної і дієвої співпраці, організація взаємодії соціальних партнерів на галузевому та районному рівнях, контроль за виконанням прийнятих рішень, методична допомога — це далеко не повний перелік її конкретних дій у просторі соціального партнерства. Притаманні їй лідерські якості дозволили сформувати команду однодумців, які об'єднані спільною, соціально значущою метою. Активно впроваджується соціальне партнерство у профспілці працівників культури Рівненської області. Голова профспілки В.С. Черепуха вбачає у ньому потужний базовий механізм регулювання колективних трудових відносин і забезпечення соціально-економічних прав та інтересів працівників. Проблема розвитку соціального партнерства був присвячений V пленум Рівненського обкому працівників культури «Соціальний діалог між профспілками і владою, його роль у забезпеченні соціальної стабільності і розвитку», який відбувся у листопаді 2007 р. У доповіді голови обкому профспілки на пленумі зазначалось, що «...соціальне партнерство і діалог є найважливішим розумним і конструктивним інструментом відносин: профспілки — влада» [8]. Хотілося б зазначити, що за цим лаконічним визначенням стоять надзвичайно важливі конкретні справи, розв'язання яких стало можливим завдяки активній позиції Валерія Черепухи у взаємостосунках соціального партнерства. Це розв'язання проблеми покращення фінансування з

обласного бюджету книговидання місцевих авторів, на що було спрямовано 180 тис. грн. Цим також було захищено право творчих працівників на можливість реалізації своєї праці, її оприлюднення, підтверджено соціально значущий статус письменників як суб'єктів творення і відтворення культури.

Активна позиція обкому профспілки працівників культури зірвала спроби відчуження шляхом продажу з аукціону приміщення підприємства «Рівневідеокіно», що дозволило не тільки утримати культурно-просвітницький заклад на балансі галузі культури області, а й захистити від неминучого у випадку продажу приміщення звільнення працівників. Також завдяки активній співпраці із соціальними партнерами обком профспілки добився відміни рішення однієї із районних Рад щодо переведення працівників клубів і бібліотек на 0,25 ставки посадового окладу [9].

Не викликає сумніву, що у наведених прикладах лідери профспілок Рівненщини засвідчили свою соціальну активність, відповідальність, діяльнісний гуманізм, професіоналізм, компетентність. Позаяк далеко не всі відповідальні особи та діячі органів влади, профспілкових структур, громадських об'єднань мають такий набір якостей, обумовлено постає проблема підготовки й відбору потенційних інституціональних лідерів, здатних ефективно і відповідально діяти в умовах змінного середовища. На часі створення широкої мережі «Школи лідерів» під егідою профспілок, які здатні виконати стратегічну роль формування гуманістично спрямованого покоління лідерського корпусу третього тисячоліття, який взяв би на себе відповідальність за результати національного соціально-економічного розвитку.

Наступна проблема полягає у надзвичайно низькому рівні поінформованості населення про сутність, зміст і задачі процесу соціального партнерства, механізму його реалізації, ключових гравців. Висвітлення цього питання у засобах масової інформації, особливо місцевих часописах, на радіо, телебаченні є важливим кроком у підвищенні не тільки рівня поінформованості, а й рівня громадянської активності населення. Люди часто просто не знають, до кого їм звертатися у разі виникнення соціально-економічних проблем. Формування іміджу профспілок як захисника інтересів трудящих, становлення бренду «Профспілка – твій захист» (умовно), може значно сприяти також і згуртуванню людей, більш активному залученню до членства у профспілках працівників недержавного сектору економіки, зростанню авторитету профспілок серед молоді. Можна припустити, що широке оприлюднення результатів діяльності профспілок у площині розвитку процесу соціального партнерства вже сьогодні могло б стати потужним фактором соціалізації людей, підвищення рівня їх громадської активності, позитивно вплинуло б на становлення і розвиток громадянського суспільства.

Література

1. Кириченко Ирина. «Полудемократия»: «изыски» и издержки //Зеркало недели. –2007. – № 32. – С 21.
2. Кириченко Ирина. Вкус к справедливости против «культуры коррупции» //Зеркало недели. – 2008. – № 1. – С. 20.
3. Быстрицкий Евгений. Предчувствие гражданского общества //Зеркало недели. –2007. – № 42–43. – С. 3.
4. Партнер партнеру – друг, товариш і вовк? //Профспілки України. – 2006. – № 1. – С. 4–7.
5. У зоні особливої уваги. Соціальний діалог як шлях до гідного життя //Профспілки України. – 2007. – № 1. – С. 16–18.
6. Рожко Марія. Соціальний діалог «Влада – роботодавці – профспілки»: реалії і перспективи //За відродження. – 2007. – № 4. – С. 2.
7. Рожко Марія. Не втратити, а примножити набутий досвід // Профспілки України. – 2006. – № 1. – С. 28–29.
8. Стецюк Тамара. Соціальний діалог в галузі культури — на новий рівень //За відродження. – 2007. – № 48. – С. 1–2.
9. Мошняга Людмила. Відчайдушна боротьба за виживання //Вільне слово. – 2007. – 29 листоп. – С. 3.

Комарова А.И.,

*докт. филос. наук, проф. кафедры социологии и
социального управления АТСО ФПУ, директор НИИ «Проблемы человека»,
академик Международной академии интегративной антропологии,
председатель Комитета Национальной рады женщин Украины*

*Ответственность в системе функционирования власти как
фактор институциональных трансформаций государственного
управления: методологический и политический аспекты*

Актуальность концептуально-теоретического, методологического и политического аспектов в рассмотрении явления социальной ответственности повышается в контексте системы функционирования государственной власти как стержневого фактора институциональных трансформаций государственного управления в Украине в условиях о реализации идеала гражданского общества, в условиях обострения политического противоборства, в условиях, граничащих с параличом основных атрибутов государственности.

В связи с этим политически, методологически важным является осмысление закономерностей современного общественного развития.

При решении планетарных проблем развития мирового сообщества осознание первичности человеческого фактора постепенно приходит к той части человечества, которая считается цивилизованной и которая формирует в границах своих стран открытые гражданские общества.

Соответственно вышеназванной мировой тенденции, в Конституции Украины зафиксировано, что ...Украина является суверенным и независимым, демократическим, социальным, правовым государством [1].

Но, к сожалению, страна сегодня не только не является демократической, социальной, правовой державой с гражданским обществом, но и за 17 лет независимости не имеет научно обоснованной стратегии построения гражданского общества, главным достижением которого становится свободное развитие и самореализация личности в рамках общечеловеческих ценностей и неуклонного повышения удовлетворенности основных жизнеобеспечивающих потребностей людей.

Гипотетически можно предположить, что такая стратегия должна исходить из прогностически выверенной стратегии управления человеческими ресурсами, в основе которой лежит антропосоциальный деятельностный подход к исследованию социально-экономических процессов, происходящих в мировом сообществе и отдельных странах.

Действительно, в основе всех явлений, происходящих в мире, лежит деятельность людей. И вопрос лишь в том, на что направлена и как осуществляется эта деятельность: в интересах всего человечества, конкретного общества, конкретного социума, конкретного человека.

В этой связи отсутствие успехов в трансформации Украины нельзя объяснить лишь помехами внешнего характера. Нет смысла также поиск причин такого положения ограничивать нехваткой каких-либо ресурсов, в том числе финансовых. В немалой степени тотальный кризис в обществе можно объяснить господством безнравственности власть имущих и их профессиональной некомпетентностью. Однако следует иметь в виду, что процветание безответственности представителей власти идентифицируется с благоприятной социальной средой для безнравственности, включающей непомерное личное обогащение за счет своих сограждан [2].

Сегодня кризис функционирования власти, политической системы в украинском обществе затрагивает все стороны его жизни, во многом определяет характер и направление его развития.

Под политической системой мы понимаем различные формы политической жизнедеятельности как государственных, так и негосударственных структур, механизм выявления и постановки проблем, выработки решений и контроля за их исполнением в сфере государственных взаимоотношений, а под трансформацией – специфичную форму общественного развития, связанную, с одной стороны, с разрушением прежних элементов политической системы государственного устройства и управления, с другой, – формированием новых элементов политической системы.

Исследование трансформации политической системы современного украинского общества обусловлено рядом факторов, из которых необходимо выделить наиболее важные:

- повышение роли методологических, теоретико-концептуальных, институциональных подходов, социальной востребованности знаний факторов и условий, обуславливающих характер и направление изменений политической системы украинского общества, прежде всего, для обеспечения эффективного управления этими процессами;
- существенный разрыв между теоретическими моделями политической системы и практикой ее построения;
- неравномерное развитие ветвей государственной власти;
- наличие политического отчуждения, выражающегося в неудовлетворенности граждан деятельностью власти, политических институтов, политических партий;
- дистанцирование значительных масс граждан от структур власти, непонимание их политического курса.

За последнее время появилось немало научных работ, в которых рассматриваются методологические проблемы трансформации политической системы. Трансформация политической системы современного украинского общества означена такими составляющими: становление многопартийности, партийная идентификация, приближение к демократическим принципам выборов, политическое отчуждение, усиление административно-бюрократического ресурса власти, снижение протестного потенциала населения, социальное расслоение, снижение роли институтов гражданского общества.

Рассматривая вопросы трансформации политической системы современного украинского общества, необходимо учитывать особенности формирования политических институтов новой государственной власти. К концу XX в. политическая система Украины приблизилась к следующей характеристике:

1. Система власти направляет все усилия на борьбу внутри самой себя: несбалансированность отношений между исполнительной и законодательной ветвями власти.

2. Расплывчатость границ президентской власти предопределила неэффективность управления, усиливая при этом кризис доверия к институту Гаранта Конституции, с одной стороны, а, с другой, – привела к дистанцированию власти от общества.

3. Политика, раздираемая противоречиями, ведет не к разрешению, а, напротив, к наращиванию социальных проблем, вследствие чего не получает поддержки большинства населения.

4. В результате безответственного отношения предшественников элиты власти к декларированию реформ, отсутствия методологического, научно-теоретического их обоснования, непослдовательности, хаотичности в практике их реализации в течение 17 лет независимости Украины общество постепенно теряло доверие к власти, что, в свою очередь, сказалось на отношении населения к политической системе в целом и, в частности, к отдельным структурам власти.

В этой связи напомним результаты исследований в мае 2007 г. Института социальной и педагогической психологии АПНУ: в рейтинге недоверия граждан Украины первое место занимает милиция, которой не доверяет 70% граждан [3].

А 53% опрошенных социологической фирмой «ФОМ–Украина» не одобряют действия В. Ющенко на посту Президента Украины. На вопрос «Как Вы оцениваете работу Виктора Ющенко на посту Президента Украины?» 43% граждан ответили «Плохо, очень плохо» [4].

Рассматривая проблему ответственности в системе функционирования государственной власти как фактора институциональных трансформаций государственного управления в развитии гражданского общества, мы отмечаем как основной ее критерий – *степень доверия к основным ветвям государственной власти*, что является одним из важнейших показателей встроенности новых политических институтов в общественную модель, соответствия их идеалу нового общества, отвечающего интересам большинства [5].

Качество проводимых реформ, а также их реализация оказывают большое влияние на рейтинг доверия к власти: в результате сегодня государство в оценке населения характеризуется негативно. На эти установки решающее влияние оказывает такой фактор как экономическое неблагополучие большинства населения страны. По данным исследования Научно-исследовательского института «Проблемы человека» около 80% граждан Украины за период реформ стали жить хуже. Нынешняя власть в первую очередь представляет интересы финансовой олигархии (72, 9%) и высшей бюрократии (66,5%), для простых же граждан она становится все более «чужой» [6].

Низкий уровень доверия к органам государственной власти приводит к глубокому разочарованию и *политическому отчуждению населения от власти*.

Политическое отчуждение обусловлено политическим хаосом, политической нестабильностью, что является результатом безответственности власти перед гражданами страны. В настоящее время для всего населения актуальными стали проблемы реформирования трудовых отношений, жилищно-коммунального хозяйства, пенсионного обеспечения, образования, сферы охраны здоровья и др. Результаты социологических исследований свидетельствуют, что подавляющая часть населения даже приблизительно не знает смысла и целей реформ, провозглашаемых то одним, то другим составом власти.

В заключение можно отметить:

1. За столь короткий исторический период значительно изменились политические и социальные институты, их форма и содержание. Но, к сожалению, многие ожидания, связанные с новыми институтами в начале трансформации, оказались невыполненными (или невыполнимыми) уже в ее ходе.

2. В процессе становления находится партийно-политическая система, однако пока открытым остается вопрос, какой характер она примет в будущем. Впервые начала формироваться многопартийная система, сформировались политические партии как составляющие парламент, так и не входящие в него. Однако стоит отметить, что пока партии не выполняют свою основную общественную функцию, они не стали проводником, связующим звеном между властью и обществом.

На сегодняшний день в отношении населения к основным ветвям государственной власти преобладает недоверие.

Трансформация политической системы не соответствует политическому сознанию и поведению населения, ход трансформационных процессов не во всем соотносится с историческими традициями и цивилизационными особенностями украинского общества.

Пойдя по европейскому пути формирования политической системы, встраиваясь в мировое сообщество, Украина вынуждена во многом играть по новым правилам, соответствующим ее современному положению. Действительно, встраивание в мировое и европейское политическое сообщество неизбежно, поскольку европейское сообщество является сейчас лидером цивилизации в информационном, политическом, технологическом, экономическом планах. Однако следует учитывать методологически важную закономерность государственного развития: слепое подражание и некритическое заимствование европейских моделей в политике, экономике и культуре для украинских реалий переходного периода, как правило, имеет негативный результат.

Поэтому сегодня уже пришло время сделать выводы: социальные трансформации должны осуществляться на основе научной методологии, их следует взять под строгий научный контроль, и этот контроль возможен при получении конкретных данных социологии, социальной статистики, других социальных наук, контроль тех политических сил и институций гражданского общества, какие способны приостановить безответственность власти, перерастание тотальной коррупции во власти в террор против народа, приостановить коррупцию как угрозу государственности Украины [7].

Література

1. Конституція України. – К., 2006. – С. 3.
2. Антикризисное управление / Под ред. проф. Э.М.Короткова. – М.: ИНФРА-М., 2007. – 620 с.
3. Украинский деловой журнал «Эксперт». – 2007. – № 23.
4. Украинский деловой журнал «Эксперт». – 2007. – № 43.
5. Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – М., 1999–2005.
6. Социологические исследования Научно-исследовательского института «Проблемы человека». – Киев, 2006. – 207 с.
7. Проблеми боротьби з корупцією, організованою злочинністю та контрабандою. – К., 2007.

Кондратьев В.М.,

кандидат философских наук, доцент
Московского городского педагогического университета

Социальная ответственность педагогического университета в современную эпоху

Ответственность – форма связи прошлого или настоящего с будущим. Человек или группа людей отвечает за результаты своей деятельности, но всегда *перед* кем-то. Образно можно представить «формулу» ответственности в виде соотношения предлогов «за» – «перед». Иначе сказать, ответственность есть производная от единения деятельности и отношений. Само по себе единство деятельности и отношений создаёт область бытия человека, пространство существования ответственности. Благодаря деятельности человек осуществляет свою волю, удовлетворяет свои желания, стремится к достижению своей цели. Субъективная составляющая деятельности всегда значительна. Способом реализации деятельности является отношение (взаимодействие субъекта с объектом) как нечто объективное, ограничивающее свободу действий субъекта. Вторжение субъективной деятельности в объективное пространство отношений имеет следствием проблему ответственности. Нарушение сложившейся системы отношений, свойственной ей системы ценностей и вызывает беспокойство общества, государства. Если «социальное» означает «общественно различное» (а именно таков его специфический смысл), то социальная ответственность есть ответственность субъекта за результаты своей деятельности перед имеющимися различными группами людей, такими как военные, политики, верующие, мигранты, инвалиды, пенсионеры и др.

Профессиональная подготовка педагога ориентирована на результаты его деятельности в будущем времени. А если принять во внимание, что объектом педагогической деятельности являются дети, молодёжь, то ответ за результаты современной деятельности педагогический вуз будет держать по простетивии жизни хотя бы одного поколения.

Свойственная человеку способность предвидеть будущее, исходя из настоящего и прошлого, позволяет оценивать настоящее меркою будущего. Очевидно, создаваемое сегодня оценивается прежде всего меркою дня сегодняшнего или ближайшего будущего. Архитектор моста или конструктор самолёта могут предсказать примерный срок эксплуатации созданных по их чертежам конструкций. Гораздо сложнее определить срок жизни творений художника, скульптора или композитора. Далеко не просто определить и время существования сложившихся форм общественной жизни в экономике, политике, науке. Состояние неопределённости длительности их существования – характерная черта любой эпохи. Неопределённость, однако, не отрицает необходимость ответственности перед будущей жизнью. Подготовить социально ответственного выпускника вуза для условий новой жизни – специфическая задача педагогического вуза.

В решении данной задачи вуз имеет возможность обратиться к классическому наследию, как к тому, что выдержало испытание временем. Ориентация на классику выражает принцип фундаментальности (устойчивости) образования. Исторический подход к изучению учебных дисциплин позволяет реализовать названный принцип. Классическое образование подразумевает, в частности, изучение латинского и древнегреческого языков, истории, философии, логики, искусства. Обучение названным предметам формирует фундаментальные человеческие качества: аналитическую и критическую способности мышления, рефлексию, воображение, эстетическую способность суждения, эстетический вкус.

Принципу фундаментальности логически противостоит принцип изменчивости (развития) всего сущего. Следствием развития является появление нового. Новое, не спрашивая разрешения, входит в жизнь человека, создавая состояние неопределённости. Переход к определённости возможен на основе принятия человеком решения, оценки достоинств и недостатков нового. Мерой оценки нового, напомним, являются классические образцы прошлого. Являются ли они универсальными в оценке общественной или частной жизни, образования в частности? Обращение к современным методам анализа качества образования позволяет в некоторой степени ответить на заданный вопрос.

Согласно презентации концепций качества образования, состоявшейся 31 января 2008 г. в Московском городском педагогическом университете, проведённой одним из специалистов в данной области К.Г. Митрофановым, следует, что *в определении качества* продукта образования должны быть приняты во внимание его *соответствие стандарту, применению, стоимости и скрытым потребностям*. Докладчик сослался как на один из источников на монографию «Новое американское тотальное управление качеством», авторы которой: А. Шибя, А. Грэхэм, Д. Вальден. Нетрудно заметить, что соответствие стандарту ориентировано на оценку результата деятельности, а стоимости – на оценку отношений между производителем и потребителем. Применение и скрытые потребности продукта труда определяются условиями эксплуатации продукта. Соответствие каждому из названных критериев составляет одну из концепций качества.

Представленные концепции, что очевидно, ориентированы на определение качества материальных товаров, что значительно ограничивает их экстраполяцию на сферу образования. Материальный продукт создаётся субъектом труда, в создании «образовательного продукта» значительна роль объекта, т. е. учащегося. Определение стоимости создания «образовательного продукта» в этом случае весьма затруднительно. При меньших затратах может быть получен более качественный продукт. Приобретённые учащимися свойства могут проявиться в одних условиях и не проявиться в других.

Процесс образования в Российской Федерации, точнее сказать, педагогические отношения не могут быть уподоблены экономическим отношениям. Преподаватель и учащийся не вступают в непосредственные товарно-денежные отношения. Урок (лекция) оплачивается вне зависимости от его (её) качества, а в зависимости от квалификационного разряда преподавателя. Возможна ситуация, когда преподаватель с низшим разрядом читает лекции лучше того, у кого более высокий разряд. Сфера образования не может самостоятельно повышать стоимость обучения (зарплату педагогам), как это возможно в сферах промышленности, торговли, энергетики. Для преподавателя образование – это не бизнес, а творчество, где законы стоимости не действуют, как в областях материального производства. Образование, как принято считать в философии, – категория бытия, а не существования. Определить стоимость той или иной формы бытия – задача с бесконечным числом неопределённостей.

Образование можно рассматривать как *обретение человеком осознанной самостоятельности в процессе освоения пространства и времени его жизни*. Если социализация человека происходит в результате влияния на него общества, а *адаптация* есть приспособление как ответная преимущественно неосознаваемая реакция, то *образование* имеет своим результатом осознанные действия, способные препятствовать негативному влиянию внешнего мира. Образование имеет своим результатом способность человека к труду, учёбе и отдыху, к личной, семейной и общественной жизни. Очевидно, стоимостные критерии не могут отразить названные системные качества образования. Отталкиваясь в анализе качества образования нужно от его философского понимания.

В истории философии наиболее известными концепциями качества являются концепции Аристотеля и Гегеля. По Аристотелю, качество – это видовая сущность предмета. Гегель же определял качество как тождественную с бытием определённость, «так что нечто перестаёт быть тем, что оно есть, когда оно теряет своё качество» [1, с. 216]. Различие между названными концепциями не является принципиальным: основная функция как сущности, так и бытия – определяющая. Иначе сказать, качество предмета определяется возможностями его взаимодействия с внешним миром. Соответственно: качество образования определяется возможностями взаимодействия осознанной самостоятельности человека с внешним миром. Самостоятельность полагает себя прежде всего в деятельности человека, а сознание – в его отношениях. Чем выше степень осознанной самостоятельности учащегося в различных сферах и областях жизни, тем выше уровень качества образования. Социальная ответственность является одной из форм проявления осознанной самостоятельности субъекта деятельности и отношений.

Для повышения уровня качества *управления* образованием, конечно, нужно принимать во внимание экономические показатели, но и политические, этнические, экологические, эстетические, религиозные и др. Словом, – все те, во взаимодействии с которыми определяется его сущность. Во скольких мирах (сферах или областях) живёт человек, во стольких определяется (и проявляется) качество его образования. В одних из них – в результате обучения, в других – в результате самообразования. Социализация и адаптация – сопутствующие образованию процессы.

Наше обращение к понятию качества образования имело цель выявить области или сферы его зарождения и проявления. Теперь мы вправе задаться следующим вопросом: за подготовку к деятельности и отношениям в каких областях социальной жизни несёт ответственность педагоги-

ческий университет? Напомним, ответственность за качество образования выпускника несёт как он сам, так и университет. Однако объём социальной ответственности (т.е. перед различными социальными группами) у них различен. Рассмотрим эти различия поближе.

Университет в соответствии со своим названием должен предоставить возможность студенту получить универсальное образование. Что означает, как минимум, знание языков науки, философии, религии, искусства. Если изучение науки и философии, как правило, входит в учебный план, то познание искусства и религии отводится на курсы по выбору или на самостоятельную работу студента. Не уделяет вуз должного внимания и подготовке выпускника к частной и даже общественной жизни. В результате страдает как будущая семья студента, так и государство. Социальная позиция, определяемая единством частной и общественной жизни человека, оказывается несформированной у выпускника вуза. В результате в большинстве своём выпускники университета получают не универсальное, а узко профессиональное образование, такое, какое даёт обычный вуз или академия. Насколько серьёзно это упущение? Ответ на заданный вопрос зависит, во-первых, от сферы будущей профессиональной деятельности выпускника вуза. Педагог, особенно педагог начальной школы, должен быть универсально образованным человеком: кругозор детской любознательности – предельно широк. Во-вторых, от востребованности гражданских качеств выпускника.

Реально около 70 % выпускников педагогического университета работают не в сфере образования. Многие из них – в сфере бизнеса. Нужен ли бизнесу универсально образованный человек? На какой идеал образования ориентируется бизнес? Почему бизнес отстаивает принятую им систему ценностей? Ответы на заданные вопросы далеко не безразличны любому вузу, как и обществу в целом.

Хорошо известно, что уровень высшего профессионального образования за последние годы значительно снизился. Что тревожит нас, работников сферы образования? Утрата тех фундаментальных человеческих качеств, меркой которых мы собирались оценивать будущее. Напомним, речь идёт об аналитической и критической способности мышления, рефлексии, воображении, эстетической способности суждения, эстетическом вкусе. Если, как информируют работники Департамента образования Москвы, современный учитель далеко не всегда может составить аналитический отчёт о своей работе, то это упущение в его профессиональной подготовке. Падение уровня логической и понятийной культуры – следствие изменений в содержании или методах учебного процесса. Присоединение России к Болонскому процессу должно повысить уровень языковой подготовки, что само по себе не ведёт к устранению отмеченных недостатков. Ситуация осложняется тем, что на сегодня, насколько нам известно, нет данных об изменении указанных способностей студентов за какой-либо значительный период времени. Диагноз заболевания не установлен, хотя признаки его наличия обнаружены. Несёт ли вуз ответственность за гражданскую и профессиональную несостоятельность своих выпускников? Мы должны сказать «да», но возможно ли изменить поведение одного элемента системы, сохраняя неизменными все остальные? Ведь хорошо известен закон развития системы: если её элемент развивается в направлении отличном от направления развития системы, то она его уничтожает. Педагогический университет как элемент социальной (экономической) системы подчиняется законам её развития. Университет, как и человек, подвержен социализации и адаптации. В какой мере университет «образован», т.е. какова степень его осознанной самостоятельности? Без ответа на данный вопрос нельзя определить меру его ответственности.

Итак, вопрос о социальной ответственности университета может быть исследован с позиций системного подхода. И в то же время должен быть дополнен знанием необходимости возрастания степени его осознанной самостоятельности. Ограничение самостоятельности ведёт к уменьшению ответственности университета как элемента социальной системы. Объединение усилий всех участников социального процесса – залог повышения социального качества современного образования, повышения уровня социальной ответственности современного педагогического университета.

Литература

1. Гегель. Энциклопедия философских наук. – Т.1.: Наука логики. – М.: Изд-во «Мысль», 1974.

Кондрашин И.И.,

канд. филос. наук, руководитель группы по международным связям
Российского философского общества

*О взаимосвязи развитости сознания человека с его
социальной ответственностью и культурой поведения*

Процесс общественного развития происходит посредством роста совокупного менталитета социума через осознание своей социальной значимости каждым индивидом, развитие мыслительных способностей и углубление сознания каждым человеком в ноосферном, позитивном, продуктивном, полезном направлении, т.е. *как должно быть*. Исходя из этого, у каждого гражданина формируется набор ценностных ориентиров, перечень прав и обязанностей, из чего и складываются аспекты его социальной ответственности. В противном случае сознание будет развиваться в противоположном направлении – в порочном и разрушительном.

От того, какие именно ценностные ориентиры стали элементами соответствующих *социокультурных матриц*, зависит степень правильности формирования сознания индивида, стиль его жизни и манеры повседневного поведения. Ценностные ориентиры можно собрать в единую шкалу *общечеловеческих ценностей* и *пороков*, которая служит нравственной мотивацией поведения людей.

Сознание на сегодняшний день можно считать высшей формой мыслительной деятельности головного мозга *человека-индивида*, с помощью которой он идентифицирует себя, отделяя от окружающего мира, одновременно познавая, осознавая и анализируя все, что происходит вокруг него. Наивысшие степени развитости самого сознания встречаются пока не столь часто, так как присущи только тем индивидам, кто обладает и другими, не менее развитыми составляющими *менталитета*, т.е. здоровой, хорошо развитой *психикой* с присутствием всех четырех сигнальных подсистем, заполненным полезными алгоритмами *алгомодулем*, вобравшем большинство необходимых бытовых и профессиональных умений и навыков, и мощным, хорошо натренированным *интеллектом*.

Сознание было и остается одним из основных понятий философии, социологии и психологии, обозначающим человеческую способность идеального воспроизведения действительности в мышлении, т.е. осознание человеком себя, окружающего бытия и причинно-следственных закономерностей чередующихся событий и явлений. Сознание, таким образом, есть свойство и функция в высшей степени организованной материи, что в реальности представляет собой головной мозг человека, отражающий в процессе мышления объективный мир во всем его многообразии.

Высшие сферы нервно-психической и интеллектуально-мыслительной деятельности самых высокоразвитых отделов мозга и являются тем, что народ до сих пор называет *сердцем*, теологи – *душой*, медики – *психикой* и лишь философы – *сознанием*. Поэтому по своей этимологии *сознание* является не медицинским, не церковным, а строго философским, научным, *светским* термином и понятием.

Сознание человека никоим образом не оторвано от биологических, биохимических, биоэнергетических, физиологических и информационных процессов, непрерывно протекающих в его организме, оно непосредственно связано как с клеточным, так и информационным метаболизмом, сопровождающими индивида на протяжении всей его жизни. Являясь важнейшим компонентом менталитета, оно непосредственным образом через сигнальные подсистемы психики человека влияет на круг его каждодневных интересов, мотивацию поведения, на стиль и образ его жизни в значительно большей мере, чем другие части менталитета.

С одной стороны, оно подвергается в период формирования влиянию, «определению» надлежащего воспитания и образования, только после чего само приобретает способность определять бытие. С другой, при недостатке благотворного ноосферного влияния, оно становится подверженным негасферному воздействию «улицы» и прочих сомнительных проповедников и наставников, включая некоторые радиостанции, ТВ-каналы, журналы, интернет-сайты и прочие СМИ.

Именно общение близких по уровню развития менталитета, сознания индивидов и привело к созданию общества. Аристотель одним из первых сформулировал логическую необходимость единения людей, указав, однако, на два противоположных направления в развитии человека от уровня животного: одно в сторону Бога, другое в сторону зверя, гениально предугадав тем самым ноосферное и негасферное влияние инфосферы, отметив при этом также, что общество предполагает одинаковость сознания общающихся и объединяющихся людей.

Одинаковость сознания, или совместного знания, чего? Анализ истории становления сознания показывает, что осознание необходимости развития ценностных ориентаций в сторону благодати и полезности их поведения, а не в противоположную, с одной стороны, избавление от всего порочного, а не следование ему, с другой, аналогичное понимание преимуществ и опасностей, порождаемых той или иной тенденцией, и отношение к ним как к норме и аномалии, а не наоборот, может служить объединяющим началом для людей.

Исходя из этого, иерархия ноосферных ценностей и негасферных пороков со временем стала составлять онтологическую основу нравственного баланса личности. Совокупность сложившихся, устоявшихся ценностно-порочных ориентаций образовала и до сих пор создает своего рода ось сознания, поддерживающую устойчивость личности или способствующую ее падению, предрасположенность ее к гармонии, к развитию или к деградации, преобладание того или иного типа поведения или деятельности, мотивированных направленностью потребности и интересов. В силу этого ценностные ориентации выступают важнейшим фактором, регулирующим, детерминирующим мотивацию индивида в суждениях и поступках.

Развитые ценностные ориентации – признак зрелости личности, показатель меры ее социальности, основание для решения в индивидуальном плане вопроса о смысле жизни, своей социальной ответственности, благодаря которому происходит интеграция совокупности ценностных ориентаций в нечто целостное и своеобразное, характерное именно для данного индивида.

Перечень общечеловеческих ценностных ориентаций складывался из века в век постепенно по мере развития человеческого сознания. Аксиологические основы миропонимания и поведения, как мы упоминали выше, обязательно включались еще в древние библейские тексты наставлений, где помимо поведенческих заповедей одновременно в обязательном порядке давались понятия греха, т.е. выражавшие определенные запреты.

В России выразителем аксиологической направленности мировоззренческих идей, устанавливающих определенную ценностную нормативность, был великий русский философ В.С. Соловьев, который более 100 лет назад утверждал, что будущее человечества альтернативно: либо биологизация жизни, увеличение тварности бытия, опережающий рост материальных потребностей и вырождение людей в «зверочеловечество», либо культивирование всего позитивного, лучшего в обществе и достижение *богочеловечества*.

Таким образом, процесс общественного развития происходил и происходит до сих пор посредством формирования суммативного набора ценностных ориентиров, а также совершенствования менталитета через развитие мыслительных способностей и углубление *сознания* каждого человека, являющегося волею судьбы членом той или иной общности людей, в одном из двух указанных противоположных направлений: в ноосферном, позитивном, продуктивном, полезном, т.е. *как должно быть*, и в негасферном, порочном, разрушительном – при иных обстоятельствах.

В силу этого, по мере совершенствования разума человека, исторически в его сознании поверх животных инстинктов последовательно, по возрастающей формировались различные уровни сознания – подсознания, определявшие и все более определяющие не только все его бытие, культуру его поведения, ход каждодневных действий, но и его социальные, общественные отношения, оценку событий и явлений, происходящих вокруг него (в зависимости от широты его кругозора), его непосредственное желание влиять на их ход или участвовать в них.

Вполне естественно, что степень развитости любого подсознания, как положительного, так и отрицательного, весьма различна у каждого индивида – от полного отсутствия до наличия в самой активной форме, и проявляется (рефлексируется) через его поступки, суждения, образ жизни и культуру поведения.

Самые распространенные признаки болезненного нарушения сознания – *бредовые* высказывания, включая, политические, склонность к криминалу, художественные извращения в искусстве. *Бред* сам по себе – это симптом психосознательного расстройства менталитета, проявляющегося в ложных суждениях, умозаключениях и, как следствие, в поведенческих действиях, в абсурдном творчестве.

Бредовые установки встречаются в повседневной жизни, к сожалению, столь часто, что их уже, по незнанию, и не трактуют как болезненные. Их происхождение является результатом нарушений прежде всего в информационном метаболизме, т.е. вследствие невоспитанности, малообразованности, непросвещенности, ведущих к невежеству и бескультурии, но чаще к бредовой болезненности и даже к преступлениям.

Для данного вида больных видимые ими образы весьма отличаются от действительности. Более того, под влиянием ложной или неразумной идеологии, политических спекуляций, партийных или религиозных догм, преступной среды, а также чувств несправедливости, вины, ревности, жажды денег, власти или славы и других фиксированных эмоциональных установок для них в итоге изменяется весь целостный образ окружающей действительности, а с ним и целевые мотивации поведения.

Различное видение и восприятие окружающего мира соотносится к тому же с рамками разнородных социальными (или общественно, политически, законодательно) принятыми норм, не всегда совпадающих с научно (разумно) обоснованными. Поэтому ментально больными с бредовыми отклонениями следует считать не тех людей, кто не соблюдает принятых, возможно ошибочных, нормативных рамок (к примеру, случаи гонений святой инквизиции на ученых, якобы еретиков, в средние века, посадки в психбольницы многих инакомыслящих при советском режиме, современная агрессия исламских экстремистов против «неверных», преследования западными защитниками идеалов псевдодемократии ее критиков), а только тех, сознание которых в значительной мере искажено и отлично от эталонных, светских норм миропонимания и соответствующих им образа жизни и манер поведения.

Вместе с тем, *поступки* людей имеют определенную моральную значимость потому, что они оказывают воздействие на общественную жизнь, затрагивают интересы людей, укрепляют или подрывают основы существующего общества, способствуют или противодействуют *социальному прогрессу*. Учитывая это социальное значение индивидуальных поступков, общество регулирует *поведение* людей посредством нравственных отношений, предъявляет к ним *моральные требования*, ставит перед ними определенные цели. Благодаря этому *поступки* приобретают *моральную ценность*: действие, отвечающее нравственным требованиям, представляет собой **добро**; противоречащее им – **зло**.

Перечень общечеловеческих ценностных ориентаций, служащих целеустановками и мотивами поведения, складывался, как известно, постепенно из века в век на протяжении всего периода эволюционного процесса существования человечества по мере развития человеческого сознания. Аксиологические основы миропонимания и поведения включались уже в древние библейские тексты наставлений, где помимо поведенческих заповедей одновременно в обязательном порядке давались понятия греха, т.е. выражавшие определенные запреты. В философском сочинении римского императора Марка Аврелия (II век) утверждается, что нравственные ценности, к которым следует стремиться, это – справедливость, истина, благоразумие, мужество, преданность интересам государства. К истинным ценностям он также относит общепользную деятельность, гражданственность, которые противостоят таким мнимым, по его мнению, ценностям, как «одобрение толпы, власть, богатство, жизнь, полная наслаждений».

От того, какие именно ценностные ориентиры стали элементами соответствующей *социокультурной матрицы*, зависит степень правильности ее формирования, а с ней и формирования сознания индивида, стиль его жизни и манеры повседневного поведения. Так, например, еще Гете утверждал, что «благородство всем нравится, особенно если сопровождается скромностью».

Поэтому очень важно, чтобы каждый *человек* в своем головном мозге (в своем сознании) подсознательно постоянно имел бы персональную классификационную *шкалу пороков и ценностей*.

Хранение и трансляция многообразия надбиологических программ человеческого поведения в культуре (и антикультуре) предполагает многообразие способов закрепления и передачи постоянно обновляемого социального опыта. Главным во все времена был и остается способ научения, приучения, наставничества старшим, опытным поколением младшего. Еще Аристотель 2500 лет тому назад написал об этом в своей «Метафизике»: «Мы считаем, что более мудр во всякой науке тот, кто более точен и более способен научить выявлению причин, ...ибо мудрому надлежит не получать наставления, а наставлять, и не он должен повиноваться другому, а ему – тот, кто менее мудр».

Прогресс общества связан в первую очередь с его просвещением и подразумевает постоянное развитие *светской культуры*, как индивидуальной, так и общественной, посредством выра-

ботки новых разумных мотивов, смыслов и значений, которые наряду с актуальными традиционными регулируют деятельность, поведение и общение людей в меняющихся эволюционных условиях жизни при обеспечении передачи посредством воспитания всего обновленного ноосферного культурного наследия последующим поколениям людей. Таким образом диалектика культуры должна вести к ее преобразованию, совершенствованию от устаревшей к передовой, современной, от малоизвестной к широко распространенной, от поверхностной к глубокой, всеохватывающей.

Чем динамичнее и *разумнее* общество, чем выше уровень *светскости* в его общественном сознании, тем большую ценность обретает уровень культурного творчества, адресованный к будущему. В современных обществах его динамика во многом обеспечивается наличием воспитанного большинства *людей* путем сведения к предельно допустимому минимуму невежественных и невоспитанных (прежде всего, *нравственно*) *нелюдей*, которые в свою очередь перевоспитываются, либо помещаются в надежную изоляцию от среды нормального общежития.

Поэтому борьба с *невоспитанностью* и *невежеством*, совершенствование культуры светского поведения зависит как от уровня просвещения и усвоения научных знаний, и прежде всего о **миропонимании** (с помощью изучения *онтологических основ философии*) и процесса **мышления** (с помощью изучения *строения менталитета*), так и от традиций воспитания локальных нравственных школ, которые в большинстве обществ до сих пор находятся под влиянием реликтовых духовных просветителей, коими выступают теистические (церковные) проповедники.

Фундаментальный статус культуры в человеческом бытии улавливали многие философские учения прошлого, включая Платона, Канта и Гегеля. Смыслы феноменов культуры, формирующих поведение народов на протяжении эпох жизни человечества, обнаруживаются во всех областях культуры того или иного исторического типа – в обыкновенном языке (речи), категориях нравственного сознания, в философии, религии, художественном освоении мира, функционировании техники, в правовом сознании и политической культуре и т.п.

Преобразование общества и типа цивилизационного развития всегда предполагает изменение глубинных жизненных смыслов и ценностей, закрепленных в культурных матрицах. Переустройство общества всегда связано с революцией (эволюцией) в умах, с критикой ранее господствовавших, но научно устаревших мировоззренческих ориентаций и выработкой определений новых ценностей и пороков. Никакие крупные социальные изменения, никакое развитие общества невозможны без изменений в культуре (а порой, и в антикультуре), в ее повседневной атрибутике, а также в общественной *морали*.

В то же время специфика *морали* состоит в том, что она вырабатывает предписания, требующие от людей особенного – морального типа *поведения*, в чем проявляется ее императивный (повелительный) характер. Именно императивность делает *мораль* регулятором отношений человека к природе и обществу, другим людям, самому себе, гарантируя оптимальное соотношение интересов личности и общества, необходимый баланс *я* и *не-я*. Главным же в *морали* выступают **моральные принципы** – основные фундаментальные представления о *должном поведении* человека, на которых базируются *нравственные нормы*.

Неосознанными могут быть не только отдельные конкретные программы поведения и общения, но и базисные смыслы и ценности, выраженные системой мировоззренческих универсалий. Различное понимание целей *жизни* и *смерти*, *добра* и *зла*, *долга* и *ответственности*, *справедливости* и *свободы*, *прав* и *обязанностей*, и т.д. может приводить к различным и даже полярным неосознанным реакциям на одни и те же события у представителей не только разных культур и народов, но и внутри одного и того же общества, одной и той же нации. Именно *невежество*, *невоспитанность* и низкий уровень *светской культуры* могут стать причинами *мошенничества*, *коррупции*, массовых *беспорядков*, актов *террора* и *насилия*, и даже гражданской войны с вероятностью перерасти в международный военный конфликт.

Тип культуры, ее базисные ценности и пороки определяют, какие формы солидарности индивидов и их коллективных связей существуют и воспроизводятся в общественной жизни. Базисные ценности и пороки, представленные матрицами культуры, и опирающиеся на них многообразие образцов светского и несветского поведения, социальных ролей, знаний, норм и т.д., при их усвоении индивидом определяют его самоидентификацию, его самооценку как принадлежащему к некоторой социальной общности (интеллигенция, обыватели, бандиты, служащие, бомонд, творческая элита, политические мошенники и т.д.).

При рассмотрении цивилизаций как различных типов обществ необходимо понимать, что *культура* и *цивилизации* также неразрывны, как *культура* и *манеры поведения*. Каждая цивилизация характеризуется своим типом культуры, свойственной ей системой базисных ценностей и по-

роков, соответствующими *манерами поведения*. Современная техногенная цивилизация не является здесь исключением. Поэтому критический анализ базисных ценностей и мировоззренческих основ культур современных наций и цивилизаций, нахождение путем сопоставления совпадающих элементов и антагонизмов в культурах, максимальное сближение цивилизационных культурных матриц имеет особое значение в наши дни в связи с необходимостью формирования единой общечеловеческой, гуманистической *светской социокультурной гиперматрицы*, которая в итоге и будет способна находить рациональные пути преодоления все более учащающихся глобальных кризисов, порождаемых ускоряющимся развитием техногенной фазы эволюции Человечества.

В выработке новых смысложизненных ориентиров и поиске новых стратегий общечеловеческого культурного развития и гуманистических аспектов социальной ответственности граждан необходимо отталкиваться как от позитивного опыта развития традиционной *светской культуры*, так и от современных достижений *научной философии*, делая все больший упор на силу **разума** и выводы **здорового смысла**.

Кормич А.І.,

*канд. істор. наук, доцент кафедри теорії державства і права
Одеської національної юридичної академії*

Соціальне партнерство як форма реалізації соціальної відповідальності

У сучасних трансформаційних процесах, що відбуваються, зокрема, в Україні, як суб'єкти виступають однаковою мірою активності як інститути держави, так і інститути громадянського суспільства. І саме від їх здатності і готовності до плідної співпраці та взаємодії залежить успіх і темпи реформ. Тому вимоги щодо відповідальності за спільні дії висувуються відносно всіх сторін-учасників. Крім того, йдеться про створення ефективного механізму співпраці та про запровадження дієвих принципів такої взаємодії.

Саме з цих позицій слід оцінювати місце і роль соціального партнерства, аналізуючи цю категорію як систему, з певною інституціональною і нормативною складовою, що впливають на процес формування відносин між суб'єктами такого партнерства.

Важливість теоретичного обґрунтування і практичного запровадження системи взаємодії держави з громадянським суспільством і обумовила актуальність наукового дослідження різних аспектів цієї проблеми.

Окремі конкретні питання розглядалися у наукових доробках вітчизняних та зарубіжних авторів, зокрема Я. Волгіна, А. Гальчинського, В. Кравченка, В. Полтавця, О. Сушинського та ін.

Однак складність процесу формування ефективної системи співпраці потребує його подальшого вивчення. Наявною є необхідність аналізу функціонування такої системи з позицій соціальної відповідальності різних суб'єктів, зокрема інституцій держави та інституцій громадянського суспільства.

Механізм соціального партнерства дозволяє поєднувати функціонування державної та недержавної інфраструктури у плані реалізації суспільно важливих завдань.

Сутність цього явища відтворює зміст переговорного процесу між суб'єктами по узгодженню існуючих суперечливих інтересів на засадах регулювання прав і обов'язків та відповідальності за порушення цих прав. Механізм соціального партнерства спрямований на регулювання відносин розмежування, представлених різними інтересами сторін, а також відносин сумісності, обумовлених необхідністю досягнення домовленостей, а між самими домовленостями та їх закріпленням в угодах та різних нормативно-правових актах.

За таких умов соціальне партнерство виступає як форма реалізації соціальної відповідальності держави і суспільства в особі усіх інститутів, потребуючи, з одного боку, створення відповідного правового поля, а з іншого, формування такої моделі суспільної свідомості та суспільної культури, які б уособлювали готовність всіх суб'єктів до конструктивної співпраці і взаємодії, до компромісів і діалогу заради вирішення пріоритетних для суспільства завдань.

Оскільки на сучасному етапі такими пріоритетами є економічний розвиток та соціальна спрямованість політики, то саме в цих напрямках і реалізується концепція соціального партнерства.

Першочергового значення набувають процеси організації, налагодження і розвитку ділового партнерства у відносинах між гілками влади, між державними та самоврядними інституціями на всіх рівнях, між підприємствами і організаціями, включеними до певного виробничого чи соціального процесу, між найманими робітниками і роботодавцями тощо.

Ефективне партнерство виступає запорукою виходу з кризового стану, незалежно від того, чи стосується це кризи розвитку, чи кризи процедурної. Партнерська співпраця – умова стабілізації і подальшого розвитку, оскільки її активними учасниками можуть бути всі без винятку суб'єкти: від пересічного громадянина до держави з її органами влади і структурами [1].

Соціальне партнерство передбачає прямі безпосередні контакти учасників, не опосередковуючись діяльністю вертикалей влади, виборчим процесом тощо. Ґрунтуючись на добровільних відносинах, воно зводить до мінімуму бюрократичні механізми, демонструючи високий рівень соціальної

відповідальності суб'єктів-учасників. Останнє не лише скорочує час на вирішення конкретних питань, а й значно підвищує ефективність та якість виконання.

Домінуючим у функціонуванні системи соціального партнерства є не адміністративний примус (наказ чи розпорядження, безумовні для виконання), а згода всіх учасників акту, заснована на довірі між ними [2, с. 483].

Взаємодовіра ж будується, насамперед, на високому рівні соціальної відповідальності за взяті на себе зобов'язання, за дотримання прав, передбачених угодами тощо. Таким чином і формується система соціального партнерства, всі структурні елементи якої тісно взаємопов'язані.

Слід, безумовно, зазначити, що формування такої системи в Україні знаходиться ще у процесі становлення. Але вже сьогодні існує досить широка база у вигляді світового досвіду, міжнародно-правових приписів, зокрема окремих конвенцій та рекомендацій Міжнародної організації праці, які стають підґрунтям сталої національної системи соціального партнерства.

Ця система одночасно формується і в інституціональному, і у нормативному аспектах. Так, створено Національну раду соціального партнерства. Підписано Генеральну тарифну угоду та колективні договори й угоди, які утворюють окремі елементи системи. Та остаточно сформовано таку систему вважати ще не можна, бо коли навіть Генеральна тарифна угода не переглядається по кілька років, це означає відставання правового забезпечення від реальних потреб розвитку процесу.

Для дієвого і ефективного її функціонування слід вирішити кілька важливих і першочергових завдань. Зокрема, йдеться про потребу сформувати та об'єднати всі суб'єкти, задіяні у конкретних соціально-партнерських відносинах, створити чітку нормативно-правову базу розвитку соціального партнерства, вдосконаливши існуюче правове поле та заповнивши правові прогалини. Не менш важливим є також формування та поширення в суспільстві ідеології соціального партнерства.

Розглядаючи соціальне партнерство, передусім, з позицій соціальної відповідальності, ми доходимо висновку, що сьогодні не існує більш ефективної форми узгодження інтересів сторін у сфері різних правових відносин.

І особливого значення набуває соціальне партнерство у сфері соціально-трудова відносин, від яких залежить як рівень економічного розвитку держави, так і рівень та якість життя суспільства [3; 4, с. 181].

Так, узгодження інтересів робітників і працедавців відбувається виключно шляхом переговорів і завершується домовленостями, що фіксуються в угодах та колективних договорах.

Такі домовленості стосуються найважливіших питань, таких як: розмір заробітної плати та інших грошових виплат, механізм індексації всіх виплат залежно від зростання цін, грошові компенсації за особливі умови праці, тривалість робочого дня, відпустки; умови та охорона праці, обов'язки сторін, контроль за виконанням домовленостей тощо.

Рівень соціального партнерства може впливати на зміст трудових угод, колективних договорів.

Соціальне партнерство є дієвим засобом активізації громадян, їх об'єднань, всіх інститутів громадянського суспільства у процесі реалізації реформ державного управління, проведення збалансованої соціально-економічної політики, спрямованої на економічне зростання держави та підвищення добробуту суспільства.

Особливе значення в механізмі соціального партнерства відіграє взаємодія держави з профспілками та спілками підприємців. Включення цих суб'єктів до системи соціального партнерства дозволяє узгоджувати інтереси держави, власників і найманих працівників у такий спосіб, який попереджує конфліктні ситуації у виробничій сфері, сфері трудових відносин, сфері надання послуг, інших важливих напрямках життєдіяльності суспільства.

Не менш важливу роль у соціальному партнерстві відіграє так званий третій сектор – недержавні, неурядові, некомерційні, незалежні, неприбуткові, благодійні організації, пріоритетним напрямом діяльності яких є соціальний захист та соціальна підтримка, здебільшого конкретних категорій населення. Сфера їх функціонування достатньо широка – освіта, культура, спорт, охорона здоров'я, соціальний захист.

Тому створення для них відповідного правового забезпечення обумовлює підвищення рівня співпраці держави з громадянським суспільством.

Крім того, механізм соціального партнерства дозволяє задіяти недержавне фінансування для розв'язання складних суспільних проблем.

Це і додаткові соціальні послуги, і недержавне фінансування та підтримка важливих програм суспільного розвитку.

Наприклад, благодійництво і меценатство, здійснюване через різного роду недержавні фонди, стає важливим важелем підтримки і охорони пам'яток історії і культури, що, в свою чергу, є предметом соціальної відповідальності держави. В такий спосіб реалізується форма спільної відповідальності держави і громадянського суспільства за збереження і розвиток традицій, формування суспільних цінностей.

Такий недержавний інститут як фонди має певну градацію за рівнем відповідальності і сферою функціонування. Їх можна поділити на такі категорії:

- корпорація благодійних організацій, що поширює свою діяльність у масштабах всієї держави;
- спілка благодійних організацій, які задіяні на регіональному чи місцевому рівні;
- незалежні фонди, що фінансуються однією особою чи групою осіб у рамках конкретної програми державного чи місцевого значення.

Подібні фонди виступають як специфічні фінансові інститути, що не лише розподіляють кошти спонсорів, а й спроможні відтворювати їх для подальшого більш широкого використання.

Отже, можна відзначити, що громадянське суспільство сьогодні винаходить різні способи участі у ролі суб'єкта в системі соціального партнерства нарівні з державними інституціями.

Література

1. Соціальне партнерство та муніципальний розвиток: перші кроки / За ред. В. В. Кравченка. – К.: Влад і влада, 1999. – 198 с.
2. Социальная политика / Под ред. Я. А. Волгина. – М.: Экзамен, 2002. – 736 с.
3. Соціальна робота в Україні / За ред. В. Полтавця. – К.: KM Akademia, 2000. – 236 с.
4. Об'єднання громадян, благодійництво та соціальний захист в Україні / Укл. О. І. Сушинський. – Львів: Ліга-Прес, 2000. – 228 с.

Кострица В.И.,

*Национальный Корреспондент
Международной организации труда в Украине*

Направленность социальной ответственности на обеспечение достойного труда

Первые ростки социально ответственного бизнеса в экономической науке появились, тогда, когда некоторые страны огласили себя социальными государствами. В одной из первых попыток экономистов, философов определить, что такое социальное государство, прозвучало следующее: социальное государство – это добровольное управление бизнесом, которое предполагает социально справедливое распределение благ. Впервые основы или руководящие моменты по социально-ответственному бизнесу были заложены Международной организацией труда (МОТ) и Организацией экономического сотрудничества и развития. МОТ сформулировала это в специальной трехсторонней декларации о транснациональных корпорациях (ТНК), а Организация экономического сотрудничества и развития в специальном руководстве по ТНК. Таким образом, первично идея социально ответственного бизнеса относилась к ТНК, мультинациональным компаниям, которые совмещали и капиталы, и производственные фонды, и привлекали свои людские ресурсы из тех стран, куда они приходили со своими инвестициями.

Одной из главных целей декларации МОТ о ТНК был призыв компаний к тому, чтобы они уважали международные трудовые стандарты и законодательство стран, в которых они осуществляли хозяйственную деятельность. А поскольку ТНК работали, во многих случаях, в странах, относящихся к развивающемуся миру, то они брали на себя добровольные обязательства по превышению местных законодательных норм в сфере социальной политики, социального обеспечения своих трудящихся. Естественно, этот процесс со временем получил достаточно большой импульс в связи с развитием глобализационных процессов: неограниченное перемещение капитала, технологий и трудовых ресурсов из страны в страну, прямые иностранные инвестиции и т.д. И поэтому вопрос социально ответственной деятельности и социально ответственного бизнеса – это не толь-

ко соответствующее отношение к своему производству, технологиям, потребителям и партнерам по бизнесу, но и к тому обществу или к той общине, в пределах которых размещен этот бизнес.

Европейская комиссия и страны Европейского Союза очень серьезно отнеслись в последние 15 лет к идее социально ответственного бизнеса. Это, безусловно, связано с тем, что определяющим для экономического развития каждой страны, члена ЕС, европейского сообщества в целом и каждой страны, с которыми ЕС имеет торговые и деловые отношения, является не только внедрение новых технологий, не только содействие повышению производства и экономическому росту, но и формирование новой культуры, новых стандартов общественных отношений в этих странах. Такие процессы особенно активизировались в связи с продвижением в ЕС новых стран. В постсоциалистических странах имеются серьезные опасения по поводу восприятия населением новых общественно-политических формаций. Недавно были обнародованы результаты исследования известного венгерского экономиста Яноша Карнаи, который некоторое время возглавлял Европейскую ассоциацию экономистов. Он обратил внимание на серьезные факторы и изменения, происходящие в общественном мнении граждан Венгрии. Результаты исследований показали, что в 1993 г. семь человек из десяти ожидали больших достижений от капитализма, что они реально ощутили. Спустя 12 лет – в 2005 г., данные засвидетельствовали, что 40% венгров не удовлетворены результатами капиталистической системы Венгрии. Из них 38% подчеркнули, что они предпочитали бы сегодня жить в условиях реального социализма, который был в Венгрии. Только 14% опрошенных ответили, что капитализм оправдал их надежды и 16% высказались за то, что они стали жить лучше при капитализме. Как видим, за небольшой период времени произошли изменения в общественном мнении, и одним из главных факторов, который повлиял на это, Янош Корней назвал то, что капитализм привнес в нашу действительность реальную безработицу. Отсюда видим, насколько важно для рыночной экономики, для субъектов рыночной экономики, не только бизнесу, но и государству работать настолько эффективно, чтобы отвечать требованиям и надеждам трудящихся в каждой стране. Вот почему Европейская комиссия и Европейский союз в целом очень серьезно продвигают идею и философию социально ответственного бизнеса, как в рамках ЕС, так и вне ЕС и во всем мире.

Есть несколько определений социально ответственного бизнеса. Европейская комиссия и МОТ имеют своё определение, которое было сформулировано два года назад Европейской комиссией после большого форума социально ответственного бизнеса. В итоговом документе форума отмечается, что социально ответственный бизнес – это добровольное обязательство бизнеса включать в повседневную деятельность вопросы устойчивого экономического роста, вопросы социальные и вопросы охраны окружающей среды. Более того, европейский социально ответственный бизнес сегодня принял на вооружение лиссабонскую стратегию, т. е. европейский социально ответственный бизнес базируется на устойчивом экономическом росте, на вопросах обеспечения занятости для всех и на вопросах окружающей среды. Эти три важнейших фактора являются внешними и внутренними двигателями социально ответственного бизнеса в ЕС. Европейская комиссия провозгласила, что поддержание развития и продвижения социально ответственного бизнеса должно быть не только в ЕС, но и за его пределами. ЕС должна стать в этом отношении ведущей силой в мире по продвижению социально ответственного бизнеса. Европейская комиссия поставила перед собой задачу распространения социально ответственного бизнеса во всем мире. Это очень актуальная задача.

Любой зарубежный бизнес приносит в страну-хозяйку не только прямые иностранные инвестиции, технологии и капитал, но и культуру производства, культуру взаимоотношений со смежниками, потребителями и теми, кто пользуется теми или иными продуктами производства и услуг этих компаний. В то же время хотелось бы подчеркнуть, что корпоративный социально ответственный бизнес – это добровольное вхождение и он не подменяет законодательство, не замещает его, не подменяет применение международных трудовых норм, социальный диалог и коллективные переговоры. Таким образом, социально ответственный бизнес предоставляет и своим сотрудникам, и обществу что-то больше, чем предусмотрено международными нормами, в данном случае трудовым и национальным законодательством.

Является ли бизнес в Украине социально ответственным? Ответить на этот вопрос однозначно невозможно, так как тот или другой объект находится в конкретном действии конкретного бизнеса, конкретной корпорации, конкретного предприятия. В мире в целом и в Украине в частности многие фирмы после присоединения к глобальному договору начали называть себя социально ответственным бизнесом. Но эти утверждения не всегда отвечают действительности. Например, может ли известная ТНК в сфере продуктов питания (не афишируя ее названия) счи-

таться или именовать себя социально ответственной, если она не уважает ни Конституции Украины, ни конвенции организации международного труда о свободе объединений, ни национальное законодательство Украины, запрещающее создание профсоюза? Может ли компания, которая ликвидировала профсоюз и создала совет трудового коллектива, действительно представлять работникам большой социальный пакет, называться социально-ответственной? Наверное нет, поскольку все равно большая часть коллектива, сотрудников не имеет возможности вести переговоры с администрацией, с работодателем по условиям труда, их занятости и др.

Необходимо выделить еще один важный составляющий фактор социально ответственного бизнеса. Есть такое понятие в МОТ, как социально чувствительная реструктуризация предприятий. В условиях глобализации, при необходимости приспособления к технологическим и остальным изменениям, происходящим в мире на глобальном, национальном, регионально-национальном рынках, необходимо что-то делать внутри предприятия. Реструктуризируя его, обновляя его технологии, средства производства одним из первых шагов, которые обычно делают компании, это увольнение работников. Да, необходимо реструктуризировать предприятие. Мировой опыт реструктуризации предприятий выделяет две волны бизнеса, в зависимости от того, как компании поступают в случае реструктуризации.

Первая волна – это та, которая в любом случае применяет высвобождение лишних работников как моментальное действие, и она рассматривает своих работников как товар, что противоречит Филладельфийской декларации МОТ, где задекларировано: труд не является товаром.

Вторая волна бизнеса рассматривает трудящихся своей фирмы, корпорации, своего бизнеса, как средство для устойчивого развития бизнеса, как ценность, как средство развития бизнеса.

Работники фирмы являются частью общества и они могут формулировать и формировать негативное отношение к тому бизнесу, который при любой трудности тут же увольняет якобы излишнее число работников.

Поэтому действия руководства фирмы по отношению к своему персоналу в случае ее реструктуризации это еще один фактор, через который надо, и особенно в Украине, оценивать социально ответственный бизнес. Особенно остро проблемы, связанные с реструктуризацией предприятий, проявились в Украине в начале 90-х годов. К сожалению, и сейчас они имеют место в периферийных населенных пунктах. Теряют при этом все: люди, которых уволили, их семьи, снижается потребительская способность, теряет в конечном итоге и бизнес, потому что марка этого бизнеса несет на себе негативный отпечаток. Социально ответственный бизнес должен базироваться на признании, доверии, уважении и применении международных трудовых стандартов и целью этого бизнеса должно быть обеспечение достойного труда для всех. Такое понятие социально ответственного бизнеса было сформулировано в заключительном документе европейского форума социально ответственного бизнеса и в решении Европейской комиссии, в специальных резолюциях МОТ. Речь идет о том, что любая страна в социальном плане должна обеспечить людям достойный уровень занятости, заработка, социальной защиты, социального обеспечения и достойный уровень жизни. И на решение этих задач должен быть направлен бизнес.

Государство любой страны, Украины в частности, не может стоять в стороне от продвижения социально ответственного бизнеса. Прежде всего, действительно нужна широкая информационная компания, целью которой является разъяснение не только бизнесменам, а каждому гражданину, что такое социально ответственный бизнес. Огромная ответственность на формировании в стране социально ответственного бизнеса лежит на государстве. Оно должно создавать благоприятный климат: правовой, экономический, налоговый для содействия развитию социально ответственного бизнеса. Хотя первые ростки социально ответственного бизнеса проявлялись в ТНК, сегодня всё больше должны вовлекаться в движение социально ответственного бизнеса малые и средние предприятия, поскольку они в ЕС и в ряде других развитых стран создают до 70–80% национального валового продукта, и естественно не учитывать их внешнюю форму, лейбл, брэнд и внутреннее содержание нельзя, потому что за этим стоит все общество.

Главный критерий социальной ответственности бизнеса – это признание прав человека, в том числе трудовых, уважение этих прав. Настоящий социально ответственный бизнес рождается только тогда, когда осуществляется не узкий диалог – власть – бизнес, а широкий диалог бизнеса с обществом, с гражданскими институтами, с местной властью и с потребителями.

Кульбашина Е.Н.,

*аспірантка кафедри прикладної соціології
Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина*

Межличностная коммуникация как фактор успешности

Современный интерес к межличностной коммуникации – осознанная необходимость – остается относительно высоким как со стороны ученых – теоретиков, так и со стороны практиков. Среди практиков этот интерес в определенной степени связан с изменениями в технологиях производства и организации труда. Будучи устойчивым, структурированным компонентом сознания человека, коммуникативные взаимоотношения, наряду с интересами, потребностями и мотивами, становятся побудительной силой, направляющей и организующей многие виды активности и деятельности личности. Сложно лавировать между технократическим сознанием руководителей и их критическим, рациональным элитаризмом. Межличностная коммуникация с ее многофункциональной особенностью становится прогрессивной тенденцией и принимается как руководство к действию. Это означает, что основанная на культуральном, социальном, информационном аспектах, она становится смыслопроизводственным явлением, которое играет непосредственную роль в регулировании ценностей и выборе соответствующих аргументированных убеждений, необходимых в межличностном управленческом взаимодействии, что и обуславливает современный интерес к данному вопросу и его актуальное значение для современной организации.

Выделяя важную конструктивную роль коммуникации в становлении и развитии организационной деятельности, необходимо отметить, что руководитель должен быть постоянно включен в коммуникационные процессы, в том числе и межличностно коммуникационном, чтобы реализовать свои роли и задачи в информационном обмене, в функциях управленческого процесса, воплощаемых в таких видах деятельности как планирование, организация, мотивация и контроль за ней, принятие решений и т.д.

Цель статьи сконцентрирована на проблематике символического взаимодействия главных составляющих системы «руководитель – подчиненный», идея которой основывается на рассмотрении феномена социокультурной межличностной коммуникации как фактора успешности: 1) ее значимости для управленческой деятельности организации; 2) особенностей данного концепта одновременно определять коммуникационную ориентацию, помогать осознать и решать проблемы, стимулировать возможность координации управленческих взаимодействий.

Обозначенная цель определяет следующие задачи:

- рассмотреть межличностную коммуникацию с точки зрения особенностей ее коммуникативного ресурса. Категория «коммуникативный ресурс» в межличностной коммуникации представлена как «динамическая модель», которая имеет целью установить причины и способы избирательного коммуникативного поведения одного и того же индивида в различных коммуникативных ситуациях, направляющей управленческий процесс. Данная категория опосредована а) социальным, б) культурным, в) информационным контекстами – как еще недостаточно используемый резерв в повышении эффективного регулирования и успешного управления межличностным взаимодействием;
- рассмотреть многоаспектность свойств коммуникативного ресурса;
- проанализировать функциональные особенности феномена по следующим критериям: а) совместимости коммуникативных способностей партнеров; б) процессу восприятия (приема и переработки деловой, оценочной информации); в) процессу воздействия;
- «Межличностная коммуникация – специфическая форма взаимодействия людей по передаче информации от человека к человеку, осуществляющейся при помощи языка или других знаковых систем» [1, с.11]. Под понятием «межличностная коммуникация» понимают нечто большее, чем «социальная модель», «система мер» или «модель неформального поведения» и т.д. Совершенно справедливо рассматривать данную дефиницию как «матричную концепцию» [2, с.19] для обозначения способа мышления, который интерпретирует культурные и символические феномены. А также как многоаспектное понятие: динамическая, многофункциональная, информационно-управленческая деятельность, не-

отделимая от политической, социальной, экономической, культурной, научной, образовательной и технологической эволюции организации. Межличностная коммуникация рассматривается как «целостная система динамических взаимодействий» [3, с. 37], и еще недостаточно используемый резерв в повышении эффективного регулирования и успешного управления межличностным взаимодействием между руководителем и подчиненным в трудовой организации.

Межличностная коммуникация в силу культурной особенности способна приобретать значение «силы сцепления», которая удерживает как единое целое индивидуальные коммуникативные действия с повседневной практикой организации. Нельзя не согласиться с мнением Мэтс Элвессон в том, что анализ с позиции культуры более «структурированный и точный, поскольку имеет дело с особыми феноменами: образом стратегического мышления, интерпретацией действий менеджеров и реакцией на них, способами понимания» [2, с. 24], обеспечивает «концептуальную связь между микро и макро уровнями анализа» [2, с. 28], т.е. между коммуникативным управленческим поведением и стратегическим менеджментом.

Сущность межличностной коммуникации определяется ее функциями. Помимо базовых функций, в основе которых лежит главный принцип – мотивационный, в межличностной коммуникации особо выделяются социально значимые функции: а) взаимодействие; б) воздействие; в) конверсионная, т.е. изменяющая мнение реципиента и его социальные установки, которые актуализируются в коммуникативных актах в целом ряде частных функций.

Данный конструкт рассматривается как «фактор успешности» [4, с. 103] по той причине, что он: а) помогает интерпретировать управленческую реальность; б) усматривает идентификацию специфического стиля с отличительными структурными и содержательными особенностями непосредственных взаимодействующих агентов межличностной коммуникации; в) выступает продуктивным звеном в рационализации коммуникативного взаимодействия; г) способствует оказанию существенного влияния на мотивацию служащих в актуализации управленческого процесса.

Важно отметить, что понятия культурный и социальный контекст представляют собой различные абстракции одного и того же феномена. «Культура, как утверждает Гирц (Geertz), – это продукт значений, посредством которых люди интерпретируют свой опыт и управляют своими действиями, в то время как социальная структура – это форма, которую приобретают действия или ряд социальных взаимоотношений, существующих в действительности» [5, с. 145]. Необходимо также отметить мнение С. Фомбрун (Fombrun) о том, что культура и социальная структура не находятся в обязательной, интегрированной и гармоничной связи друг с другом. Несогласованность между этими понятиями могут возникнуть, например, при изменении формальных правил или привычек, которые не совпадают с изменениями в культуре [6, с. 31], и находят непосредственное отражение в межличностной коммуникации.

Межличностная коммуникация, как один из видов социокультурной деятельности людей, функционирующая в организационной системе «руководитель–подчиненный», осуществляет обмен необходимой информацией, которая представлена в роли коммуникативного ресурса. Феномен «информация» рассматривается как один из базовых компонентов межличностной коммуникации, который взаимодействует с релевантной (т.е. влияющей на принятие решения) окружающей средой и оказывает непосредственное коммуникативное воздействие. В таком ракурсе понятие «информация» играет роль аргументированного убедительного коммуникативного средства. И тогда межличностная коммуникация может претендовать на роль «фактора успешности» в координации и контроле управленческого процесса организации.

Не случайно философский словарь подчеркивает, что в соответствии с научным понятием информации (т.е. в противовес ее обыденному пониманию как сообщения, знания и пр.), последняя является «мерой организации системы» [7, с. 153], а по мнению С.В. Бориснева, «как явление интегративное» [8, с. 151]; объектами ее отражения являются, как правило, общество, человек, явления и процессы, реальные действия. Позволяет сформулировать некоторые составляющие коммуникативного ресурса, включая его основные аспекты различия: а) по форме (социальная, биологическая, генетическая, организационная и т.д.); б) по способу передачи (вербальная, невербальная); в) по назначению (деловая, служебная, личная, официальная, бытовая и т.д.); г) по качеству (ценная, достоверная, своевременная, актуальная, однозначная и т.д.); д) по воздействию (слуховая, интуитивная, зрительная и т.д.); е) по сферам общественной жизни (управленческая, экономическая, социологическая, политическая, правовая, психологическая и т.д.); ж) по формам передачи (устная, письменная, текстовая, символная и т.д.); з) по функциям управления (нормативная, аналитическая, плановая, итоговая, отчетная, контрольная и т.д.); и) по степени доступности (откры-

тая, конфиденціальна, служебного пользования, секретна і т.д.); й) по общественным функциям (коммуникационная, управляющая, консолидирующая, воспитательно-образовательная, ориентирующая и т.д.).

Подобный взгляд на информационный обмен достаточно широко распространен в научной литературе (например, по монографиям В.Г. Афанасьева, В.С. Тюхтина, А.Д. Урсула, этому вопросу уделяет внимание Г.В. Булацкий, Ю.Д. Прилюк и др.). Учитывая мнение ученых, что «информационный обмен является способом связи всех элементов структуры, порция информации несет в себе заряд организации, который упорядочивает систему – приемник (реципиент), вызывая изменения в ее структуре» [9, с. 17]. «Информация является не просто сообщением, а отношением упорядоченности взаимодействующих систем» [с. 18], т.е. руководитель – подчиненный; а также «обмен информацией непосредственно связан с актуализацией отношений» [с. 20]. Нельзя не согласиться с утверждением Е.М. Бабосова, что «коммуникация является основным и связующим процессом в осуществлении управленческой деятельности» [10, с. 95]. Опираясь на высказывания известных ученых, можно предположительно утверждать, что понятие «межличностная коммуникация» будет обладать такими свойствами как: способностью согласовывать, координировать, регулировать – значит, коммуникативно управлять действиями участников межличностной коммуникации.

Успешность межличностной коммуникации в наибольшей мере определяется: 1) совместимостью партнеров как коммуникативных личностей, 2) адекватностью восприятия смысловой и оценочной информации, 3) воздействием через аргументированное убеждение. Совместимость партнеров как коммуникативных партнеров предполагает совместимость по: а) наличию коммуникативных потребностей; б) совместимости когнитивных параметров, которые организованы в определенном когнитивном пространстве в виде блоков идентификации, рефлексии, знаний о вербальных и невербальных средствах коммуникации и др.; в) проявлению функционального параметра (играет значительную роль в актуализации коммуникативного ресурса во взаимодействии, но не является решающим, за исключением случаев, когда допускается грубое нарушение принятых норм дифференциации коммуникативных средств). Восприятие в контексте межличностной коммуникации – это прежде всего сложный процесс приема и переработки деловой и оценочной информации, необходимое условие для актуализации межличностной коммуникации в управленческом процессе. Эффективность межличностной коммуникации зависит от степени адекватного смыслового восприятия, так как с этим связаны правильность интерпретации информации, коммуникативной установки партнера и прогнозирование последующих этапов коммуникации (лишь в той степени, в какой управляется санкционирующее действие агентов. Воздействие рассматривается как одна из функций межличностной коммуникации, которая актуализируется через аргументированное убеждение на всех ее уровнях в соответствии с их спецификой. Способы и частные приемы воздействия различны по форме. Они могут быть: эксплицитными и имплицитными, непосредственными и опосредованными, намеренными и ненамеренными. Конечная цель коммуникативного воздействия понимается как определенная координация взаимодействия коммуникативных партнеров.

В заключение необходимо подчеркнуть, что межличностная коммуникация представлена как фактор успешности в виде сложного многоаспектного, многофункционального феномена системы «руководитель–подчиненный» в контексте управленческого процесса организации. Таким образом, динамическая направленность всех структурных компонентов межличностной коммуникации, соотношение фактора успешности и сознательности, регуляции и управления в целом оказывают существенное влияние на успешную деятельность организации.

Литература

1. Основы теории коммуникации: Учеб. /Под ред. проф. М.А. Василика. – М.: Гардарики, 2003. – 615 с.
2. Мэтс Элвессон. Организационная культура / Пер.с англ. – Харьков: Изд-во «Гуманитарный центр», 2005. – 460 с.
3. Роджерс Э.Агарвалла – Роджерс Р. Коммуникация в организации. – М.: Экономика, 1980. – 176 с.
4. Андреас П. Мюллер, Альфред Кизер. Организационная коммуникация / Пер. с англ.– Харьков: Изд-во: «Гуманитарный центр», 2005. – 438 с.
5. Geertz C. The Interpretation of Culture. – New York: Basic Books, 1973.
6. Fombrun C. Structural dynamics within and between organizations. Administrative Science Quarterly, 1986. – с. 403–421.
7. Философский словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.
8. Бориснев С.В. Социология коммуникации: Учеб. пособ. для вузов. – М.: ЮНИТИ–ДАНА, 2003. – 270 с.
9. Булацкий Г.В., Прилюк Ю.Д. Социология общения. – Мн.: Изд-во «Университетское», 1987. –176 с.
10. Бабосов Е.М. Социология управления: Учеб. пособ. для вузов. – Минск, 2001.–286 с.

ОБСЕ как инструмент формирования ответственности субъектов международных отношений

Логика происходящих в мире перемен на рубеже XX–XXI вв. ставит на повестку дня современности вопрос качественного обновления всего ее социально-политического поля, повышения ответственности субъектов международных отношений. Формирование единого планетарного сообщества, глобальная волна демократизации, интернационализация экономики и духовной жизни, а также возникновение большого числа вызовов вследствие «побочных эффектов» быстрого прогресса цивилизации дают основания ставить вопрос о создании новой системы отношений субъектов мировой политики.

Взаимопроникновение и переплетение культур и общественных укладов стимулируют поиск всеобъемлющих и эффективных интеграции и сотрудничества, локомотивами которых в современных условиях выступают международные организации. Положительный баланс деятельности последних наиболее наглядно можно продемонстрировать на примере Европы, где интеграция достигла более высокой по сравнению с другими регионами степени зрелости. Европейскими организациями запущены интеграционные механизмы, апробированы процедуры, нормы и стандарты, регулирующие различные области сотрудничества. Общеизвестно, что деятельность так называемых евроструктур является образцовой моделью интеграции.

Однако множество европейских и мировых проблем еще ждут своего решения. Характер вызовов Европе сегодня иной, чем 10–15 лет назад (так, например, в сфере безопасности после окончания «холодной войны» основная причина конфликтов на континенте кроется не в состоянии межгосударственных отношений, а во внутрисредовых центробежных тенденциях вследствие национальных, этнических и религиозных противоречий). Значит, европейцы должны учитывать меняющуюся обстановку, корректируя в соответствии с требованиями времени «философию», направления и методы работы своих организаций.

В этой связи актуализируется вопрос о реформе ведущих европейских структур, об определении и уточнении мер по обеспечению их консолидации и дальнейшего развития. Таким образом, необходимо осмыслить происходящие в Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ; до 31 декабря 1994 г. называлась Советанием по безопасности и сотрудничеству в Европе(1) –ОСБСЕ) эволюционные сдвиги, метаморфозы ее побудительной мотивации и структурной реформы в ней в рамках адаптации к новым политическим реалиям в Европе и мире в целом. Отметим, что названная организация, как ни одна другая, является зеркальным отражением изменений ситуации на европейском континенте, пусть даже самых неожиданных и драматичных.

Зарождение ОБСЕ относится к первой половине 1970–х годов. На заре существования и в последующие тридцать лет своей истории ОБСЕ играла и играет важную роль в изменении характера отношений между Востоком и Западом, являясь в соответствии с замыслом ее создателей одним из главных элементов архитектуры европейской безопасности.

Возникнув в последней четверти XX в. в качестве главного форума военно–политического диалога и развития всестороннего сотрудничества Восток–Запад, ОБСЕ/ОБСЕ в годы «холодной войны» успешно выполнила свою основную задачу, значительно укрепив доверие и безопасность в Европе.

Традиционно, в деятельности ОБСЕ в соответствии с решениями Заключительного акта 1975 г. принято выделять три так называемые корзины (т.е. направления деятельности):

- первая «корзина» – проблемы безопасности в Европе;
- вторая «корзина» – сотрудничество в сфере экономики, науки и техники и охраны окружающей среды;
- третья «корзина» – сотрудничество в гуманитарной области (права человека, контакты между людьми, информация, культура и образование).

Развитие всех составляющих «корзин» данной организации целесообразно рассматривать через призму решений ее встреч на высшем уровне, или саммитов, как концентрированного выра-

ження, свого рода «квинтэссенции» поиска и усилий политиков, дипломатов и военных многих стран [3].

После распада «биполярного» мира и ухода с исторической сцены СССР и советского блока начал формироваться новый мировой порядок, наметилась тенденция к совместной борьбе с новыми угрозами и вызовами – в первую очередь, с международным терроризмом. В настоящее время ОБСЕ представляет собой региональную международную организацию, находящуюся в стадии формирования, которая начала свое существование в 1975 г.

Подписанный 1 августа 1975 г. на встрече глав государств и правительств в Хельсинки «Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе» (далее в тексте – Заключительный акт, Хельсинкский акт) включал в себя основные соглашения на международно-правовом, военно-политическом, экономическом и гуманитарном направлениях деятельности государств-участников СБСЕ. Наиболее важную часть данного документа, его основу составила «Декларация принципов, которыми государства-участники будут руководствоваться во взаимных отношениях» [4]. К числу этих принципов относятся следующие [3]:

1. Суверенное равенство, уважение прав, присущих суверенитету.
2. Неприменение силы или угрозы силой.
3. Нерушимость границ.
4. Территориальная целостность государства.
5. Мирное урегулирование споров.
6. Невмешательство во внутренние дела друг друга.
7. Уважение прав человека и основных свобод, включая свободу мысли, совести, религии и убеждений.
8. Равноправие и право народов распоряжаться своей судьбой.
9. Сотрудничество между государствами.
10. Добровольное выполнение обязательств по международному праву.

Вторым важным итогом форума в Хельсинки стало принятие «Документа по мерам укрепления доверия и некоторым аспектам безопасности и разоружения» (представлял собой один из разделов Заключительного акта), запустившего в действие реальный механизм регуляции в сфере военно-политической безопасности.

Договоренности по «второй корзине» касались вопросов сотрудничества в области экономики, науки и техники и окружающей среды. В этом смысле стороны согласились содействовать внедрению в торгово-экономических отношениях между собой режима наибольшего благоприятствования.

В завершающем разделе Хельсинкского акта подчеркнута необходимость продолжения многостороннего процесса путем организации встреч между представителями государств-участников.

В целом, начало Хельсинкского процесса ознаменовало поворот к «оттепели» во времена «холодной войны», документально оформило этап разрядки международной напряженности, закрепило принципы мирного сосуществования государств, открыло пути для сотрудничества.

До 1990 г. СБСЕ было регулярно заседающим нормотворческим собранием дипломатов трех групп стран – НАТО, Варшавского договора, а также нейтральных и неприсоединившихся государств. Фактически, это был форум для переговоров.

В целом, деятельность СБСЕ/ОБСЕ в 1990–е годы развивалась преимущественно в трех аспектах.

1. «Превентивная дипломатия» и управление кризисами. Выявление зон возможных конфликтов и их предотвращение, контроль и урегулирование кризисных ситуаций, а также восстановление нормальной жизни населения после разрешения конфликтов выкристаллизовались в одно из приоритетных направлений деятельности СБСЕ/ОБСЕ. На Будапештской встрече глав государств и правительств 5–6 декабря 1994 г. эта организация была объявлена одним из главных инструментов в деле раннего предупреждения, предотвращения конфликтов и регулирования кризисов в зоне ее ответственности.
2. Интеграция «человеческого измерения» в более широкие политические процессы обеспечения безопасности.
3. Укрепление и упорядочение структур СБСЕ/ОБСЕ, их преобразование в нормальную международную организацию со всеми ее атрибутами и развитие взаимодополняющего сотрудничества с ООН и региональными организациями – Советом Европы, НАТО, Советом Североатлантического сотрудничества (нынешним Североатлантическим советом) и бывшим ЗЕС.

В конце 1990-х годов эти направления конкретизировались для ОБСЕ в виде таких целей и задач:

- осуществление миссий по предотвращению и урегулированию конфликтов в разных регионах Европы;
- разработка модели и Хартии европейской безопасности;
- осуществление мер регионального контроля над вооружениями после подписания соглашений в Дейтоне;
- проведение переговоров по адаптации ДОВСЕ;
- разработка мандата для назначения представителя ОБСЕ по вопросам свободы средств массовой информации и координатора деятельности ОБСЕ в области экономики и окружающей среды (включая разработку Экономической хартии ОБСЕ);
- усилия по решению ряда других проблем, связанных с совершенствованием работы и процедур ОБСЕ.

В конце 1990-х годов в рамках ОБСЕ были разработаны и приняты новые важные документы.

Своего рода «подведением итогов» деятельности ОБСЕ/ОБСЕ в последней четверти XX в. стала шестая встреча ОБСЕ на высшем уровне, которая состоялась 18–19 ноября 1999 г. в Стамбуле. На подготовку и ход встречи существенно повлияли агрессия НАТО против Югославии и кризиса в адрес России в связи с Чечней (во многих выступлениях делался акцент именно на ситуацию в этом регионе России) [5].

К основным достижениям саммита относятся:

- принятие трех важных документов: Соглашения об адаптации ДОВСЕ, Хартии европейской безопасности и политической Декларации под названием «Заключительный акт конференции государств-участников ДОВСЕ» и одобрение в качестве основы для дальнейшей работы модернизированного Венского документа по мерам доверия;
- недопущение изоляции России, продолжение диалога по вопросам безопасности в Европе;
- подтверждение российской позиции по Чечне, территориальной целостности России и необходимости борьбы с терроризмом во всех его формах.

Форум не только подвел черту под целым периодом европейской истории (при этом государства-участники подтвердили свою приверженность принципам Устава ООН и Заключительного акта, цивилизованным нормам поведения), но и открыл в ней новую главу. В выигрыше остались все государства. Декларация Стамбульской встречи ОБСЕ на высшем уровне провозгласила: «Чтобы противостоять угрозам и вызовам, с которыми приходится сталкиваться в регионе ОБСЕ... нам нужно опереться на укрепленную ОБСЕ» [2].

Реализуя решения и установки Стамбульской встречи, в начале XXI в. ОБСЕ ведет многоплановую деятельность, решая широкий спектр задач по принципу «безопасность через сотрудничество», обеспечение взаимодействия в сфере экономики, науки и техники, охраны окружающей среды.

В ОБСЕ, как известно, входят Россия, бывшие республики СССР, страны Европы, а также США и Канада. Такой состав придает ОБСЕ ярко выраженный евроатлантический характер с зоной ответственности от Ванкувера до Владивостока. Организация имеет разветвленную структуру и достаточное финансирование.

ОБСЕ сегодня – это крупный региональный форум для диалога, переговоров и сотрудничества, решающий широкий круг вопросов.

Необходимо также подчеркнуть и то, что ОБСЕ принципиально позиционирует себя как международная организация, активно осуществляющая нормотворческие функции. В целом, ОБСЕ возглавляет формирование общеевропейской системы безопасности, составляющее магистральное направление развития Европы. В этом – главное и непреходящее значение данной организации. Она уже приобрела большое влияние и авторитет на европейской арене, а укрепление организационных и концептуальных основ ОБСЕ выдвигают ее в качестве одного из главных инструментов монтажа системных блоков в здание будущей единой Европы XXI в.

Вместе с тем, эти наработки и потенциал ОБСЕ должны быть востребованы с учетом их важности, осознания субъектами международных отношений ответственности, практической ценности для всего мирового сообщества в целом.

Литература

1. ОБСЕ, которое было политическим консультативным процессом, и его наследницу – ОБСЕ принято также называть «Хельсинкским процессом» (по месту проведения первого учредительного Совещания в г. Хельсинки в 1975 г.), однако, это название употребляется достаточно редко (*прим. автора*).
2. Мешков А. Россия в формировании европейской архитектуры безопасности //Русский европеец. – 2002. – № 4. – С.4.
3. В СБСЕ была и четвертая «корзина» – продолжение Хельсинкского процесса. См. об этом: Organizacje w stosunkach międzynarodowych. Pod redakcją T.Los–Nowak. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. – Wrocław, 1999. – Str. 93–94.
4. Обычно такие пакеты носят название «Документ», получая наименование либо в зависимости от места проведения саммита (например, Стокгольмский документ 1986 г., Лиссабонский документ 1996 г.), либо по месту разработки обновляемой редакции. Так, например, венские документы 1990, 1992 и 1994 гг., несмотря на название, были приняты на саммитах ОБСЕ в Париже, Хельсинки и Будапеште соответственно.
5. Территориальная целостность Российской Федерации подтверждена в итоговой Декларации встречи. В то же время Декларация подчеркивает необходимость политического решения конфликта в Чечне //Вестник ОБСЕ. – Т. VI. – № 11–12? ноябрь–декабрь 1999 г. – С. 4.

Лініч Л.М.,

*канд. філос. наук, доцент кафедри філософії та педагогіки
Національного транспортного університету*

Соціальна відповідальність як об'єкт соціологічного дослідження

Термін «відповідальність» полісемантичний і широко вживається в публічній політиці, побуті, публіцистиці. Але найбільш поширений зміст, що вкладається в нього, – це обов'язково суттєво важливе, серйозне [4].

Проблема відповідальності може розв'язуватися в кількох аспектах: етичному, філософському, соціологічному, психологічному, правовому тощо. Але існує спроба інтегрувати ці підходи. Так, зокрема, у філософських словниках вона визначається як соціологічна категорія, яка означає усвідомлення індивідом, соціальною групою, класом, народом свого обов'язку перед суспільством, людством, розуміння в світлі цього обов'язку суті і значення своїх вчинків, діяльності, узгодження їх з обов'язками і завданнями, що виникають у зв'язку з потребами суспільного розвитку [8]. Тут соціологічний аспект обирається як такий, що інтегрує ці вказані підходи.

Але у соціології є своя особливість розв'язання проблеми відповідальності. Вона може виокремити специфічний її прояв, зокрема, соціальну відповідальність. Дійсно, соціологи вивчають людину як представника певної групи, спільноти, а це означає, що залежно від характеру вказаної взаємодії для кожного з її суб'єктів наступають «свої» наслідки. Іншими словами, способом вияву відповідальності є ті наслідки для людини чи групи від її вчинків, які вона сприймає або як негативні для себе, або як свій обов'язок.

З огляду ж на те, що для кожного індивіда чи групи у результаті взаємодії наступають свої наслідки, а також залежно від того, потерпає вона від них чи, навпаки, сприймає як обов'язок ми і можемо виокремити те, що вище позначили як соціальну відповідальність.

Отже, для соціолога відповідальність не є чимось абстрактним, незалежним від життєвих ситуацій, а є наслідком від цих ситуацій та ще й такий наслідок, що відбиває собою певний аспект соціально-групової структури суспільства. Водночас треба зазначити, що для соціолога те, що ми щойно назвали потерпанням, є соціальним лише тоді, коли воно стосується усіх членів соціальної взаємодії, або коли потерпання одних стає задоволенням для інших.

Як бачимо, ми ведемо розмову в межах соціології моралі, яка може трансформуватися на соціологію права, коли міра відповідальності, потерпання чи задоволення визначатиметься нормами встановленого законодавством певного правового кодексу. Відповідальним тут буде кожен наділений правами і обов'язками у здійсненні будь-якої діяльності чи керівництві справами.

Відсутність правового регулювання міри відповідальності, потерпання чи задоволення повертає нас у сферу соціології моралі. Відповідальним тут буде кожен з огляду на належне йому місце в ієрархії соціальних (функціональних за формою) зв'язків і залежностей.

Спроба встановити міру матеріальної відповідальності у формі міри матеріального потерпання чи задоволення суб'єктів соціальних відносин ставить нас у сферу економічної соціології. Причому матеріальні збитки для одних розглядатимуться як підвищення матеріальних умов життя для інших. Отже, відповідальним тут буде кожен, від кого залежить матеріальний стан іншого.

Спроба дослідити психічні наслідки відповідальності, приведе нас у сферу або загальної психології, де потерпання чи задоволення суб'єктів соціальних відносин почнуть розглядатися як психічні процеси, а коли один із суб'єктів соціальних відносин відчуватиме почуття психічного задоволення від того, що інший відчуває почуття психічного потерпання, ми знаходитимемося в сфері соціальної психології тощо. Відповідальним тут буде кожен, від кого залежить соціальний настрій іншого.

Нас же цікавить тут лише соціологічний вимір. І якщо у межах кожного виміру науковці вживатимуть зовні тотожні поняття типу «соціальна відповідальність», це зовсім не означає, що у них немає специфічних відмінностей.

Отже, соціальні відносини мають багато вимірів, які й досліджуються відповідними науками, але у кожному конкретному випадку відповідальність пов'язана з певними очікуваннями, що й трансформує її на соціальну відповідальність, а проблему у цілому – на соціологічну. Ось чому соціологія трактує соціальну відповідальність «як певні очікування навколишнього соціального середовища по відношенню до осіб, громадських організацій, з одного боку, і усвідомлення ними свого обов'язку перед суспільством, колективом, індивідом, – з іншого. У цьому розумінні відповідальність виникає на основі соціальних норм і реалізується як через форми соціального контролю (громадська думка, статут, закон), так і через розуміння своєї суспільної ролі відповідальними суб'єктами» [9].

То які ж відмінності має власне соціологічний вимір відповідальності як соціального явища?

У соціології – це сфера загальної соціології і соціології моралі. Для загальної соціології соціальна відповідальність є універсальною формою зв'язку і взаємозалежності людей (індивідів і груп) один від одного і з суспільством у цілому, а поняття «соціальна відповідальність» є суб'єктивним (за формою) відображенням вказаних зв'язків і залежностей.

Один з аспектів змісту поняття «соціальна відповідальність» означає необхідність і обов'язковість (у соціології права незворотність) для суб'єкта соціальних дій відповідати перед іншими за свої дії чи вчинки.

Способи санкціонування відповідальності багато у чому залежать від історичного типу суспільства. Так, у сучасному західному суспільстві, яке ще у 60-і роки ХХ ст. американський соціолог Майкл Паренті назвав «суспільством двох третин» (бо у цей час середній клас разом з вищими верствами населення становив саме таку частку населення Сполучених Штатів, а нині він становить менше однієї третини), в якому «страх перед бідними згуртовує благополучну частину в громадянське суспільство, робить їх свідомими і активними громадянами. На цьому і тримається конструкція демократії» [3].

Зауважимо, що до обговорення проблем соціальної відповідальності соціологи звертаються на початку ХХ ст. до так званої доктрини капіталістичної благодійності, сутність якої полягає у тому, що прибуткові організації повинні жертвувати частину своїх надходжень на благо суспільства. Зрозуміло, що це робилося з метою запобігання антикапіталістичних революцій. Цю проблему порушив Дейл Карнегі у праці «Євангеліє процвітання», а вже у 50-х роках ХХ ст. Х. Боуен у дослідженні «Соціальна відповідальність бізнесмена» обґрунтовує поширення концепції соціальної відповідальності на увесь бізнес. Західні дослідники виводять «залізний закон відповідальності», сутність якого полягає у тому, що якщо бізнес не почне дотримуватися активно соціальної відповідальності, то «у довготривалій перспективі ті, які не використовують владу у цьому напрямі, яке суспільство вважає відповідальним, цю владу втратить» [7].

Таким чином, соціальну відповідальність пов'язують насамперед з владою і стратифікаційними процесами. Але в благозвучній концепції соціальної відповідальності і вимозі «ділитися з бідними» проглядається не реальна відповідальність перед бідними (що й було б дійсно соціальною відповідальністю), а відповідальність бізнесу перед капіталістичною соціально-економічною системою, оскільки буржуазні теоретики дійшли висновку, що не буде такої відповідальності, не буде і капіталізму.

Еволюційні зміни у соціальній структурі сучасного українського суспільства, що привели до становлення нової системи суспільних відносин, в основу якої закладені ринкові принципи конкуренції, потребують нового її осмислення з боку науковців. На думку багатьох соціологів, «форсована суспільна реабілітація інституту приватної власності породжує клас власників і загострює його відношення до найманих працівників, а майнова диференціація відроджує верстви злидєних, бідних і багатих, які відрізняються один від одного прибутками, джерелами його отримання, а також якістю життя» [1].

Отже, поява так званих соціальних верхів, престижних груп у соціальній структурі українського суспільства та їх специфічних стосунків із соціумом породила й проблему соціальної відповідальності і, відповідно, призвела до необхідності дослідження специфіки і форм її виявлення.

Лауреат Нобелівської премії, відомий економіст з Чиказького університету М. Фрідман з цього приводу пише, що «...існує одна і тільки одна соціальна відповідальність ділового світу – використати свої ресурси і займатися діяльністю, спрямованою на збільшення прибутків, при умові дотримання правил гри, тобто займатися відкритою і вільною конкуренцією, без обману і шахрайства... Небагато тенденцій в змозі так сильно підірвати основи нашого вільного товариства,

як прийняття керівниками корпорацій іншої соціальної відповідальності, окрім обов'язку заробляти як можна більше грошей для своїх акціонерів...» [2].

Науковці досить часто посилаються на П.О.Сорокіна [6], який дійшов висновку, що процес поглиблення економічного розшарування – об'єктивний, але не нескінченний. На певному етапі його припиняють ті чи інші обставини, найрадикальнішою з яких може бути революція та насильницький перерозподіл багатств. Але науковці роблять з цих слів різні висновки: ліберально орієнтовані вважають, що «...Україна нової революції не витримає, вона знищить молоде суспільство. Оптимальним для нас є врівноваження системи не за рахунок експропріації, а шляхом підвищення рівня життя основної маси населення. Це – стратегічне завдання, від вирішення якого залежить найближче майбутнє України» [5].

Лівоорієнтовані науковці, не заперечуючи того факту, що соціальна відповідальність є відповідальністю перед соціумом, але застосовуючи принцип історизму, доходять висновку, що суспільство проходить певні етапи історичного розвитку, на кожному з яких соціум радикально трансформується, бо якісно змінюється соціально-груповою структурою суспільства. З огляду на це, соціальна відповідальність є не відповідальністю бізнесу перед соціальними низами, що виражається у принципі «багаті поділяться з бідними», за яким приховується не ідеологічний, а реальний принцип повсякденного існування соціуму «бідні діляться з багатими» іноді ціною власного фізичного виживання, а відповідальність перед майбутнім людства в цілому, у тому числі й забезпечення його фізичного виживання.

Література

1. Акимов Д. Проблема идентификации социального содержания трансформационного процесса украинского общества // Соціальні виміри суспільства. – К.: Інститут соціології НАН України, – 2003. – С. 215–216.
2. Берк М. Социальная ответственность корпораций/Энциклопедия социальной работы. В 3-х т. Т.3: Пер с англ. – М., 1994. – С.171.
3. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. – М.: Эксмо, 2007. – С. 33.
4. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1987. – С. 401.
5. Рущенко І. Українська піраміда (Нотатки соціолога про наше суспільство) // Сучасність. – 1995. – № 2. – С. 71.
6. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – С.331.
7. Социальная ответственность и этика поведения // www.mbs-multimedia.ru – Киев.
8. Філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука. Вид. 2-е. – К.: Головна ред.Української Радянської Енциклопедії, 1986. – С. 76.
9. Энциклопедический социологический словарь / Общ. ред. Г.В.Осипова. – М.: Российская Академия наук. Институт политических исследований, 1995. – С. 504.

Маріян С.В.,

*канд. соціол. наук, доцент, декан факультету соціального партнерства
Харківського соціально-економічного інституту*

Соціальна відповідальність вузів за умов глобалізації освітнього простору

Зона європейської вищої освіти, до якої приєдналась Україна, повинна будуватися на європейських традиціях відповідальності освіти перед суспільством; на широкому та відкритому доступі як до доступеневого, так і післяступеневого навчання; на освіті для розвитку особистості і навчанні протягом всього життя; на громадянськості як короткострокової, так і довгострокової соціальної відповідальності.

Зона європейської вищої освіти потребує побудови на основі цінностей академічної суті для того, щоб відповідати очікуванням партнерів, тобто на демонстрації якості. Дійсно, оцінка якості повинна враховувати цілі і місію інститутів і програм. Вона потребує балансу між нововведеннями та традиціями, академічними перевагами і соціально — економічною необхідністю, пов'язаністю програм і свободою вибору учнів/студентів. Вона охоплює викладання і наукові дослідження так само, як управління і адміністрування, прийняття потреб учнів/студентів і забезпечення позанавчальних послуг. Тієї якості, яка сьогодні недостатньо є, вона має потребу в демонстрації і гарантіях, щоб отримати підтвердження і довіру від учнів/студентів, партнерів і суспільства вдома, в Європі і у світі.

Якість — основна умова для довіри, мобільності, спільності і привабливості в зоні європейської вищої освіти.

Можливість працевлаштування з урахуванням перспективи навчання протягом всього життя буде досягнута лише через цінності, які притаманні якійсь освіті; через різноманіття підходів і профілів дисциплін; через гнучкість програм, які дають багато можливостей «входу» і «виходу» з них; через розвиток міжспеціалізаційних навичок і вмінь, таких як комунікація і мови; через здібність мобілізувати знання, вирішувати проблеми, працювати в команді і розвиватися соціально.

Вищі навчальні заклади звертаються до урядів з проханням полегшувати й заохочувати зміни, забезпечувати межі для координації і керівництва зближенням з урахуванням національних і європейських особливостей.

Проблема соціальної відповідальності вузу неоднозначна — працівники сфери вищої освіти щоденно стикаються з тим чи іншим її тлумаченням. Сьогодні вуз зобов'язаний тримати відповідь перед різними інстанціями, але найчастіше — за наслідки рішень, до прийняття яких він не мав прямого відношення. Тому питання про те, що таке соціально відповідальний вуз, за що він може або не може відповідати, де має право вимагати відповіді, не є пустим — це питання позиціонування вузу в соціальному просторі, питання його соціальної місії, стратегії розвитку, питання управління. Цілком природно, що практичне вирішення цих питань неможливе без солідної наукової бази.

У масштабі європейського освітнього простору нова соціальна місія освіти зустрічається неоднозначно. Чергову крапку в цьому питанні поставила Бухарестська декларація етичних цінностей і принципів вищої освіти в європейському регіоні: «Автономія вузів, яка життєво важлива для ефективного виконання ними своїх історичних обов'язків та задоволення потреб сучасного суспільства, не повинна використовуватись вузами як привід ухилитися від відповідальності перед суспільством — послідовно діяти на користь суспільства».

Конференція європейських вищих навчальних закладів і освітянських організацій, яка відбулася в Саламанці у 2001р., проголосила провідним принципом діяльності вузів в європейській зоні принцип «автономії з відповідальністю». Бухарестська декларація етичних цінностей і принципів вищої освіти в Європі (2004р.) підтвердила необхідність продовження курсу на створення механізму соціальної відповідальності вузів, який забезпечував «рівновагу між суспільним благом і комерціалізацією».

Проблема якості, без сумніву, є центральною у будь-якій реформі: доцільність реформи сумнівна, якщо кінцевим результатом не є підвищення якості освіти, і абсолютно марною є та реформа, у результаті якої якість освіти знижується.

Спільні освітні програми, високий рівень академічної мобільності як основні прогресивні складові Болонської реформи передбачають достатньо високий рівень якості підготовки спеціалістів з вищою освітою.

Існують два основних напрями у реалізації належної якості в системі вищої освіти. Перший – це надання державним органам управління освітою функцій гаранта якості. В Фінляндії, наприклад, до складу адміністративних органів Міністерства освіти входить спеціальна Фінська атестаційна рада з вищої освіти. Іноді пропонується введення наднаціональних органів забезпечення якості освіти і відповідного контролю, але ця ідея має відносно мало прибічників. Другий напрям – це передача основних функцій по забезпеченню якості освіти спеціальними громадським організаціям: агенціям, радам, асоціаціям, заснованим професійними корпораціями, тобто спільнотами відповідних спеціалістів. Останнім часом саме другий напрямок здобуває все більшу кількість прибічників (або ж пропонується поєднання державного і корпоративного контролю якості). Але, насамперед, забезпечення якості вищої освіти не можна зводити до механізмів контролю, хоча їх значущість ніхто не заперечує. Повинен бути розроблений цілісний механізм управління якістю: вкрай необхідно створювати умови, за яких викладач добре викладає, а учень добре навчається. Весь процес, при всьому його творчому характерові, індивідуальному підході, інтерактивності й діалогічності навчання, в ідеалі має набувати вигляду «технологічного ланцюжка» з постійним моніторингом проміжних результатів. Остаточним підсумком подібного освітнього алгоритму має бути придбання учнем/студентом заданої суми знань, умінь, навичок. Крім того, потрібно поєднувати і зовнішній контроль якості освіти: хоча саме вуз несе всю відповідальність за якість підготовлених випускників, далеко не оптимальна ситуація, коли лише викладач, оцінює свою власну роботу, її результати, тобто компетенції навченого ним же випускника. У зв'язку з цим все більше поширюється практика, яка поєднує «самообстеження» вузу з оцінкою його діяльності з боку зовнішніх організацій, представлених органами державного контролю або професійними агенціями.

При розгляді проблеми якості освітніх послуг обов'язково виникає новий погляд на поняття автономного принципу діяльності вузів. Автономія – це самостійність вузів у вирішенні питань, які є у їх компетенції. Які саме питання відносяться до компетенції вузів, вирішує закон, а у деяких випадках – постанови уряду або рішення засновника вузу (в Україні засновником державних вузів національного значення є Міністерство освіти і науки). Болонський процес надає принципу автономії вузів дуже велике значення. «Велика хартія університетів» говорить: «Університет діє усередині суспільств з різною організацією, яка є слідством різних географічних і історичних умов, і являє собою інститут, котрий критично осмислює і поширює культуру шляхом дослідження і викладання. Щоб відповідати потребам сучасного світу, в своїй дослідній і викладацькій діяльності він повинен мати моральну і наукову незалежність від політичної і економічної влади». Інакше кажучи, реальна автономія вузів має місце у ситуації, коли засновник виконує свої обов'язки по фінансуванню вузів і створенню необхідних умов для їхньої діяльності, а всі питання стосовно змісту освіти, методики викладання, штатного розкладу тощо, вузи вирішують самостійно. При цьому засновник – і не тільки він – може «замовляти» вузу підготовку спеціалістів, необхідних для національної економіки і культури, що оформлюється належним способом (контрактом). Українські державні вузи, згідно з чинним законодавством, мають автономію у сфері змісту і методики викладання, в ряді інших галузей. Однак реально автономія дуже обмежена. Передусім це стосується необхідності дотримуватись у реалізації відповідних навчальних програм державних стандартів вищої професійної освіти, затверджених міністерством. Тільки це (плюс державна акредитація) дозволяє вузам видавати випускникам диплом державного зразка, який є єдиним, що визнається на всій території України. Слід обмовитись, що державні стандарти вищої освіти розробляються навчально-методичними об'єднаннями за галузями знань, тобто представниками науково-педагогічної спільноти вузів. Але основні параметри цих стандартів запропонуються міністерством, і кінцева версія, як відомо, також затверджується міністерством. Достатньо жорстка регламентація навчального процесу, зумовлена необхідністю дотримуватись норм держстандарту, безумовно, ускладнює співпрацю вітчизняних вузів із закордонними, особливо при реалізації сумісних освітніх програм.

На завершення хотілося б звернути особливу увагу на тезу Болонського процесу про соціальну відповідальність вузів. Вищій освіті належить найважливіша роль у процесах. Які

визначають основні параметри суспільства: вузи виконують функцію регуляторів формування, зміни і підтримки соціальних структур. По-перше, освітні заклади відповідальні за трансляцію знань – за передачу знань, умінь, навичок від покоління до покоління, без чого суспільство не може підтримувати своє існування і розвиватися. По-друге, саме у вузах, як в Україні, так і на Заході, «робиться наука», отже, багато у чому визначаються основні тенденції розвитку суспільства. По-третє, вузи поставляють суспільству професіоналів певного рівня, без участі яких не може функціонувати національна економіка, культура, забезпечуватись порядок і безпека. По-четверте, у вузах готується еліта суспільства у сфері політики, економіки, науки, культури і управління: від того, як і кого готують у ролі еліти, безпосередньо залежить доля суспільства. І по-п'яте, вузи значною мірою сприяють розмиванню соціальних бар'єрів у суспільстві: саме отримання вищої освіти зазвичай виступає своєрідною сходинкою у підвищенні соціального статусу, переміщення по вертикалі з однієї соціальної верстви до іншої. Без цього соціальне розшарування переходило б із покоління в покоління, заважаючи розвитку суспільства і породжуючи соціальну напруженість. Тобто суспільство дуже зацікавлене у максимальній доступності вищої освіти, у знятті перешкод до отримання вищої освіти усіма, хто має певні здібності, незалежно від соціальних, економічних і географічних факторів. Вузи можуть і обов'язково повинні грати суттєву роль у розвитку своїх регіонів. Саме до цього закликають документи Болонського процесу.

Література

1. Белорус О.Г. Глобальные трансформации и стратегии развития. – Киев, 2000. – 422 с.
2. Гальчинський А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. – К.: Либідь, 2006. – 307 с.
3. Мещанінов В.В. Вплив процесів глобалізації на розвиток системи освіти // Наук. праці нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія», 2001. – Вип. 1. – С. 123–131
4. Підаєв А. Болонський процес в Європі. Що таке і чи потрібен він Україні? //Новий колегіум. – 2004. – № 2. – С.33–36.
5. Ткач А.А. Соціально-економічна трансформація суспільства в умовах глобалізації. – Запоріжжя: Просвіта, 2003. – 132 с.
6. Язвінська О. До спільноти світового простору // Політика і час. – 2006. – № 2. – С. 66–73.
7. Федотов Н.Н. Глобализация и образование // Философские науки. – 2003. – № 4. – С. 5–24.

Матронина Л.Ф.,

канд. филос. наук, доцент

Московского института радиотехники, электроники и автоматики

Социальная ответственность современных инженеров-менеджеров

В современном мире существенно возрос интерес к менеджменту и профессии менеджера. В обществе все более утверждается мнение, что теория управления – это часть общей культуры человека, который «...должен знать законы и закономерности управления, уметь управлять собой, своей семьей, своей средой, быть способным организовать фирму, сформировать коллектив, освоить основы управления государством» [1, с. 12]. Широкое распространение получают вариативные системы управления: управление знанием и управление качеством, финансовый менеджмент и бренд-менеджмент, управление персоналом и управление отношениями с потребителями и т.д.

Управление активно внедряется в сферу инженерной деятельности, изменяя ее характер и выявляя новые аспекты социальной ответственности инженера. В современную эпоху возрастает потребность в инженерах-менеджерах, знание и квалификация которых обращены на решение нового класса управленческих задач, соответствующих социотехнической и социокультурной направленности инженерной деятельности.

В XX в., как известно, на смену классической инженерной деятельности приходит неклассическая, субъектами которой выступают не только инженеры-конструкторы, инженеры-механики и т.д., но и инженеры-системотехники. При проектировании сложных технических устройств и систем наряду с «узкими» специалистами инженеры-системотехники выполняют немаловажные задачи по организации всех видов работ и научно-технической координации работников, привлеченных к ней, что, в свою очередь, требует от инженера-системотехника разносторонних знаний. Инженер-системотехник должен принимать ответственные решения за реализацию проекта, т.е. процесса создания «...прототипа – прообраза предполагаемого или возможного объекта, состояния»*. Наряду с этим, основной задачей инженерной деятельности становится «...целенаправленное изменение социально-организационных структур». Как отмечает В.Г. Горохов: «Если традиционное инженерное проектирование входит составной частью в инженерную деятельность, то системное проектирование, напротив, может включать (если речь идет о создании новых машинных компонентов) или не включать в себя инженерную деятельность» [2, с. 363].

Происходящая трансформация системотехнической деятельности (вторая половина XX в.) заключается в том, что системное проектирование направлено не только (и не сколько) на разработку техники, но и на проектирование человеческой деятельности и отношений. Управление как элемент, функция социально-технических систем, обеспечивающая сохранение их определенной структуры, поддержание режима деятельности, становится неотъемлемой частью социотехнического проектирования, а инженер-системотехник, по сути, становится инженером-менеджером, который должен обладать квалифицированными знаниями новых управленческих технологий, административных процессов и организационных структур. Управленческо-экономический аспект деятельности** здесь выходит на первый план. Это ведет к изменению характера инженерной деятельности и его объекта. Инженеры-менеджеры по сути становятся субъектами управления качеством (менеджмента качества) как комплексного подхода к управлению, от которого, по мнению

* Именно так определяется понятие «проектирование» в ряде энциклопедических словарей. См., например: Российский Энциклопедический словарь // http://enc.mail.ru/article/list?letter1=%CF&letter2=%F0&encycl_id=res&page=62&start_page=61

** В направлении подготовки дипломированного специалиста «Управление качеством» (Приказ Министерства образования РФ № 686 от 92.03.2000) указано: «...специальность ... является полутехнической, полуюэкономической и по освоению данной специальности впервые присваивается квалификация «ИНЖЕНЕР-МЕНЕДЖЕР». Далее отмечается, что выпускники могут быть подготовлены к выполнению следующих видов профессиональной деятельности: производственно-технологической, организационно-управленческой, научно-исследовательской, проектной.

ряда специалистов, зависит решение социально-экономических проблем общества настоящего и будущего, а также духовное развитие личности. Направленность и результативность этой деятельности во многом определяются тем, что понимать под качеством.

В классической философии сложились разнообразные подходы к качеству; оно рассматривалось и как категория сущности (Аристотель), и как категория познания (Кант), и как категория бытия (Гегель) и т.д. Но есть общее, что характеризует эти подходы: качество практически не исследовалось как субъектно-объектное отношение*. Введение понятия «ценностное качество» (М. Вебер) принципиально не изменило ситуации, так как оно определялось как априорное, существующее «само по себе». Неудовлетворенность традиционно-философским подходом к качеству, который не учитывает его особенностей как социокультурного феномена, способствовала конкретизации и специализации данного понятия в науке, выявлению экономического смысла термина «качество».

Ряд специалистов определяют качество как производство такой продукции или оказание таких услуг, чьи измеряемые характеристики удовлетворяют конкретным техническим требованиям, имеющим численное значение, т.е. стандартам (Ф. Кросби). Сегодня типовые стандарты вводятся все большим числом государств, транснациональных компаний и становятся своеобразным «универсальным языком» международного общения, тем самым обеспечивая консенсус в производственно-управленческой деятельности.

Несомненно, стандарты необходимы для придания устойчивости, стабильности системному управлению качеством. Но еще в начале XX в. Г. Форд, известный американский промышленник и инженер, обратил внимание на противоречивость стандарта и стандартизации: «Один способ стандартизации влечет за собой инертность, другой – прогресс». Стандартизация, подчеркивает Форд, не должна быть барьером, препятствующим дальнейшему улучшению, ограничением в изобретательстве, а составлять необходимую базу для новых усовершенствований [3, с. 99]. Более того, методология стандартизации такова, что расширение ее границ за пределы хозяйственно-производственной деятельности ведет к становлению нового качества общества («массовое общество»), к подавлению культурных различий, унификации человека, его обезличиванию, негативно влияя на индивидуальное начало. В массовом обществе рождается массовый стандартизированный человек как обучаемый, «программируемый» компонент системы, как объект разнообразных манипуляций. Такие индивиды составляют массу инстинктивной толпы и нуждаются в духовном руководстве. Это избавляет его от ответственности перед обществом и перед самим собой.

Противоположную точку зрения на качество разделяют те, кто считает, что качество продукции или услуги не зависит от каких-либо измеряемых характеристик и определяется тем, насколько удовлетворены ожидания потребителя в отношении применения или использования этой продукции/услуги (Э. Деминг, А. Фейгенбаум, К. Исикава). В рамках данного подхода качество не ограничено конкретными техническими требованиями, т.к. принимаются во внимание «ожидания потребителя». (Потребители на рынке знают, чего они хотят, и им есть из чего выбирать.)

Здесь также возникают определенные противоречия, которые непосредственно касаются взаимоотношений производителя и потребителя. Что означает «соответствие скрытым/неочевидным потребностям»? Если речь идет о тех потребностях, которые не сформулированы (не осознаны) самим потребителем, а лишь производителем, то возникает реальная возможность манипулирования, то есть влияния на потребности людей, скрытое управление ими со стороны производителя. Если же речь идет о тех потребностях, которые до поры до времени «скрыты» от производителя, но осознаются потребителем, то всегда ли необходимо их удовлетворять? Поставим вопрос иначе: «воспитан» ли потребитель? Должно ли производство ориентироваться на стандарты потребления и всегда ли необходимо выполнять запросы потребителя?

Новые модели менеджмента качества (прежде всего Total Quality Management), которые вводятся большинством стран мира, свидетельствуют о синтезе представленных подходов. Такова, например, японская модель динамики уровней качества: соответствие стандарту (техническим требованиям) – соответствие использованию – соответствие фактическим требованиям рынка –

* За исключением, пожалуй, философии Нового времени, где широкое распространение получило учение о первичных и вторичных качествах. Вторичные качества представляют собой «комбинации» первичных качеств. Это – качества иного целого: предмета и человека, так как они возникают при взаимодействии субъекта и объекта.

соответствие скрытым потребностям*. В целом же, специфика социально-экономического подхода к качеству и управлению им заключается в том, что здесь разрабатываются (а затем внедряются) методы, способы, приемы формирования качества в процессе субъектно-объектных отношений.

Современные реалии таковы, что инженеры-менеджеры, разрабатывающие и внедряющие новые модели управления качеством, рассматривают менеджмент качества, как правило, с точки зрения его эффективности. Такой подход обусловлен прежде всего тем, что в условиях глобализации и информатизации мира технологическая культура становится доминирующей, перемещаясь в центр социокультурного пространства, она «...концентрируется на том, *что* и *как* надо сделать», и этим отличается от духовной и социальной культуры, нацеленной на создание ценностей и идеалов, что, в свою очередь, сопровождается «...усилением утилитаризма и рационализма в культурных ориентациях населения», размыванием ценностей и идеалов [5, с. 64].

«Экономика регулируется не только экономическими законами, она определяется действиями людей, в желании и выборе которых всегда воплощен целый набор экономических ожиданий, общественных норм, культурных установок и этических представлений о благе», – подчеркивает известный немецкий социолог П. Козловски [6, с. 310]. Вопрос об экономической эффективности должен решаться в социокультурном контексте. Деятельность современных инженеро-менеджеров оказывает существенное влияние на социальное пространство человеческого бытия. Ее основное назначение – изменение качества жизни, которое предполагает не просто высокий уровень материального благосостояния, но и духовно-нравственный «климат», способствующий развитию творческого потенциала человека, осмыслению и реализации им экзистенциальных целей и ценностей. Современному инженеру-менеджеру необходимо *понимать* не только технический и экономический, но и социокультурный (аксиологический) смысл своей деятельности, *оценивать* влияние инновационной деятельности и инноваций. В связи с этим большое значение приобретает не только профессиональная подготовка (специализация), но и социализация будущих специалистов, осознание ими общественного (социального) и гуманитарного смысла той деятельности, к которой их готовит высшая школа. Изменение характера инженерной деятельности ведет к формированию нового стиля инженерного мышления, основными чертами которого становятся: рационализм, критичность, самостоятельность, мобильность, коммуникативность.

Таким образом, новые требования к организации хозяйственно-экономической деятельности возводят инженерную деятельность на качественно новую ступень, преобразуя ответственность инженера за отдельные технологические операции, как это было раньше, в ответственность за инновационно-технологический процесс производства в целом с обязательным учетом человеческого фактора, наконец, – в ответственность перед обществом, которое «делегировать» инженеру-менеджеру для выполнения профессиональных задач, тем самым выражая ему свое доверие. Это свидетельствует о возрастании как профессиональной, так и социально-гражданской степени ответственности современного инженера-менеджера.

Литература

1. Богачек И.А. Философия управления: Очерки профессионального управления. – СПб.: Наука, 1999.
2. Степин В.С., Горохов В.Г., Розов М.А. Философия науки и техники: Учеб. пособ. – М.: Контакт-Альфа, 1995.
3. Форд Г. Сегодня и завтра. – М.: Финансы и статистика, 1992.
4. Друкер П. Управление в обществе будущего. – М.: ООО «И.Д. Вильямс», 2007.
5. Кармин А.С. Философия культуры в информационном обществе: проблемы и перспективы //Вестник Российского философского общества. – 2005. – № 2 (34).
6. Козловски П. Принципы этической экономики. – СПб.: Экономическая школа, 1999.

* Эффективность японской системы управления не вызывает сомнений: за несколько десятилетий, прошедших после второй мировой войны, страна создала эффективную модель экономики и достигла значительных технологических успехов. Но заметим при этом, что решение социальных проблем откладывается, как считает известный американский специалист в области управления П. Друкера, и более того это является рациональной стратегией [4, с. 214].

Михайлева Е.Г.,

*канд. соціол наук, зав. кафедрой социологии
Харьковского гуманитарного университета «Народная украинская академия»*

Социальная ответственность интеллектуальной элиты

Проблема социальной ответственности социальных субъектов является сегодня одной из наиболее актуальных в контексте перспектив развития украинского общества. Современные трансформации социальных отношений, социальных институтов, социальных практик, происходящие на фоне глобализационных процессов, определяют некоторую «хаотичность» развития современных социальных систем, особенно в транзитивных обществах, которые по определению имеют нестабильный характер. В таких условиях социальная ответственность как качество социальных субъектов, реализуемое ими в их социальных практиках, приобретает особое значение.

В системе социальной стратификации любая социальная группа обладает различными ресурсами и характеристиками, благодаря которым может реализовывать «программу социальной ответственности». Важным элементом, определяющим ее успешность, является результат деятельности социальных групп, оцениваемый с точки зрения значимости для социума. Одним из его критериев и должна стать социальная ответственность как за результаты деятельности, так и за процесс достижения этого результата. Учитывая современные тенденции интеллектуализации социальной жизни, усиления позиций и роли интеллектуальной элиты, рассмотрение ее социальной ответственности видится особенно важным. Речь идет о том, каким образом сама деятельность представителей интеллектуальной элиты может влиять на функционирование социума в целом; посредством чего может осуществляться данное влияние; насколько характер деятельности интеллектуальной элиты адекватен современным ритмам развития социума и т. д.

Различные аспекты данного вопроса исследуются такими отечественными и зарубежными учеными, как Дж. Бернхэм, С. Вовканич, Дж. Гэлбрейт, Ю. Довженко, В. Иноземцев, С. Келлер, О. Крыштановская, О. Куценко, С. Кугель, В. Танчер и др. Однако в комплексе исследований роли и функций интеллектуальной элиты акцент на обосновании ее социальной ответственности носит опосредованный характер.

Разработка данного направления, с нашей точки зрения, предполагает, прежде всего, исследование функциональных нагрузок интеллектуальной элиты. Речь идет о социальной значимости выполняемых интеллектуальной элитой функций, что и порождает вопрос о ее социальной ответственности. Специфика рассмотрения данного вопроса изначально связывается с сущностью интеллектуальной элиты, которая отличается от других общностей не только своими объективными или субъективными характеристиками, но и результатом деятельности, его значимостью для общества.

Функции и роль интеллектуальной элиты всегда вызвали особый интерес ученых. По мнению О. Крыштановской [1, с. 32-33], подход к элите как к группе, выполняющей некую критически важную для существования общества функцию, был заложен в 40–60-х годах. Первым в этом направлении начал работать немецкий социолог К. Маннгейм, который характеризовал элиты как часть системы коллективной ответственности и обязательств, чье существование определяется не жадностью отдельных индивидов, а общественной потребностью в исполнении стратегических функций особо квалифицированными людьми. Взгляды К. Маннгейма были дополнены американским социологом С. Келлер. Она жестко увязывает факт существования элиты с социальной функцией, которую она исполняет. С. Келлер заимствует классификацию общественных функций из структурно-функциональной теории Т. Парсонса, а цель своей работы видит в приложении теории элит к парсоновской теории социальных систем.

Данные положения важны для понимания деятельностного потенциала интеллектуальной элиты (как сублимативного, по К. Маннгейму, типа элит), ее социальной ответственности в процессе формирования гражданского общества, поскольку ее роль по формированию ценностно-нормативных стандартов видится принципиально важной.

На наш взгляд, сегодня можно говорить о следующих ключевых функциях интеллектуальной элиты, которые определяют высокий уровень ее социальной ответственности. Прежде всего,

это интегративная функция. Выполнение интеллектуальной элитой данной функции связывается с интеграцией различных социальных субъектов. При этом можно говорить о внутреннем и внешнем ее проявлении. Первое связано с необходимостью «скрепления противоположных краев общества в единое целое» (Н. Н. Саппа). В данном случае интеллектуальная элита помогает понимать интеллектуальные, моральные, политические проблемы, с которыми сталкиваются различные социальные движения; интеллектуальная элита выступает «переводчиком» (И. Валлерстайн) между различными социальными силами. Функция внешней интеграции закрепляет за интеллектуальной элитой атрибуты активного участника «диффузии отечественного опыта и знаний» (С. Вовканич), их интеграции в мировой информационный тезаурус. Она связана с «аккумуляцией знаковых систем культурного поля других народов и инициацией общечеловеческого общения и диалога между народами» [2, с. 5]. Выполняя интегративную функцию, интеллектуальная элита способствует конституированию различных потенциалов (мобилизационного, адаптационного и др.) различных социальных сил как внутри общества, так и вне его, что определяет принципиальную значимость социальной ответственности интеллектуальной элиты.

Вторая функция интеллектуальной элиты – трансляционная. Данная функция заключается в том, что представители интеллектуальной элиты, опираясь на уже накопленные «знаниевые» ресурсы, способствуют их сохранению и передаче последующим поколениям. Благодаря данной особенности, интеллектуальная элита является «аккумулятором национальных достижений» (А. Панарин) и гарантом межпоколенной передачи накопленной обществом информации и знаний, обеспечивающим соответствующий уровень его культурно-образовательного развития.

Третья функция интеллектуальной элиты – ценностно-нормативная. В соответствии с этой функцией за интеллектуальной элитой закрепляется ее способность генерировать «новую ценностно-нормативную стабильность» (О. Куценко); распространять ценности свободы и способствовать их воплощению в жизнь. В конечном итоге, интеллектуальная элита воспринимается как «охранник духовных ценностей» (С. Вовканич). «Если политическая элита ответственна за успехи и неудачи в социально-политической сфере, то интеллектуальная элита отвечает за то, каким будет человечество через 50, 100 или более лет» [3, с. 39].

Выполнение интеллектуальной элитой ценностно-нормативной функции является имманентно присущим данной группе, так как в силу ее исторически сложившейся роли в обществе «сами культурные, поведенческие и иные модели, определяющие социальную структуру и духовный облик общества, возникают или, во всяком случае, оформляются именно в среде его интеллектуальной элиты» [4]. С точки зрения интересов общества и государства, интеллектуальная элита, благодаря выполнению ценностно-нормативной функции, способствует поддержанию определенной общественной идеологии – некоторых оптимальных для того или иного периода времени «крамок» для системы социальных отношений в социуме.

Четвертая функция интеллектуальной элиты – инновационная – связывается с тем потенциалом, который заложен в интеллектуальной элите как особой группе. Данный потенциал раскрывается через создание новых интеллектуальных решений, инновационных технологий, способствующих движению общества вперед.

Пятая функция интеллектуальной элиты – познавательная. Она заключается в том, что интеллектуальная элита является «носителем и генератором новой информации» (С. Вовканич), создателем «интеллектуальных конструкций» (О. Куценко), которые позволяют дать ответы на различные вызовы современности. Выполнение этой функции присуще интеллектуальной элите в силу того, что ее ведущим видом деятельности является производство интеллектуальных продуктов, которое связано с приращением нового знания и развитием научного потенциала общества. Продукты познавательной деятельности интеллектуальной элиты являются ключевыми ресурсами «общества интеллекта» и поэтому непосредственно определяют успешность социума на пути к данному типу общества.

Шестая функция – консультативная. Ее смысл заключается в том, что, обладая новейшими данными относительно различных сфер знания и социальной жизни, интеллектуальная элита имеет возможность «давать советы» по принятию решений в различных сферах. Интеллектуальная элита становится основным «поставщиком» информации для властных структур, благодаря которой у последних появляется возможность принимать оптимальные решения в различных сферах жизнедеятельности общества. В результате, интеллектуальная элита косвенно становится ответственной за благополучие общества в целом.

Еще одна функция интеллектуальной элиты – коммуникативная. В рамках этой функции интеллектуальная элита осуществляет общесоциальное и профессиональное общение, способствуя

таким образом пониманию происходящих в социуме событий. В качестве коммуникатора интеллектуальная элита осуществляет перевод различных «культурных кодов» в единую коммуникативную плоскость. Выполнение данной функции непосредственно связано с интегративной функцией, благодаря которой интеллектуальная элита интегрирует различные социальные силы, а также с консультативной функцией, которая основывается на информационном обеспечении социально выгодных решений.

Наряду с рассмотренными выше, интеллектуальная элита выполняет, на наш взгляд, еще контролирующую функцию. Однако контроль, осуществляемый ею, носит особый характер. Это контроль за процессами, определяющимися логикой развития технологического процесса. Интеллектуальная элита, с одной стороны, не может допустить технологического, интеллектуального торможения страны. С другой стороны, интеллектуальная элита становится регулятором процессов адаптации социальных субъектов к инновационным изменениям в обществе.

В целом, выполнение интеллектуальной элитой своих функций изначально предполагает высокий уровень ее социальной ответственности. Однако в реальной социальной практике их выполнение не всегда соответствует потребностям общества. Более того, чем нестабильнее общество, тем в большей социальной ответственности интеллектуальной элиты оно нуждается, но, как показывает практика, не всегда интеллектуальная элита готова на такой ее высокий уровень. Значительное влияние на этот процесс оказывают культурно-исторические особенности, специфика состояния социума в тот или иной период времени, состояние самой интеллектуальной элиты и др. Наши исследования (всеукраинский опрос экспертов по вопросам интеграционных процессов в области образования (декабрь 2003 – февраль 2004 г., n=38) показывают, что ключевой в деятельности отечественной интеллектуальной элиты является сегодня функция обеспечения общего прогресса общества (59,3%). Далее следуют: развитие интеллектуального потенциала общества (51,85%), консолидация общества (33,3%) и др. Очевидно, что, в сравнении с идеальным набором функций, минимально представлена ценностно-нормативная функция, консультативная, интеграционная и инновационная функции. Низкая востребованность интеллектуальной элиты в этих секторах деятельности может стать фактором торможения развития Украины.

Таким образом, проблема социальной ответственности интеллектуальной элиты тесным образом связана с качеством выполнения ею своих функций. Однако на современном этапе развития украинского общества существует противоречие между потребностями общества в данном отношении и деятельностью интеллектуальной элиты, что требует конкретных решений в рамках внутренней политики государства.

Литература

1. Крыштановская О. Анатомия российской элиты. – М.: Захаров, 2005. – 384 с.
2. Вовканич С. Національна еліта та інтелектуальний потенціал нації (епістемологічний аспект) // Філософ. і соціол. думка. – 1996. – № 7–8. – С. 3–15.
3. Резаков Р. Г. Интеллектуальная элита и ее роль в современном мире // Педагогика. – 2003. – № 2. – С. 34–41.
4. Довженко Ю. С. О научной конференции «Интеллектуальная элита античного мира» (6-11. XI1995) // Режим доступа: <http://www.sno.7hits.net/hermes/archiv/polem/arch15.htm>

Міщєня О.М.,

*аспірантка кафедри управління освітою
Рівненського державного гуманітарного університету*

Технологія формування громадянського світогляду старшокласників

Формування громадянського світогляду має пріоритетне значення для зміцнення і подальшого розвитку національного державотворення, підвищення культури і добробуту всіх громадян України. Зміст шкільної освіти повинен формуватися на основі педагогічної науки. Він має відображати різні сфери духовної культури. Зокрема, пізнавальну, основою якої є наука; оціночно-регулятивну, яка включає моральну, етичну, правову та політичну форми громадянської свідомості; сферу естетичної свідомості, найголовнішими компонентами якої є література та мистецтво. Поєднання цих трьох сфер дає можливість формування громадянського світогляду майбутнього випускника, який зможе свідомо реалізувати самого себе, самовизначитися у своєму житті, тобто підходити з гуманістичних позицій до розв'язання будь-яких життєвих, соціальних і професійних проблем. Важливим моментом у формуванні громадянського світогляду старшокласників є наявність мотиваційних факторів навчання у процесі вивчення гуманітарних дисциплін. Якщо нові підходи у громадянському вихованні вимагають розкриття зовнішнього та внутрішнього світу особистості старшокласника, то основним засобом формування світогляду виступає система соціальних цінностей у тісному поєднанні з індивідуальними.

Основними завданнями формування громадянського світогляду особистості є: реалізація системного, діяльнісного підходу в оволодінні майбутніми випускниками змістом гуманітарної освіти, фундаментальними світоглядними питаннями, уявленнями, поглядами і переконаннями; дотримання історичного підходу, єдності і наступності поколінь, забезпечення глибокого засвоєння старшокласниками національних традицій і звичаїв, відображених у них духовності, світоглядної свідомості народу; створення організаційних психолого-педагогічних умов для пізнання учнями культурних багатств рідного та інших народів, відтворених у них форм громадянського світогляду в їх історичному розвитку; виділення провідних ідей змісту освіти, навчального матеріалу, на основі яких формуються погляди, переконання, ідеали, ціннісні орієнтації; постійна систематизація, інтеграція знань у єдину наукову картину світу, яка є основою формування громадянського світогляду.

При впровадженні в навчально-виховний процес наукових зв'язків, в яких провідна, узагальнююча роль має належати філософським ідеям; забезпечення дослідної, евристичної пізнавальної діяльності старшокласників, формування в них умінь формулювати світоглядні положення, висновки; враховувати специфіку розвитку різних компонентів громадянського світогляду кожної особистості старшокласника, його цілісності і створення умов його самобутнього прояву у різних суспільних ситуаціях.

Світогляд виконує пізнавальну, методологічну, аксеологічну, регулятивну функції і включає прагнення до пізнання світобудови, усвідомлення єдності гармонійного злиття людини-природи-космосу. Національна культура є засобом формування громадянського світогляду як в історичному, так і в індивідуальному плані.

Узагальнюючи виховну роботу шкільних колективів, її можна умовно поділити на дві самостійні ланки:

1. Виховна робота серед старшокласників у навчальному процесі.
2. Позашкільна виховна робота громадянського спрямування.

У Державній національній програмі «Освіта» визначено, що розбудова системи освіти, її докорінне реформування мають стати основою відтворення інтелектуального, духовного потенціалу народу, національного відродження, становлення державності та демократизації суспільства [5]. Особливе значення надається формуванню у підростаючого покоління українського менталітету, що визначає громадянську спрямованість старшокласника, окремих соціальних груп, нації у соціумі, їх цілі та мотиви життєдіяльності. Вдосконалення змісту виховної роботи з формування

громадянського світогляду потребує перегляду та радикального оновлення навчальних програм та дисциплін. У змісті громадянського виховання старшокласників закладаються світоглядні основи особистості, знання про розвиток природи і суспільства, розкриваються роль і місце особи, її народу, держави в довколишньому світі [1].

Пріоритетна роль у цьому належить предметам гуманітарно–естетичного циклу, новим курсам, які дають можливість старшокласникам краще пізнати себе і людей. Їх зміст містить у собі великі можливості щодо виховання гармонійно розвиненої, високоосвіченої, соціально активної й національно свідомої особистості, наділеної глибокою громадянською відповідальністю, високими духовними якостями, родинними й патріотичними почуттями.

Патріотизм є могутньою духовною цінністю, яка в усі часи і в усіх народів мала і має конкретно–історичний національний зміст, характер і шляхи та форми реалізації. Зміна умов функціонування загальноосвітньої школи, критичний перегляд ідеологічної орієнтації майбутніх громадян незалежної України у зв'язку з переходом до ринкової економіки вимагають диференціації нових форм і методів формування громадянського світогляду. Зміст і структура навчальних дисциплін гуманітарного циклу – це дієвий засіб невимушеного, непримітного впливу на особистість, систему її соціальних, національних та інших світоглядних поглядів. Через знання засвоюються і практично втілюються нові ідеї світогляду, формується нове світосприйняття, принципово інше ставлення до природи, космосу, розуміння самого себе.

Світогляд – це система узагальнених поглядів на об'єктивний світ та місце людини у ньому, на становлення людей до довкілля та самих себе, а також обумовлені цими поглядами їхні переконання, ідеали, принципи пізнання і діяльності. Утворюється на основі природничо-наукових, соціально-історичних, технічних та філософських знань, включаючи певну ідеологію; його носій – особистість і соціальна група, що сприймають дійсність через призму певного світогляду [4].

Громадянський компонент виховання старшокласників найвиразніше покликаний втілюватися у змісті навчальних дисциплін гуманітарного циклу, їх методичному забезпеченні, атмосфері й дизайні навчальних закладів, їх зв'язку з етносередовищем. Вивчення інтегрованого курсу «Людина і світ», мови, літератури, українознавства, історії України, права, екології, історії релігії, образотворчого мистецтва має різнобічно відображати громадянські особливості, відзначатися етнічним забарвленням, бути джерелом формування патріотичного світогляду і національної гордості.

Курс «Людина і світ», який відображає найзагальніші закони розвитку природи, суспільства і людського пізнання, формує в особистості світоглядні орієнтири, бачення перспективи, залучає старшокласників до надбань гуманітарної культури, допомагає краще пізнати своє Я [2]. Новий інтегрований курс «Людина і світ» покликаний сприяти пізнанню старшокласниками природи і суспільства у їх єдності, взаємодії, взаємозв'язках, синтезувати гуманітарні знання, елементи історії, фольклору, етнографії, суспільствознавства, етики й естетики. Навчальний предмет виконує ряд комплексних завдань з формування загальних та емпіричних уявлень і понять, які відбивають закономірності реального світу, з розширення і впорядкування пізнавального досвіду старшокласників, з виховання моральних рис, пов'язаних із ставленням до оточуючого світу, з повагою до чужих думок й іншого світосприйняття, способу громадянського мислення. Саме цей предмет прагне допомогти знайти відповідь на запитання, які виникають у старшокласників; усвідомити свої почуття; заглибитись у свій внутрішній світ, виробити цілісний світогляд як основу гармонійної особистості.

Оновлений зміст освіти має глибоко розкривати істотні ознаки характеру, світогляду українців і представників інших національностей, що мешкають в Україні. Старшокласники переконуватимуться в тому, що найтісніші зв'язки з характером українців має їхній громадянський світогляд – це зумовлена культурно–історичними реаліями цілісна система ідей, поглядів, переконань, ідеалів, яка є основою духовності нашого народу. Світоглядна патріотична система відображається в ідейній, моральній спадщині, традиціях і звичаях українців, їхній історії у сучасному бутті. Зміст освіти сучасної школи має повністю відображати народну виховну мудрість – етнопедagogіку.

У процесі пізнання етнопедagogічних засобів – міфології, фольклору, народного мистецтва, національної символіки та інших компонентів рідної культури, учні успішно засвоювали душу свого народу, розуміння суті формування історичної пам'яті, національної гідності, громадянської самосвідомості. До групи методів, які формують суспільну поведінку старшокласника, їх світогляд, належить сам уклад життя та діяльності майбутніх випускників, різні вправи, неухильне до-

держання правильного режиму праці та відпочинку, виконання різних доручень і обов'язків, ділові ігри та забави.

У процесі дослідження проблеми формування громадянського світогляду учнів у сучасній загальноосвітній школі ми спиралися на класифікацію методів виховного впливу на учнів за методикою В.О. Онищука та рекомендацій, поданих у навчальному посібнику «Сучасні педагогічні технології» [3]. До методів формування громадянського світогляду особистості старшокласника належать бесіда, лекція, диспут, метод прикладу. Бесіда є найпоширенішим методом, способом виховного педагогічного впливу вихователя на вихованців. Її мета полягає у зосередженні уваги учня на оцінці своїх вчинків, дій, діяльності, поведінки і ефективність забезпечується чіткістю постановки її мети, змісту питань та атмосферою взаємоповаги і взаємодовіри вчителів і майбутніх випускників.

За допомогою лекції (монологічної, діалогічної, монолого-діалогічної) здійснюється виклад суті проблеми формування громадянського світогляду в цілому та його основних компонентів, використовуються конкретні факти: основні приклади громадянського виховання у розповіді та забезпечується чіткість структури, аргументований її зміст. Головними вимогами до виховної лекції є вибір теми, постановка мети і завдань, вибір принципів та методів реалізації змісту лекції, матеріально-технічне забезпечення змісту лекції громадянського спрямування.

Диспут – це суперечка (полеміка) на наукову, літературну чи іншу тему, що відбувається перед аудиторією і сприяє розвитку аналітико-синтетичного мислення, критики і самокритики, культури мовлення, формуванню етики умінь сперечатися, доводити, перевіряти правильність своїх поглядів, переконань, допускати можливість альтернативних думок та переконань.

Приклад – це спосіб формування свідомості старшокласників з наголосом на реальних зразках та ідеалах. Старшокласники свідомо повторюють добрі вчинки старших людей. У процесі копіювання позитивного прикладу формуються соціальні та моральні цілі громадської поведінки майбутніх випускників.

Методи організації діяльності і формування досвіду громадської поведінки включають в себе педагогічні вимоги, громадську думку, вправи, створення виховних ситуацій тощо. Педагогічні вимоги є обов'язковими і контролюють діяльність старшокласників. За формою педагогічні вимоги поділяють на прямі (наказ, вказівка, пропозиція) і непрямі (прохання, порада, натяк). Зміст педагогічних вимог узгоджується з загальнолюдськими та національними нормами права і моралі, реалізується у Статуті школи та Правилах для учнів.

Громадська думка – це система колективних вимог, воля колективу. Досягаючи організаційної, ідейної, інтелектуальної, емоційно-вольової єдності, колектив постає суб'єктом виховання і союзником педагога.

Привчання – це спосіб організації планомірного і регулярного виконання певних дій з метою перетворення їх у звичні форми громадянської поведінки. Звичка є якістю особистості, моментом переходу переконань у корисну справу. Привчання більш ефективно на ранніх стадіях виховання і розвитку учнів.

Вправи виконують роль набуття майбутніми випускниками практичного досвіду колективних стосунків; передбачають неодноразове повторення, закріплення та удосконалення способів дій; створюють умови для реалізації норм і правил поведінки. Метод вправ реалізується переважно через доручення. Вони привчають старшокласників діяти відповідно до законів та вимог колективу.

Створення виховних ситуацій – це ситуації, що вимагають неординарної розв'язки, програмування умов, які ставлять старшокласники перед фактом самостійного вибору. Вони можуть бути природними і штучно створеними. Штучна ситуація передбачає створення умов аналізу, з'ясування, оцінювання, розробок варіантів розв'язок ситуацій. Існують ще й конфліктні ситуації, які є наслідком зіткнення відносин особистості і загальноприйнятих норм поведінки.

Методи стимулювання поведінки і діяльності старшокласників включають схвалення, змагання, сугестію, заохочення, покарання. Головне призначення цієї групи методів – забезпечення педагогічної профілактики, надання простору для добрих помислів і благородних вчинків. Стимулювання – це надання думкам, почуттям і діям певного імпульсу громадянського спрямування.

Схвалення передбачає правильне визнання наставниками дій і рішень старшокласників з метою утвердження добродійності. Змагання сприяє розвитку творчої діяльності, активності, ініціативи, новаторських повчань, об'єктивної оцінки фактів і може бути парним, груповим, колективним. Змагання виражає природне прагнення старшокласника постійно звіряти й порівнюва-

ти свої сили і можливості з іншими людьми, перемагати когось, домагатись кращих результатів та показників у навчально–пізнавальній діяльності.

Сугестія (навіювання) – психолого–педагогічний вплив вчителя на учнів з метою актуалізації або зміни в них установок, ціннісних орієнтацій, вчинків. Головна суть навіювання полягає в тому, що у сприймаючого учня певна дія викликається не внаслідок логічних міркувань, а шляхом зовнішнього провокування у свідомості уявлення про її реальне настання.

Формуванню світогляду старшокласників у процесі навчання сприяють: мобілізація зусиль адміністрації школи щодо впровадження змісту громадянського виховання майбутніх випускників у навчальний процес на уроках курсу «Людина і світ», української мови та літератури, українознавства, історії України, історії релігії, екології, основ правознавства, образотворчого мистецтва та ін. Виявили, що особливістю формування громадянського світогляду в учнів є визначення вчителями–предметниками виховної мети уроків з гуманітарно–естетичного циклу, а також форм, методів, прийомів її досягнення.

Отже, формування особистості майбутнього громадянина – це розвиток його власної свідомості, реалізація системи свідомих дій, вироблених умінь спілкування, виконання патріотичного обов'язку, формування світогляду на основі національного ідеалу з метою врахування ролі громадянської самосвідомості у практичній виховній діяльності підростаючих поколінь.

Література

1. Закон України «Про освіту» // Освіта. – 1995. – 15 серп.
2. Людина і світ: Підручник для учнів загальноосвітніх, проф.-тех. та вищих навч. зал. I–II рівнів акредитації / Редкол.: В.П.Андрущенко, Л.В.Губерський, В.Г.Кремень та ін.– 2-е вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2001. – 349 с.
3. Онищук В.О. Сучасні педагогічні технології: Навч. посіб. – К.: Знання, 2001. – 325 с.
4. Педагогічний словник /За ред. М.Д. Ярмаченка. –К.: Педагогічна думка, 2001. – 516 с.
5. Україна XXI ст. Державна національна програма «Освіта». – К., 1992.

Никоненко Л.В.,

*канд. соціол. наук, доцент кафедри соціальної психології
Донецького інституту ринку і соціальної політики*

Доверие к политикам как фактор социальной ответственности

На основе теоретического анализа мы стремились обосновать роль феномена доверия и социальной ответственности в процессе социальных преобразований в обществе.

Процесс радикальных социальных преобразований, происходящих в реформируемом постсоветском пространстве, можно условно разделить на несколько этапов с присущими каждому социально-психологическими характеристиками. На первом этапе мы наблюдали социальную нестабильность, сопровождавшуюся резким разрушением устоявшихся норм и стереотипов, острым кризисом системы ценностей, обусловленных противоречивостью перехода от социоцентрической системы ценностей к персонцентрической, увеличением числа «степеней свободы» для выбора себя и своей жизни каждым конкретным индивидом. Для множества людей это оборачивалось утратой чувства личностной целостности, идентичности, утратой ощущения себя субъектом своих действий и поступков, порождением кризиса доверия, обнаруживаемого на всех уровнях социально-психологических отношений. В таких условиях особенно важным оказывался поиск способов и средств, которые могли бы оказаться полезными не только в деле адаптации к новым условиям жизни, но и в деле сохранения личностной целостности и аутентичности.

На втором этапе трансформационный переходный тип развития основных элементов сменился их функционированием в рамках вполне очевидных тенденций и закономерностей, главными из которых являются модернизация и глобализация. Можно согласиться с Н.Д. Вавиловой, которая, анализируя процессы в современном российском обществе, пишет о том, что «...очевидно, закончились процессы, имеющие морфогенетический характер (по определению П. Штомпка), т.е. процессы, в рамках которых формировались «фундаментальные новшества», шло возникновение совершенно новых социальных условий, состояний общества, социальных структур и т.д.». С изменением форм собственности сменился тип социальных отношений, что означает возникновение

нового типа социальных структур. Утвердился новый тип политических отношений, сформировалась новая политическая система [2, с. 169].

Вместе с тем происходящие преобразования базисных основ общества, сопровождаются сменой управленческих элит, приходом к власти «воспитанников дикого рынка», игнорирующих социальную проблематику, рассматривающих главным критерием «развитости» общества только прибыль, конкурентоспособность и эффективность бизнеса. К числу факторов и условий данного процесса С.И. Григорьев относит: обострение проблем управления, необходимость теоретического обоснования реформ в условиях кризиса, постреформенной стабилизации и криминализации основных сфер общественной жизни; масштабную имущественную, социально-классовую дифференциацию, совпадающую в значительной степени с этнической и создающую серьезные проблемы для социального управления [4, с. 125].

Данные тенденции характеризуют этапы протекания и завершения переходного периода в развитии нового типа общества. Соответственно в модернизированном сообществе рано или поздно должны возникнуть вопросы о взаимной социальной ответственности за дальнейшие судьбы развития страны. Причем, как со стороны политиков, так и граждан делегирующих им свои полномочия.

Проблема социальной ответственности достаточно изучена в области экономических отношений, бизнеса.

Социальная ответственность бизнеса (СОБ), (определение, предложенное в 2001 г. Зелёной книгой Европейской Комиссии) – это концепция, которая позволяет интегрировать в повседневную деятельность коммерческих предприятий социальные и экологические аспекты, а также учитывать их в процессе добровольного взаимодействия с заинтересованными сторонами [5].

Несмотря на то, что СОБ является рыночной концепцией, которая регулируется посредством спроса и предложения, в рамках анализируемого нами вопроса мы можем выделить ряд ключевых принципов: идентификация; выявление потребностей и взаимодействие с так называемыми заинтересованными сторонами или группами влияния; комплексный подход к повышению эффективности управления и минимизации рисков, связанных с взаимодействием с внешней средой, через оптимизацию управления; индекс удовлетворенности потребителей; социальный диалог, который базируется на принципе трипартизма; защита основных прав и свобод человека.

В 2006 г. Центром корпоративного гражданства совместно с Киевским международным институтом социологии было выполнено «Качественное исследование методов внедрения концепции социальной ответственности бизнеса в Украине». По мнению авторов исследования, в Украине доминирует «патерналистский» подход к внедрению СОБ. Диалог с группами влияния на этапе планирования, внедрения, мониторинга и оценки деятельности не является общепринятой практикой. Концепции устойчивого развития или троичной результативности деятельности предприятия украинским компаниям преимущественно не знакомы и не используются ими. На сегодняшний день СОБ воспринимается украинскими предпринимателями скорее как маркетинговая или PR – технология, ограничивается социальными акциями и в таком виде не может способствовать устойчивому развитию и повышению конкурентоспособности предприятия [1].

На наш взгляд, проблема социальной ответственности в обществе гораздо шире, чем это принято в сфере бизнеса. Но парадокс состоит в том, что в сегодняшней Украине, как в бизнесе, так и в политике социальная ответственность не рассматривается как основа устойчивого развития на микро- и макроуровне в долгосрочной перспективе. Одной из причин является отсутствие взаимного доверия у субъектов данного процесса.

По мнению ряда исследователей, доверие является формой веры, представляющая в социально-психологическом плане самостоятельный вид установки-отношения к миру и к себе, сущность которого представлена в соотношении меры доверия к миру и меры доверия к себе. Основными условиями возникновения доверия являются актуальная значимость объекта доверия и оценка его как безопасного. Это единый феномен, имеющий, в предельно обобщенном виде, сходные формально-динамические характеристики, условия возникновения, закономерности порождения и функционирования, независимо от того, в какой сфере жизни человека он проявляется – по отношению к чувственно данным образам качественно разнообразного мира или по отношению к сверхчувственной реальности (идеалам, символам культуры, авторитетному мнению, другому человеку, самому себе). Основными формально-динамическими характеристиками доверия как относительно самостоятельного социально-психологического феномена являются мера, избирательность и парциальность [6, с. 22].

В современных условиях доверие из локальной характеристики межличностных отношений превращается в весьма значимый фактор интеграции общества. Доверие к органам власти, СМИ, представителей различных социальных групп друг к другу должно способствовать социальной стабильности общества в целом [3, с. 143].

Профессор Краковского университета Петр Штомпка в докладе «Доверие, недоверие и парадокс демократии» предлагает трехмерную модель доверия: «отраженная надежность» – проявляется в межличностных отношениях; «основная доверчивость» – рассматривается как свойство личности; культурно выработанное доверие – как важный потенциал общества, как одно из условий его развития. «Чтобы стимулировать возникновение сильной культуры доверия, нужно удовлетворить два условия. Во-первых, демократические принципы должны применяться последовательно, неизменно и повсеместно. И, во-вторых, рычаги контроля, которые эти принципы подразумевают, должны применяться умеренно и в качестве крайней меры. Организованное недоверие должно находиться как бы в тени, как защита для спонтанного доверия» [3, с. 147].

Для подрыва доверия, считает П.Штомпка, и распространения культуры недоверия ничто так не опасно, как нарушение демократических принципов. При демократии появляется так называемое мега-доверие, которое обеспечивает все другие виды доверия. При нарушении мега- и других видов доверия люди чувствуют себя обманутыми, что немедленно отражается на всех отношениях, и культура доверия неизбежно нарушается. Неудача демократии более разрушительна для культуры доверия, чем режим полного самовластия. В последнем случае люди знают чего ожидать, у них нет иллюзий, в то время как в первом случае их надежды и ожидания не оправдываются, что ведет к еще большему разочарованию [3, с. 147].

В этой связи значительную роль играет определение функций доверия и их влияния на стиль поведения и деятельности людей, процесс социализации и адаптации к условиям социума. К ним относятся социальные, адаптационная, коммуникативная, развивающая функции, а также функция познания и самоусовершенствования личности. Функциональная реализация социально-психологического явления доверия между личностью и членами различных социальных групп может выступать базисной основой в процессе социального взаимодействия и взаимной социальной ответственности.

Усугублению процесса взаимного недоверия в Украине, а значит, и отсутствию обоюдной социальной ответственности граждан и политиков в настоящее время, способствуют ряд несколько. В их числе: обострение противостояния политических элит, рост социальной конфронтации, значительные различия в ценностно-мировоззренческой, культурно-языковой, конфессиональной, межэтнической и региональной сферах. Вариантами разрешения данных противоречий могут выступать два основных: демократический и авторитарный. Функциональная реализация социально-психологического явления доверия между гражданами и политиками может быть базисной основой в процессе социального взаимодействия и взаимной социальной ответственности.

Литература

1. Бегма Ю., Винников О., Редько О. Якісне дослідження методів впровадження соціальної відповідальності бізнесу в Україні. – К.: Факт, 2006. – 130 с.
2. Вавилина Н.Д. Новая Россия: социальная когерентность и социальная репелентность // Менталитет и коммуникативная среда в транзитивном обществе – Томск: Томский государственный университет, 2004. – С.169–194.
3. Владыкина И.К., С.Н.Плесовских Феномен доверия и политическая реклама // Вест. Моск. ун-та. Сер.18. Социология и политология. – 2000. – № 1. – С. 141–153.
4. Григорьев С.И. Тенденции современного социологического образования в России: к успеху или кризису? // Социологические исследования. – 2007. – № 5. – С. 124–127.
5. Green Paper: Promoting a European framework for Corporate Social Responsibility, Commission of the European Communities.
6. Скрипкина Т.П. Доверие как социально-психологическое явление // Автореф. диссер. на соиск. учен. степ. докт. психол. наук. – Ростов-на-Дону, 1998. – 34 с.

Новак І.М.,

*канд. екон. наук, ст. наук. співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України*

Соціальна відповідальність як чинник розбудови соціальної держави в Україні

Актуальність вітчизняних досліджень проблематики соціальної відповідальності як чинника розбудови соціальної держави в Україні впливає з конституційного закріплення її статусу соціальної, демократичної, правової держави, в якій діє принцип верховенства права, визнаються та забезпечуються фундаментальні права і свободи людини. Проблема соціальної відповідальності присвячено значну кількість наукових досліджень як вітчизняних, так й іноземних науковців, серед яких відзначаються праці А. Векслера, Ф. Котлера, Н. Лі, М. Ліборакіної, С. Сімсона, Г. Тульчинського, С. Туркіна та ін. Дослідженням з питань розбудови соціальної держави присвячені наукові доробки Д. Белла, І. Бентама, Р. Дворкіна, Г. Еспінг-Андерсена, Б. Кістяківського, П. Кудюкіна, В. Куценко, К. Мюрдаля, В. Пилипенка, Дж. Роулса, В. Сокурєнка, І. Яковюка, В. Якубенка та ін.

Аналіз публікацій з визначеного напрямку приводить до висновку, що найбільш адаптованими та прийнятними теоретичними засадами формування концепції соціальної держави в Україні є субсидіарні підходи, за яких держава створює умови для діяльності і розвитку громадян та їх об'єднань, залишаючи за собою право втручатися тоді, коли люди дійсно не можуть подбати про себе власними зусиллями [1], у поєднанні з соціал-демократичними ідеями відповідальності. Виходячи з цього, соціальна держава може бути визначена як правова, демократична держава з розвинутим громадянським суспільством, що забезпечує соціальний устрій, який доцільно поєднує засади свободи і влади, ґрунтується на принципах соціальної рівності, справедливості, загальної солідарності та взаємної відповідальності. При цьому принцип взаємної відповідальності передбачає чітке визначення та розподіл сфер соціальної відповідальності всіх рівнів влади і управління, соціальних партнерів, суспільства та кожного громадянина. Аналіз існуючих вітчизняних досліджень з цієї проблематики вказує на те, що вони у багатьох випадках обмежуються констатацією необхідності дотримання принципу соціальної відповідальності у процесі розбудови соціальної держави, внаслідок чого механізми його реалізації досі залишаються недостатньо дослідженими. Виходячи з цього, метою цієї статті є аналіз механізмів реалізації принципу соціальної відповідальності як чинника розбудови соціальної держави в Україні та визначення основних напрямів їх удосконалення.

Головною метою соціальної держави є створення умов для реалізації конституційних прав і свобод, забезпечення гідного існування та вільного розвитку особистості у поєднанні з гармонійним розвитком суспільства. Відповідно до цього, критеріями соціальної держави є:

- здійснення активної та сильної державної соціальної політики, орієнтованої, передусім, на дотримання прав та свобод людини, забезпечення стандартів достойного життя, створення умов безпечної життєдіяльності, вільний і всебічний розвиток особистості;
- включення соціального діалогу до механізму прийняття рішень, заснованого на тристоронньому управлінні, участь громадських об'єднань, організацій, політичних партій, інших соціальних інституцій у формуванні та функціонуванні громадянського суспільства.

Орієнтиром державної соціальної політики при цьому може бути міжнародний стандарт «Соціальна відповідальність» (SA8000:2001). Ним визначені вимоги щодо соціального захисту, які дають компанії можливість розробляти, підтримувати і запроваджувати політику й методи управління питаннями, які компанія може контролювати або на які вона може впливати, а також демонструвати зацікавленим сторонам, що її політика, методи і дії відповідають вимогам даного стандарту. Компанія також повинна поважати принципи таких міжнародних документів, як Всесвітня Декларація з прав людини, конвенції ООН про права дитини та про усунення всіх форм дискримінації жінок, а також конвенції Міжнародної організації праці (МОП) з питань свободи об'єднань, права на колективний договір, представництво працівників, охорони праці, рівної опла-

ти чоловікам і жінкам за рівноцінну роботу, примусової праці, дискримінації, мінімального віку, професійної реабілітації та зайнятості інвалідів, надомної праці та різних форм дитячої праці. Слід зазначити, що з наведеного переліку Україною не ратифіковані лише дві конвенції МОП — №155 про охорону праці та №177 – про надомну працю.

У класичному розумінні МОП, *соціальний діалог* являє собою систему колективних відносин між працівниками, роботодавцями (власниками), їх представниками, органами державної влади і місцевого самоврядування щодо реалізації трудових та соціально-економічних інтересів сторін шляхом колективних переговорів, консультацій, обміну інформацією, прийняття спільних рішень, застосування узгоджувальних процедур. У Резолюції про трипартизм та соціальний діалог, прийнятій Міжнародною конференцією праці у 2002 р., відзначається, що соціальний діалог стає стрижнем демократичних суспільств, оскільки він є цінним демократичним засобом та водночас сучасним ефективним інструментом вирішення соціальних проблем, щодо яких соціальні партнери відіграють безпосередню, легітимну і незамінну роль. Цей документ надає особливого значення тому факту, що соціальні партнери відкриті для діалогу і на місцях співпрацюють з неурядовими організаціями, що поділяють ті самі цінності та цілі у конструктивному порядку. Таким чином, МОП визначила за доцільне залучення до сфери соціального діалогу більш широкого кола учасників.

Головними причинами цього є те, що з розвитком постіндустріального суспільства вузька форма соціального діалогу в традиційному «трикутнику» (професійні спілки-роботодавці-уряд) виявляється недостатньою для врегулювання багатьох фундаментальних соціальних проблем, а шкала соціального діалогу в інституційному сенсі змінюється і розширюється, оскільки профспілки та роботодавці не можуть вичерпно представляти різноманітні інтереси усіх верств суспільства. Відтак спостерігається поширення практики соціального діалогу на інші структури – об'єднання громадян, інститути територіального, професійного, економічного самоуправління.

У загальному контексті, що включає соціальний діалог, дослідники соціальних відносин визначають три сектори, в які об'єднані елементи соціальної системи: державний (політичний), приватний (бізнес-сектор) та громадський (третій сектор). Конструктивна взаємодія та взаємовигідна співпраця цих секторів з метою вирішення соціальних проблем отримала назву *міжсекторного партнерства* (МСП) [2]. З огляду на викладене вище, збільшення включення різноманітних соціальних суб'єктів до процесу досягнення узгоджених соціальних цілей є одним з найважливіших очікуваних результатів соціального діалогу в сучасному суспільстві.

Завдання українського суспільства сьогодні полягає у формуванні умов якомога більш повного й ефективного використання соціального діалогу як інструменту реалізації принципу соціальної відповідальності, адже «...світовий досвід переконливо вказує, що проблеми економіки і суспільного життя...вирішуються оптимально, якщо реалізується орієнтація не на конфронтацію, а на досягнення соціальної злагоди, узгодження інтересів різних суспільних груп» [3]. Іншими словами, соціальний діалог – це «грунт, на якому ростуть три дерева: соціальна відповідальність бізнесу, соціальна згуртованість людей праці та соціальна стабільність у державі» [4; с. 22].

Починаючи з 1991 р. в національному правовому полі відбувалось розширення сфери використання соціального діалогу, були сформовані його засади у трудовому законодавстві та законодавстві із загальнообов'язкового державного соціального страхування, наприкінці 2005 р. був створений новий консультативно-дорадчий орган у сфері соціального діалогу – Національна тристороння соціально-економічна рада (НТСЕР). Разом з цим, аналіз законопроекту «Про соціальний діалог в Україні» (реєстр №2748 від 14.12.2006), що знаходиться на розгляді у Верховній Раді України, дає підстави говорити про спробу здійснити зміну пріоритетів розвитку соціального діалогу на користь звуження його сфери та зменшення кола суб'єктів, у той час як розвиток міжнародного трудового права відбувається у протилежному напрямі. Зокрема, з тексту законопроекту вилучено такий фундаментальний принцип організації соціального діалогу як паритетність, а визначені форми соціального діалогу не включають контроль виконання прийнятих рішень.

Законопроектом також передбачається перегляд чинної в Україні системи соціального діалогу: якщо законодавчою базою встановлюється три рівні укладання угод (державний, галузевий та регіональний), то законопроектом передбачені лише національний та територіальний. Подібна ревізія матиме наслідком руйнування одного з основних механізмів організації соціального діалогу, побудованого таким чином, що коло питань, охоплених договірним регулюванням, послідовно розширюється, а розмір гарантій, досягнутих під час переговорів, підвищується, починаючи з національного рівня, де відбувається встановлення мінімальних соціальних стандартів,

визначення рамкових параметрів та зобов'язань сторін, до рівня колективного договору, де спектр зобов'язань та гарантій має бути найбільшим.

Україна сьогодні має досить вагомий передумови і значну потребу у розробці та запровадженні власної концепції соціальної держави. Це зумовлено як змістом Конституції України, так і соціально-економічними потребами суспільства, національними інтересами держави та євроінтеграційною орієнтацією зовнішньої політики країни. Ключовим елементом механізму реалізації концепції соціальної держави виступає її правове забезпечення. Одним з основних пріоритетів державного регулювання у цій сфері є формування та запровадження повноцінної системи державних соціальних стандартів і соціальних гарантій, зокрема, національного стандарту соціальної відповідальності, яким визначатимуться вимоги щодо забезпечення реалізації політики соціальної відповідальності бізнесу, зокрема з питань охорони праці, заробітної плати, робочого часу, свободи об'єднань і права на укладання колективного договору, дискримінації та дисциплінарних заходів, дитячої й примусової праці, а також формування відповідної системи управління.

Підвищення ролі та ефективності соціального діалогу в суспільстві має здійснюватися шляхом:

- створення позитивної мотивації усіх соціальних партнерів щодо розвитку соціального діалогу, формування необхідних передумов та поширення використання сторонами соціального діалогу, разом з колективними переговорами як основним його інструментом, таких засобів як консультації, обмін інформацією, прийняття спільних рішень, застосування узгоджувальних процедур та ін.;
- формування у суспільстві настанов на розбудову основних інституційних елементів громадянського суспільства, таких як структуровані належним чином організації роботодавців;
- підвищення ролі тристоронніх органів соціального діалогу національного рівня, розвитку взаємодії сторін соціального діалогу з органами державної влади та місцевого самоврядування, засобами масової інформації, неурядовими й громадськими організаціями, місцевими громадами, іншими соціальними інституціями усіх рівнів.

Реалізація наведених вище напрямів удосконалення механізмів реалізації принципу соціальної відповідальності як чинника розбудови соціальної держави дозволить сформувати правову базу та передумови для забезпечення гармонізації національних стандартів якості трудового життя з європейськими, удосконалення взаємодії органів державної влади з інститутами громадянського суспільства, що є стратегічними пріоритетами політики національної безпеки.

Література

1. Кудюкин П. Наиболее реалистический вариант для России – субсидиарное государство [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hse.ru/prensa2002>
2. Якимец В.Н. Межсекторное социальное партнерство: основы, теория, принципы, механизмы. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 384 с.
3. Трудове право України: Підруч. /За ред. Н.Б.Болотіної, Г.І.Чанишевої. – К.: Знання, 2000.–564 с.
4. Матросова Т. Транснаціональні корпорації: прогрес чи біда? // Профспілки України. – 2007. – №2. – С. 20–22.

Осовий Г.В.,

заступник Голови Федерації профспілок України, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та профспілкового руху АПСВ ФПУ

Соціальна відповідальність у сфері праці: позиція профспілок

Серед різних напрямів прояву соціально відповідальної поведінки індивідуумів та їх організацій особливе місце займає сфера праці. У загальному плані вона являє економічний простір, в якому постійно взаємодіють, з однієї сторони, наймані працівники – власники своєї робочої сили, з іншої, власники капіталу, з метою вироблення та реалізації продукції (послуг) і отримання доходів. При цьому кожна із сторін переслідує свій економічний інтерес: працівники прагнуть підвищити ціну робочої сили через досягнення більш високої заробітної плати для забезпечення гідного життя, а власники – здешевити витрати на робочу силу й тим самим підвищити свій прибуток.

У цю боротьбу за розподіл доданої вартості, яка інколи переростає на трудовий конфлікт, включається й держава, однак її доля нормативно зафіксована законами про оподаткування, соціальне страхування тощо, тоді як між персоналом і власниками постійно йде «перетягування каната». Соціальна рівновага настає тоді, коли досягнуто балансу інтересів та укладено колективний договір, в якому власник взяв на себе відповідальні зобов'язання й послідовно їх реалізує. Як правило, вони стосуються широкого кола питань соціально-трудова відносин: умов зайнятості, професійна підготовка, організація праці, оплата праці, охорона праці і здоров'я, питання виробничого побуту, соціальне страхування, відпочинок тощо.

Таким чином, сутність соціальної відповідальності бізнесу (йдеться про власників капіталу та уповноважені ними органи, фізичних осіб – роботодавців) проявляється *насамперед через відносини з персоналом підприємства, організації, установи з приводу дотримання трудових і соціально-економічних прав працівників та врахування їх інтересів шляхом встановлення додаткових соціальних пільг і гарантій, включаючи окремі бонуси й для членів сімей працівників*. А не тим, яку разову благодійну допомогу надано територіальній громаді, соціальній установі чи окремій фізичній особі, що нерідко супроводжується в ЗМІ гучним піарвисвітленням.

Соціальну відповідальність бізнесу необхідно розглядати не як акт безкорисливості, не як шляхетний душевний порив, а як планомірну серйозну роботу щодо поєднання інтересів компанії з інтересами суспільства, оскільки здійснення соціальних інвестицій стає частиною бізнесу, що приносить компанії відчутні ринкові переваги.

Не менш важливою загальновизнаною у світі ознакою соціально відповідальної поведінки бізнесу у сфері праці є визнання права працівників на об'єднання в свої професійні організації – профспілки і сприяння діяльності таких організацій на підприємстві, у транснаціональній компанії, фінансово-промисловій групі.

Ще один тест на соціальну відповідальність – це ставлення бізнесу до права працівників на участь в управлінні підприємством, ведення колективних переговорів з метою укладення колективних переговорів з метою укладення колективних договорів. Нерідко власники та топ-менеджери всесвітньо відомих зарубіжних та вітчизняних компаній позицінуючи себе у суспільстві та бізнес середовищі соціально відповідальними насправді порушують права працівників на гідну працю та права профспілок на громадську діяльність. Так, у 2007 р. перевітками державної інспекції праці та профспілковими активістами було виявлено понад **80 тис. порушень** законодавства про працю, або **у 95%** перевірених підприємств. Порушення прав профспілок мало місце на 120 підприємствах, їх кількість має тенденцію до збільшення.

Серед них є приклади дискримінації у сфері зайнятості та застосування праці, використання дитячої праці, порушення гендерної рівності, що суперечить основоположним Конвенціям МОП з питань праці і дискредитує Україну в очах світової спільноти.

Водночас власники підприємств і працівники несуть спільну соціальну відповідальність за наслідки виробничої діяльності перед суспільством. Це проявляється через відповідальність перед споживачами за якість і безпечність своєї продукції, перед територіальними громадами – за стан оточуючого середовища і екологічну безпеку, перед громадянами – за реалізацію соціально-економічних програм розвитку територій, громадських та благочинних ініціатив. Тобто йдеться про корпоративну соціальну відповідальність.

Слід зазначити, що громадському руху за втілення ідей та принципів соціальної відповідальності у суспільне життя приділяється дедалі більша увага як урядів, бізнесових кіл, так і неурядових організацій. Основи наукового обґрунтування соціальної відповідальності організації було закладено ще на початку ХХ ст. у працях Е. Карнегі, Р. Вудса, Лі Престона, а Хоуард Р. Боуен дослідив на практиці соціально-етичні принципи і опублікував монографію «Соціальна відповідальність бізнесмена» [1].

На перших порах рух за соціально відповідальну діяльність уособлювався з меценатством, благочинністю та благодійністю. Пізніше, з утворенням у 1919 р. Міжнародної організації праці та прийняттям нею Конвенцій і рекомендацій з питань праці та соціального забезпечення, створенням інших міжнародних інституцій у системі ООН, Європейському Союзу питання про впровадження принципів соціальної відповідальності бізнесу набуло міждержавного значення. Його правову основу нині становлять *Декларація прав людини* (1948 р.), *Пакт ООН про економічні, соціальні і культурні права* (1966 р.), *185 Конвенцій та понад 200 Рекомендацій МОП*, *Європейська соціальна хартія* (1966 р.), *Конституції*, а також інші акти законодавства країн. Зокрема у Росії наприкінці 2004 р. з ініціативи Союзу промисловців та підприємців прийнято «Соціальну хартію російського бізнесу».

Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй Кофі Аннан вперше запропонував **Глобальний Договір** у своєму виступі на *Всесвітньому економічному форумі 31 січня 1999 р.* з метою об'єднання зусиль компаній, установ ООН, трудящих і громадянського суспільства по реалізації основних принципів соціально відповідальної поведінки бізнесу у таких сферах: дотримання прав людини; трудові відносини; охорона навколишнього середовища; протидія корупції. Станом на травень 2007 р. до цього Договору приєдналися понад **3000 компаній з 100 країн, урядових структур**, а також більш як **700 громадських організацій, об'єднань роботодавців і профспілок** [2].

Презентація Глобального Договору в Україні відбулася **26 квітня 2006 р.** за підтримки провідних українських та міжнародних компаній та високих посадовців уряду України. Першими підписантами ініціативи стали 34 провідні українські та міжнародні компанії, асоціації й неурядові організації, серед яких і Федерація профспілок України. Підписанти Глобального Договору заявили про своє бажання щодо створення в Україні мережі Глобального Договору, яка слугуватиме гарною основою та підґрунтям для сприяння та просування соціальної відповідальності бізнесу та принципів Глобального Договору в Україні. На початку 2008 р. кількість учасників Глобального договору становила вже 96 і цей процес триває.

Федерація профспілок України, яка об'єднує у своїх лавах **46 всеукраїнських профспілок загальною чисельністю майже 10 млн. осіб**, є не тільки офіційним учасником Глобального договору, а й бере активну участь у формуванні в країні філософії соціально відповідального бізнесу, пропагуючи принципи соціальної відповідальності як на національному, так і на місцевому рівнях та сприяє просуванню його принципів у сфері прав людини і стандартів праці. Зокрема, в Органітеті мережі Глобального договору та п'яти робочих групах є представники ФПУ.

Ідеологічним підґрунтям такої участі є те, що принципи, покладені в основу зазначеної міжнародної ініціативи, відповідають цілям Програми дій ФПУ. А відстоювання за умов глобалізації економіки основних цінностей у сфері прав людини, трудових норм – головне завдання профспілок.

У травні 2006 р. ФПУ започатковано проведення **щорічних форумів «Соціально спрямований бізнес – бізнес з турботою про людей»**, в яких беруть участь представники бізнесу, урядових організацій, громадських кіл. Рекомендації Форуму сприяли поширенню філософії соціально відповідальної діяльності підприємств, практичному впровадженню національними виробниками міжнародних соціальних стандартів та ініціатив, усталенню у свідомості споживачів та інвесторів етичних норм, що спонукають їх звертати увагу не тільки на кінцеву вартість товару, а й на те, «якою ціною» його було вироблено. За матеріалами другого щорічного Всеукраїнського форуму випущено збірник наукових матеріалів із зазначеної тематики [3]. В основному виконавши по-

ставлені завдання ФПУ переходить до наступного етапу, ми плануємо запровадити щорічний Соціальний форум «Україна третього тисячоліття: розквіт через консолідацію».

Метою проведення такого Форуму буде визначення шляхів консолідації зусиль влади, роботодавців і громадських організацій довкола формування та практичного запровадження соціально-економічної моделі розвитку України.

За ініціативою ФПУ питання реалізації корпоративної соціальної відповідальності стало предметом соціального діалогу при підписанні угод на всіх рівнях: національному, регіональному та конкретному підприємства.

У проєкті нової Генеральної угоди соціальними партнерами підтримана ініціатива профспілок і визначені механізми розповсюдження соціальної відповідальності бізнесу, зокрема шляхом приєднання до Глобального Договору ООН всіх суб'єктів Сторони власників.

У питаннях становлення соціально відповідального підприємництва все більша увага приділяється міжнародному досвіду, зокрема впровадженню систем менеджменту якості.

Для підвищення якості трудового життя та орієнтації бізнесу на соціальні напрями на українських підприємствах необхідне впровадження систем менеджменту за стандартами ISO 14000 («Охорона навколишнього середовища») та OHSAS 18000 («Менеджмент охорони здоров'я та безпека праці»).

Провідні українські організації не тільки освоюють, а багато з них прагнуть зробити і свій внесок у розвиток соціальної відповідальності. У цьому напрямі найбільш відомим є **соціально-трудоий стандарт SA 8000, розроблений у 1997 р.** за участі американської громадської організації «Міжнародна соціальна відповідальність» (SAI) *Social Accountability International*. Він є універсальним стандартом практичної реалізації принципів щодо гідної праці, етичної та моральної відповідальності адміністрації за соціальне становище персоналу.

Із вступом України до СОТ наявність у компанії сертифікату SA8000, поряд із сертифікатами ISO 9001, ISO 14000 та OHSAS 18000 стане однією із умов під час укладання контрактів.

На запрошення Федерації профспілок України в лютому 2007 року Київ відвідала Президент цієї Міжнародної організації Аліс Темпер-Марлін, а у листопаді делегація ФПУ взяла участь у Міжнародній щорічній конференції в Нью-Йорку на тему «Права людини на роботі: наступне десятиліття», організованому SAI, в якому взяли участь близько 150 учасників з 63 країн. У результаті такого співробітництва на прохання української сторони було розроблено Концепцію (проєкт плану заходів) запровадження стандарту SA 8000 у промисловості України.

ФПУ ініційована участь України у роботі над розробкою міжнародного соціального стандарту ISO 26000.

З метою визначення національної позиції та активного залучення України до процесу розробки зазначеного стандарту, створено *Національний дзеркальний комітет* з розроблено міжнародного стандарту із соціальної відповідальності ISO 26000. Представників ФПУ обрано до складу зазначеного Національного комітету, а також представник від ФПУ є одним з шести національних експертів, що увійшли до складу Міжнародної робочої групи.

Також проводиться активна інформаційна робота — відбулося кілька тематичних обговорень з представниками уряду, роботодавців, наукових кіл, профспілок. Запроваджено систематичні виступи на радіо, публікації у профспілковій пресі, інформації на сайті ФПУ. На допомогу профактиву випущено дві Бібліотеки голови профкому щодо практики формування та методів розповсюдження принципів корпоративної соціальної відповідальності, а також щодо поширення на підприємствах міжнародного соціально-трудоого стандарту SA 8000.

Разом з тим тема соціальної відповідальності бізнесу поки що не набула масового звучання та практичного застосування. На це вказує зокрема такі факти як:

- порушення з боку роботодавців міжнародних прав людини та трудових стандартів;
- недотримання законодавчо встановлених соціально-трудоих прав і гарантій працівників, на що вказали 79,7% опитаних експертів [4];
- низький рівень заробітної плати, що не дозволяє забезпечити якісне відтворення трудового потенціалу;
- тривала заборгованість із заробітної плати, що ставить працівників та членів їх сімей на грань виживання;
- невиправдана економія на інвестиціях в охорону праці та здоров'я працівників (удвічі менше, ніж передбачено законом), а також у професійний розвиток (менше 4 грн. на одного працівника в розрахунку на місяць).

На думку экс-міністра праці та соціальної політики України М.Папієва, *«праця найманих працівників в Україні дотепер залишається однією з таких, що найбільше експлуатується у світі»* [5]. Порівняно з країнами ЄС (нові члени та ЄС-15) в Україні мінімальна заробітна плата нижча у **5–15 разів**, а середньомісячна в **7–10 разів**, тоді як за рівнем суспільної продуктивності праці (ВВП на душу населення) Україна відстає від ЄС у **3–6 разів**. Крім того, стрімко поглиблюється соціальне розшарування серед працівників внаслідок випереджаючого зростання доходів менеджерів у приватних компаніях та високо посадовців у державних закладах. У 2000 р. децильний коефіцієнт мав співвідношення 1:26, у 2006 р. вже 1:40, тоді як соціально прийнятним рівнем вважається 1:7. Аномальним явищем стало поширення бідності серед працюючих, особливо в сільських господарствах. Суб'єктивна оцінка свого матеріального становища серед домогосподарств, що проводилася на замовлення Держкомстату України у 2006 р. засвідчила, що 86% вважають себе бідними і тільки 0,2% віднесли себе до категорії заможних. Одна з причин такого становища – зайнятість на малопродуктивних робочих місцях (майже кожний третій найманий працівник) з рівнем заробітної плати, що межує або є нижчим за прожитковий мінімум. Така демотивація праці стимулює трудову міграцію за кордон, внаслідок чого значна частина вітчизняних підприємств вже не може заповнити вакантні робочі місця.

Аналізуючи ситуацію на ринку праці України, радник з економічних питань Представництва Світового банку в Україні, Білорусі та Молдові Мартін Райзер у своєму виступі на другому Всеукраїнському форумі з соціальної відповідальності бізнесу на конкретних прикладах проілюстрував зниження заробітної плати в Україні відносно показників економічного зростання і продуктивності праці. Зокрема у промисловості продуктивність праці за період з 1997 до 2004 р. зросла на 80%, у той час як заробітна плата, вимірювана в євро-доларовій валюті, підвищилася лише на 45%, витрати на робочу силу у одиниці продукції скоротилися в цей період приблизно на 20%. Порівняння заробітної плати у доларах США до ВВП на одного працівника з урахуванням паритету купівельної спроможності в Україні та жорстка необхідність недопущення зниження хоча б нинішньої конкурентності заробітної плати порівняно з країнами ЄС вимагає, щоб при темпах зростання ВВП у 6–7% реальна заробітна плата зросла на 10–12%. До речі, у більшості європейських країн з перехідною економікою так і відбувається: на 1% росту ВВП на душу населення заробітна плата зростає на 1,75% [6].

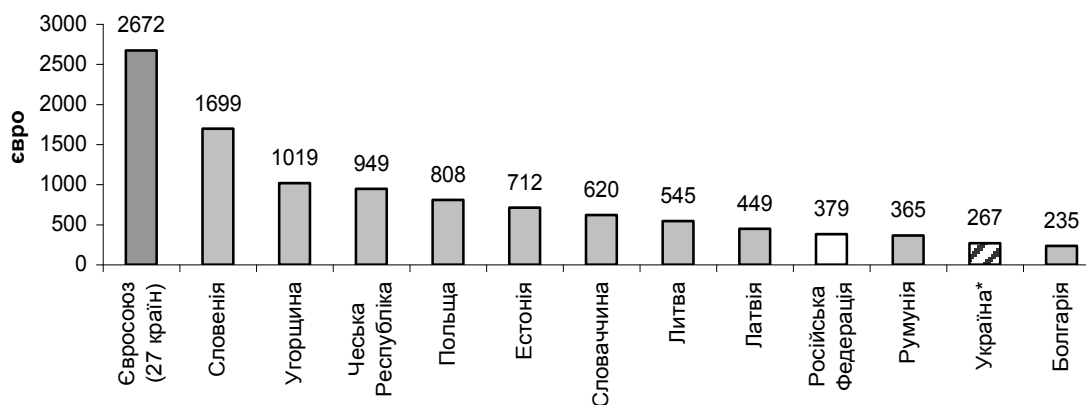
За даними обстеження, проведеного Держкомстатом України витрати на робочу силу у **2006р. на 3% зросла** частка витрат на пряму оплату та соціальне забезпечення порівняно з 2001р. Водночас **на 2,8% скоротилися** витрати на культурно-побутове обслуговування, оплату житла працівників, інші додаткові, порівняно з законодавством, пільги і соціальні допомоги.

Зокрема витрати роботодавця на оплату житла працівників мали місце лише на одному із 100 обстежених підприємств, пільги, послуги, допомоги у натуральній і грошовій формах – на 1 з 25, витрати на культурно-побутове обслуговування працівників – на 1 з 10, а професійне навчання здійснювали – 1 з 5 обстежених підприємств.

Порівняння даних вибіркового обстеження вартості робочої сили в Україні з результатами аналогічного дослідження по країнах ЄС за 2005 р. вказує на значно нижчу її вартість в Україні. Наприклад, показник витрат на одного працівника по Україні (267 євро за середньорічним курсом Нацбанку у 2006р.) був у 10 разів менше як у середньому по країнах ЄС (2672 євро у 2005р.) та майже на третину порівняно з Росією (379 євро у 2005р.). Дані щодо витрат на робочу силу по країнах, які нещодавно приєдналися до ЄС, наведено у діаграмі.

Якщо звернутися до світового досвіду, то побачимо, що в сучасних системах соціально-економічної організації виробництва і праці відбуваються суттєві зміни у відносинах між персоналом і адміністрацією. Найманий працівник перестає бути лише виконавцем, а стає активним учасником при прийнятті управлінських рішень, проявляє творчу активність та ініціативу у досягненні кращих результатів підприємницької діяльності.

Це стає можливим завдяки двом основним факторам: участі працівників в акціонерному капіталі господарського товариства та масштабним інвестиціям власників підприємств у розвиток трудового потенціалу. Дослідження Світового банку засвідчило, що основним джерелом росту ВВП у розвинутих країнах є людський капітал, на його долю припадає 62% приросту ВВП, тоді як виробничі фонди дають 16% приросту, а природні ресурси – 20% [7]. Ось чому інвестиції у людський розвиток повинні розглядатися вітчизняним бізнесом та державою на як «марне проїдання коштів», а як важливий фактор економічного зростання, підвищення конкурентоспроможності підприємств і водночас як спосіб гуманізації відносин між трудом і капіталом, що сприятиме суспільній стабільності.

Діаграма 1. Середньомісячні витрати роботодавців в розрахунку на одного працівника по окремих країнах ЄС та інших країнах за 2005р.

Федерація профспілок України як представник захисту прав та інтересів працівників веде активну роботу у цьому напрямі, постійно порушує перед об'єднаннями роботодавців та урядом питання про врахування соціального розвитку в підприємницькій діяльності та бюджетній політиці держави.

Література

1. Меморандум «О принципах корпоративной социальной ответственности». Комитет Ассоциации менеджеров по корпоративной ответственности. – М., 2006.
2. Глобальный договор ООН (NYT GLOBAL COMPACT) и Глобальная инициатива по отчетности (GLOBAL REPORTING Initiative) «Устанавливая связь». Руководство по отчетности в области устойчивого развития. – Информационный центр ООН в Москве, 2007 – 20 с.
3. Матеріали другого щорічного Всеукраїнського форуму «Соціально спрямований бізнес – бізнес з турботою про людей» //Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2007. – 4 [41]. – 171 с.
4. Корпоративна соціальна відповідальність в Україні: експертна думка. – К.; Стило, 2007. – 152 с.; Соціальна відповідальність українського бізнесу. Результати опитування ПРООН. – К.: ВК «КІТ», 2005.
5. Папієв М. Соціальна політика – основа демократії //Праця і зарплата. – 2007. № 28. – С. 2.
6. Мартін Райзер. Чи не занадто низька в Україні заробітна плата? Та що можна було б зробити для її збільшення //Вісник АПСВ ФПУ. – 2007. – № 4. – С. 20–22.
7. Римашевская Н.Н. Формирование качества трудовых ресурсов //Народонаселение. – 2005. – № 2. – С. 6.

Пелін О.В.,

*канд. філос. наук, доцент кафедри соціальної роботи
Ужгородського національного університету*

Ігнатюк Н.І.,

*канд. соціол. наук, викл. кафедри соціальної роботи
Ужгородського національного університету*

Соціальний сенс підприємництва в контексті сучасного українського суспільства

У межах цієї статті ми прагнули розглянути взаємозв'язок економічного і соціального, причому стає більш очевидною тенденція в підвищенні ролі соціального в розвитку економіки, тобто соціальної спрямованості економіки. У першу чергу це пов'язано з комплексом процесів і відносин відтворення людини, розширення її здібностей як головного елемента відтворювальних сил і суб'єкта виробничих відносин.

Сьогодні сформувалися дві точки зору з приводу цього питання. Окремі підприємці і вчені стверджують, що роль бізнесу полягає у діяльності, спрямованій на збільшення прибутку за умови, що вони дотримуються правил гри і беруть участь у відкритій конкурентній боротьбі, не використовуючи обман (М. Фрідмен). Інші дослідники відстоюють думку, що цього недостатньо. Враховуючи те, що підприємцю доводиться діяти за умов складного соціального оточення, яке може робити на нього значний вплив, слід врівноважувати чисто економічні цілі бізнесу з економічними і соціальними цілями цього оточення.

Питання соціальної відповідальності підприємництва за умов суспільства, що трансформується, отримують своє висвітлення в сукупності наукових джерел, основними з яких є Е.М. Фетисов, І.Г. Яковлев, Н.Н. Зарубина, О.Г. Левцун, Г. Коржов, Т.О. Єфременко.

Метою цієї статті є визначення соціального сенсу підприємництва в контексті сучасного українського суспільства, що трансформується.

Основні завдання полягають у:

- визначенні соціальних функцій підприємництва;
- побудові матриці розподілу видів діяльності за метою та результатом;
- аналізі неокласичного і сучасного (постмодерністського) підходів до питань розуміння соціальної сутності підприємництва в умовах сучасного суспільства.

Розглядаючи підприємництво як системну цілісність, бажано підкреслити підприємництво як доцільну діяльність, у ході якої підприємець знаходить нові комбінації, поєднує фактори виробництва або запроваджує різноманітні нововведення з метою отримання максимального прибутку [1, с. 28]. При цьому для досягнення цілі йому доводиться одночасно вирішувати питання створення умов для мінімізації витрат виробництва, підвищення продуктивності праці, ефективної мотивації працюючих. Основою для таких висновків є такі моменти: по-перше, чим економічно продуктивнішим є підприємництво, тим більше можливостей і шансів є у суспільства користуватися тією чи іншою мірою виробленими ним благами; по-друге, переслідування мети, отримання прибутку не виключає за певних умов соціального благодійництва підприємництва у формі об'єктивних (незапрограмованих) суспільних його результатів; по-третє, прагматична мотивація підприємницької діяльності може поєднуватися з іншою, непрагматичною, поява якої у системі життєдіяльності особистості підприємця все більш стає закономірною за умов підвищення соціальної якості життя; по-четверте, вплив соціального життя людей на ефективність підприємництва нині стало помітним, що більшість підприємців не можуть не усвідомлювати і не брати участі у розробці і реалізації соціальних програм (рис. 1.).

Підприємець, за А. Смітом, – це компетентний егоїст. Теоретичний сенс такого визначення – відокремлення підприємництва від повсякденного (некомпетентного) егоїзму. Тому теза А: підприємець у ролі компетентного егоїста – не повна альтернатива соціальному альтруїзму. Через

це виправданою є теза Б: підприємець – середня ланка (сходинка) між двома соціальними явищами: соціальним альтруїзмом і некомпетентним (природним) егоїзмом. У чому ж практичне значення такого уявлення? Якщо в альтруїстів та егоїстів суб'єктивна мета і соціальний результат співпадають, то у середній ланці (підприємстві) – не співпадають. Тобто, якщо суб'єктивна мета капіталістичного підприємця — отримання максимального прибутку, то соціальний результат (значення) — раціональна організація праці і виробництва. Якщо у результаті «нібито підприємницької» діяльності немає зростання результатів праці і виробництва, то це егоїзм звичайний (побутовий). Якщо метою соціально значущої діяльності не є отримання прибутку, то це – альтруїзм.

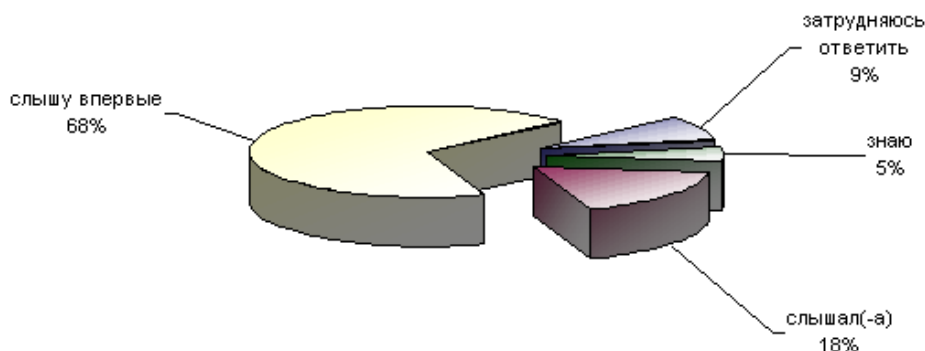

Рис. 1. Чи знаєте Ви, чули або чуєте зараз уперше вираз «соціальна відповідальність бізнесу»?

Все це можна оформити у катектичну (за Т. Парсонс) матрицю розподілу видів діяльності (табл. 1). Підприємництво за ознаками «мета» і «результат» є альтернативою ятрогенної діяльності. Але водночас катектична матриця не дозволяє змішувати підприємництво із побутовими видами діяльності та веденням власного домогосподарства.

Таблиця 1

Матриця розподілу видів діяльності за метою та результатом

Результат	Мета	
	Соціально значима	Егоїстична (суб'єктивна)
Соціально значущий	Соціальний альтруїзм	Підприємництво (компетентний егоїзм)
Корисний лише для одного суб'єкта діяльності	Ятрогенна діяльність	Побутова діяльність (некомпетентний егоїзм)

Таким чином, слід відзначити дві моделі підприємницької діяльності, які характеризують рівень її соціально-історичної зрілості (або розвинутості): економічна і соціально-економічна.

Економічна модель підприємництва бере за основу розвиток виробництва, експлуатацію ресурсів, індивідуальні інтереси і розглядає останню як закриту систему.

Соціально-економічна модель робить наголос на якість трудового життя, консервацію ресурсів, суспільні інтереси, розглядає підприємництво як відкриту систему. Соціально-економічна модель передбачає послідовність таких процесів як соціальна обов'язковість, соціальна відповідальність і соціальна чутливість.

У зв'язку з цим у сучасній теорії і практиці підприємництва спостерігаються два протилежних підходи до вирішення завдань їх оптимізації – неокласичний і сучасний (постмодерністський). Прихильники першого не визнають за функціями великого бізнесу соціальної відповідальності і тим більше – чуттєвості. Прихильники другого приписують йому в обов'язок принципи альтруїзму, гуманності. Доцільним є також використання постмодерністських поглядів щодо розвитку підприємництва. Особливо цікаві для такої роботи тези про те, що розуміння підприємця в постіндустріальному суспільстві значно розширюється і він виступає часто ірраціональним, мотивованим не завжди усвідомленими емоційними і психологічними збудниками, не ізольованим, а включеним як у соціальне, так і комунікативне, змістове, екологічне середовище, орієнтованим не тільки на прибуток у прагматичному аспекті, а й на задоволення психологічних, ірраціональних по-

треб. Особливе місце серед характеристик постмодерного підприємця може мати самовираження і самореалізація, вільний розвиток здібностей і творчих сил людини. Як підкреслюють автори постмодерного напрямку, у сучасному суспільстві проявляється різноманіття форм підприємництва, індивідуалізму й корпоративізму, обумовленого не тільки різними технологіями і господарськими умовами, а й самобутністю соціокультурних факторів, які сприяють розвитку неповторних і самобутніх систем.

Сам феномен підприємництва конструюється як результат розбіжності суб'єктивно визначеної мети і соціально значущого результату.

За характером інвестицій можна судити про соціальну спрямованість підприємництва, рівень його цивілізованості. Соціальна спрямованість бізнесу дістає вияв в інвестиційній діяльності подвійним чином – опосередковано і безпосередньо. У першому випадку йдеться про широкомасштабні вкладення капіталу у виробництво товарів і послуг, що, крім прибутку інвесторам, приносить суспільству в кінцевому підсумку соціальні блага: збільшення робочих місць або підвищення заробітної плати, розширення державних соціальних програм на основі збільшення їх обсягу тощо. У другому випадку йдеться про прямі інвестиції у реалізацію державних або корпоративних соціальних програм. Інвестиції такого роду є показниками цивілізованості підприємництва. Слід відзначити наявність таких показників, що лише 15,2% опитаних українських підприємців без вагань вказали про вигідність вкладання капіталу у промисловість; 23,6% – капітальне будівництво; 11,4% – транспорт; 25,5% – виробництво товарів народного споживання; 10,6% – освіту; 12,2% – науку; 9,3% – культуру.

Перехід від тоталітаризму до суспільства, побудованого на цінностях гуманізму і загальнолюдської моралі, неможливо здійснити без духовної трансформації особистості підприємця. Через це підприємці малого і середнього бізнесу більш схильні займатися своїми приватними економічними проблемами, надаючи перевагу залишатися «класом в собі» [6, с. 135].

Цивілізованість підприємництва не виникає раптово, не падає з неба і не імпортується ззовні. Крім суто «технологічних» питань (як запроваджувати механізми ринкової економіки, як діяти – чи то з шокової терапії, чи з абсолютної лібералізації ринку або з поступової ін'єкції в державну економіку вільної підприємницької активності), постають принципові питання. Чи сприймає у цілому посткомуністичне суспільство дух підприємництва, чи здатне воно у цілому трансформуватися на демократичне громадянське суспільство? Адже відомо, що кожен народ створює адекватні йому форми ринкового господарства (як адекватні йому форми політичної демократії, зокрема, держави), і те, що чудово «працює» в одному культурно-історичному середовищі, не спрацьовує в іншому, «ламається» чи відштовхується ним. Навряд чи останнє питання можна вважати вже вирішеними, щоб зосередитися лише на розв'язанні суто «технологічних» питань підприємництва.

Соціально значущий результат діяльності підприємця – це створення нових робочих місць, отримання нових професійних навичок, впровадження ефективної організації праці тощо. Він має бути обов'язковою складовою підприємницького бізнес-плану. Це умова здатна, обмежуючи некомпетентність, стати індикатором інноваційної складової дійсного підприємця. Такий показник цивілізованості – це соціально орієнтована інвестиційна політика підприємницьких структур за умов сучасного суспільства.

Література

1. Фетисов Э.Н., Яковлев И.Г. О социальных аспектах предпринимательства (концептуальное введение в проблему) // Социс. – 1993. – № 3. – С. 190.
2. Зарубина Н.Н. Социально-культурные основы хозяйства и предпринимательства. – М.: Магистр, 1998. – 355 с.
3. Радаев В.В. Экономическая социология. – М.: Аспект-Пресс, 1997. – 351 с.
4. Лукашевич М.П. Социология экономики. – К.: Каравела, 2005. – 288 с.

Пилипенко В.М.,

голова Київської міської організації Всеукраїнського громадського об'єднання «Антикорупційний центр»

Гарбар І.В.,

студентка юридичного факультету АПСВ ФПУ, голова Молодіжної ліги Всеукраїнського громадського об'єднання «Антикорупційний центр».

Право, законність, юридична відповідальність у правовій культурі суспільства

Кожна людина, інколи навіть не усвідомлюючи того, є учасником тих чи інших правовідносин, тобто носієм встановлених законом прав і обов'язків.

Основні права та обов'язки наших громадян закріплені в Конституції України [1], більш детально вони визначені нормами тієї чи іншої галузі права, які здебільшого кодифіковані, тобто систематизовані у кодекси. Та, на жаль, інколи закони нехтуються, порушуються права й законні інтереси громадян, у тому числі деякими державними чиновниками. А однією з причин, що сприяє таким порушенням, є незнання громадянами як своїх законних прав, так і прав та обов'язків того чи іншого державного чиновника, меж його відповідальності перед законом [2].

Тому кожен громадянин у будь-якій життєвій ситуації повинен вміти орієнтуватися у правовому полі своїх прав та обов'язків, усвідомлювати, що право, законність в Україні тільки тоді спрацьовують на благо суспільства людини, коли кожен громадянин, кожен представник влади, кожен чиновник діятиме з позицій такого важливого чинника розбудови громадянського суспільства як відповідальність [3].

У цьому зв'язку необхідною умовою розвитку, утвердження правової культури у суспільстві є усвідомлення суті права, законності, їх функціонування у всіх сферах життєдіяльності суспільства та відповідальності перед законом насамперед представниками влади, правоохоронних органів і суду [4].

Вже відомі, хрестоматійно означені основні категорії, дефініції, поняття, знання яких є умовою формування правової культури суспільства, громадянина. А саме.

Право – це правила поведінки, що встановлюються і охороняються державою й покликані регулювати відносини у суспільстві. Крім цього, деякі традиції, звичаї народу, вигідні для держави, нею оберігаються, дістаючи назву «звичаєве право», проте основною формою вираження права є закони та зафіксовані у них норми.

Під *нормою права* розуміють встановлені державою правила, якими регулюються відносини певного кола осіб, надаючи їм відповідні права і покладаючи на них юридичні обов'язки.

Гіпотеза – це та частина правової норми, де визначаються обставини й умови, за яких виникають (тобто визнаються такими, що настали) певні юридичні факти, настає реалізація відповідних юридичних прав і обов'язків. До гіпотези, як логічної частини норми, можна застосувати сполучник «якщо».

Диспозиція – це частина норми, в якій записано конкретне правило правомірної поведінки й діяльності суб'єктів. Вона описує, що суб'єкти можуть і зобов'язані робити, яка діяльність та поведінка дозволені, а які заборонені. До неї можна застосувати сполучник «то».

У санкції закріплюються заходи державного примусу в разі невиконання обов'язків або порушення диспозиції. *Санкція* настає чи може наставати, якщо виник визначений у гіпотезі юридичний факт. До неї теж можна поставити сполучник «то», прислівник «інакше». Цю структуру норми можна виразити схемою: «якщо-то», «якщо-то, інакше», а норм-приписів – тільки «якщо-то». У деяких статтях закону може бути не одна, а дві-три норми права. Крім того, у заборонних нормах права гіпотеза і диспозиція узгоджуються.

Наприклад, у ст. 147 КЗпП вказується (п. 1), що за порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано тільки один із таких заходів стягнення: догана або звільнення [5]. Цю статтю з позицій логічної структури правової норми можна сформулювати так: якщо працівник допустить порушення трудової дисципліни (гіпотеза), то роботодавець має право за-

стосувати до нього, згідно з трудовим законодавством – статутами і положеннями про дисципліну (диспозиція), тільки один з таких видів стягнення: догана; звільнення (санкція).

Система права поділяється на галузі права.

Галузь права – це сукупність юридичних норм, якими регулюється певна сфера однорідних суспільних відносин. Зокрема, *конституційне* (державне) *право* визначає суспільно-економічний лад, правовий статус громадян, форми правління і державного устрою, порядок формування та компетенцію органів державної влади; *цивільне право* регулює майнові та пов'язані з ними особисті немайнові відносини; *кримінальне* – регулює питання злочинності й карності діянь; *адміністративне право* регулює суспільні відносини у сфері державного управління, застосування адміністративних санкцій; *трудове право* регулює трудові й пов'язані з ними інші суспільні відносини; *земельне* – регулює відносини землекористування, режиму земель тощо; *сімейне право* визначає особисті немайнові права людей та регулює їхні майнові відносини, які виникають у сфері шлюбу й сім'ї; *господарське право* регулює господарські відносини, в які вступають організації, підприємці в ході своєї господарської діяльності; *житлове право* регулює житлові відносини задля забезпечення гарантованого Конституцією України права громадян на житло, належного використання і збереження житлового фонду; *фінансове* – питання державного бюджету, діяльності банків тощо; *кримінальне процесуальне право* регулює порядок провадження кримінальних справ; *цивільне процесуальне* – порядок провадження цивільних справ; *виправно-трудове право* регулює суспільні відносини, що виникають у зв'язку із застосуванням кримінального покарання і заходів виправно-трудового впливу. Є, звичайно, й інші галузі права.

Кожна галузь права, у свою чергу, поділяється на інститути права, тобто певну сукупність правових норм, які регулюють відносно відособлену в межах даної галузі групу суспільних відносин.

Правові норми містяться у відповідних нормативно-правових актах, тобто у письмових документах правотворчого характеру.

Усі нормативні акти поділяють на дві великі групи: закони і підзаконні акти.

Юридичний закон – це нормативно-правовий акт органу законодавчої влади або самого народу, яким регулюються найважливіші суспільні відносини і приймається в особливому порядку. Основним Законом України є Конституція України. Конституція України має найвищу юридичну силу. Інші закони та підзаконні акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Більш того, норми Конституції України є нормами прямої дії.

Підзаконні акти – це нормативні акти правотворчих органів, що видаються на підставі закону, відповідно до закону і для його виконання. До них належать: Укази Президента України, Декрети і постанови Кабінету Міністрів України, інструкції та нормативні накази міністерств і відомств, акти місцевої державної адміністрації, рішення органів районного та місцевого самоврядування.

Чинні правові акти здебільшого систематизуються, тобто впорядковуються і приводяться у певну систему. Основними формами систематизації в даному разі є *кодифікація* та *інкорпорація*. *Кодифікація* – це систематизація певної сукупності юридичних норм в єдиному нормативно-правовому акті (наприклад, у кодексі). *Інкорпорація* – це систематизація чинних правових актів в одному збірнику за певним критерієм (хронологією, алфавітом).

Кодекс – це сукупність єдиних, внутрішньо узгоджених за змістом і юридично цілісних нормативно-правових актів. Кожний кодекс складається із Загальної та Особливої частин. У Загальній частині закріплюються єдині для всієї галузі права принципи і положення. Особлива частина містить норми, якими регулюються конкретні види, сторони суспільних відносин (інститути права).

Залежно від того, до якої галузі права належить та чи інша систематизована сукупність норм, кодекси поділяють на:

- Цивільний кодекс;
- Кримінальний кодекс;
- Кодекс про адміністративні правопорушення;
- Сімейний кодекс;
- Цивільний процесуальний кодекс;
- Кримінальний процесуальний кодекс;
- Господарський процесуальний кодекс;
- Кодекс законів про працю;
- Житловий кодекс;

□ Земельний кодекс та ін.

В Україні ще не всі галузі права кодифіковані, хоча в цьому є необхідність.

Основним призначенням норм права є регулювання взаємних прав та обов'язків учасників відносин у суспільстві, тобто суб'єктів права. Ними можуть бути як громадяни – фізичні особи, так і організації чи установи – юридичні особи.

Суб'єктом, тобто учасником правовідносин, може бути *правоздатна* особа – носій прав і обов'язків та *дієздатна* – своїми діями може реалізовувати свої права й виконувати свої обов'язки. Правоздатність і дієздатність учасників правових відносин визначаються законом.

Фізична особа – це основний суб'єкт правовідносин, продукт соціального середовища, історії. Поняття «особа» охоплює як громадян України, так і іноземців та людей без громадянства.

Громадянин – це особа, яка має правовий зв'язок з конкретною державою (наприклад, громадянин України).

Правовий статус громадянина, особи як такої (як статус) не залежить від волі самої особи, а існує об'єктивно, тому що особа, громадянин завжди перебуває у взаємовідносинах із суспільством, державою, з іншими особами, незалежно від того, хочуть вони цього чи ні.

Правомірною дією є вчинення дій, незаборонених законом, наприклад, укладення договору, знахідка скарбу тощо. Неправомірні дії пов'язані, як правило, з невиконанням (порушенням) тих чи інших норм права: вчинення злочину, невиконання договірних зобов'язань, порушення трудової дисципліни та ін.

Бездіяльність теж може викликати певні правовідносини. Наприклад, лікар не надає допомоги хворому, працівник міліції не припиняє злочинні діяння тощо.

Значну роль у правовідносинах відіграють *законність* та *юридична відповідальність*.

Законність – це стан суспільного життя, який характеризується неухильним дотриманням і виконанням законів його суб'єктами. Гарантіями законності є:

1. Наявність законодавства.
2. Діяльність судових органів.
3. Контроль з боку влади та управління, допомога адвокатів, діяльність засобів інформації тощо.
4. Діяльність прокуратури, яка здійснює нагляд за додержанням законів органами, що проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство та виконують судові рішення.
5. Діяльність інших правоохоронних органів (внутрішніх справ, СБУ, митних органів, податкової міліції).

Юридична відповідальність – це передбачене законом і застосоване відповідними державними органами примусове обмеження або позбавлення правопорушника певних благ у разі вчинення ним неправомірних дій.

Залежно від вчиненого правопорушення *юридична відповідальність* поділяється на такі види:

1. Дисциплінарна відповідальність
2. Цивільна відповідальність.
3. Адміністративна відповідальність.
4. Кримінальна відповідальність.

Підставами для притягнення до юридичної відповідальності є:

- 1) факт вчинення правопорушення;
- 2) наявність у діяння правопорушника складу правопорушення.

У розбудові правової держави, громадянського суспільства проблема соціальної відповідальності взагалі, юридичної відповідальності, припинення безвідповідальності представників влади набуває не тільки теоретичного значення, а за сучасних умов трансформації суспільного життя її вирішення в практиці суспільного життя є об'єктивною затребуваністю суспільства.

Література

1. Конституція України. – К., 2007.
2. Закон України «Про відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» від 1 грудня 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 1. – Ст. 1.
3. Закон України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 р. // Голос України. – 1994. – 5 січ.
4. Співак В.М. Громадянське суспільство і правова держава: функціонування, взаємодія, взаємовплив. – К.: Наукова думка, 1999.
5. Сличинський Б.С. Науково-практичний коментар до законодавства України про працю. – К.: А.С.К., 2000.

Посцан Л.В.,

докт. педаг. наук, нач. департамента профсоюзного обучения,
Института труда Конфедерации профсоюзов Республики Молдова

*Парадигма преобразования/формирования менталитета
как фактор социально-ответственного поведения
в гражданском обществе: образовательные аспекты*

Гражданское общество в постсоветском пространстве формируется в условиях традиционно этатистского понимания роли государства, основанного на исторической памяти и продуцированного прошлыми поколениями менталитете социума. При этом определяющим фактором развития гражданского общества становится *социальная ответственность*, понимаемая как конкретно-исторический тип взаимодействия между личностью и обществом, основанный на политических, правовых, нравственных и эстетических ценностях [6].

Социально-ответственное поведение человека в гражданском обществе предполагает смену локуса контроля ответственности за результаты своей деятельности от внешних сил (*экстернальность*) к собственным способностям и усилиям (*интернальность*) [5].

В этом контексте необходимо отметить, что взаимоотношение гражданина и государства приобретает партиципаторный характер, предполагающий активную позицию гражданина и создание государством в рамках закона разнообразных социальных благ для всех членов общества с учетом возможностей каждого (Ростоу, Хекшнер, Бернс). Единицей измерения становится активность власти, бизнеса, гражданского общества и индивидуума, а показателями качества — социальная политика, социальные инвестиции, социетальная социальная политика, гражданские инициативы, саморазвитие, самоорганизация, самоответственность.

Социальная ответственность достаточно новое явление для государств Центральной и Восточной Европы, находящихся на этапе поиска оптимальных моделей внутреннего и внешнего взаимодействия: модель правового государства, модель социального государства, модель открытого общества, модель гражданского общества etc.. В условиях Республики Молдова не одно из этих концептуальных понятий не «освоено» социальным сознанием и тем более социальным менталитетом.

Процесс формирования социально-ответственного поведения сложный и трудоемкий. Речь идет о новом менталитете, о принципиально новом понимании ответственности в современном мире (ответственность перед обществом с позиций выполнения принятых в нем норм и правил, за результаты общей деятельности, ответственность, определяющая отношения человека к другим людям).

Вместе с тем, ответственность предполагает наличие многих свойств личности, начиная от таких сугубо исполнительских качеств, как пунктуальность, точность, послушность, и включая непременно нравственные гражданские черты – честность, справедливость и принципиальность.

В любом случае, на данный момент *социальная ответственность* – это не категория типа «быть», а «стать». Она формируются в процессе социализации, в том числе в процессе социальной подготовки как элемент социальной компетентности личности (знания, умения, отношение).

Деятельно-аксиологическая структура социальной ответственности, применяемая к его основному носителю – человеку, ментально предопределена. Менталитет выполняет функции критериальных оснований по отношению к индивидуальному и общественному сознанию, мировоззрению и поведению. Таким образом, парадигма преобразования/формирования менталитета как критериального фактора социально-ответственного поведения в гражданском обществе представляется наиболее существенной. В связи с этим необходимо рассматривать проблемы взаимовлияния «образование–менталитет» в преобразовательном, технологическом плане. Именно образование как наиболее технологическая и подвижная часть культуры, образно говоря, держит руку на пульсе человеческих ценностей и идеалов, индивидуального и общественного мировоззрения, поведенческих приоритетов и конкретных поступков [2].

Технологическое решение данного парадигмального подхода находится в плоскости «знание-познание-преобразование», относительно к менталеобразующим и менталепреобразующим

технологиям и «знание–умение–отношение», относительно к процессу формирования социальной компетентности личности.

В аксиологическо-процессуальном плане, отмечая многослойность современного общества и существование характерного для каждого слоя типа сознания (патерналистско-эгалитаристского, индивидуалистско-либерального, переходного, партиципаторного), необходимо развивать/формировать «инвариативные во времени и пространстве общечеловеческие гуманистические ценности, которые, трансформируясь в собственно педагогическую и вполне технологизированную категорию целей воспитания, обучения и развития личности, способствовали бы формированию социально и индивидуально необходимых качеств, предопределяющих в конечном счете и формирование устойчивых качеств ментальности» [2].

Ценностно-образующий стержень социально ответственного поведения в гражданском обществе состоит из триады: *исторически сложившиеся, наиболее стабильные духовные, мировоззренческие и культурные ценности социума — инвариативные во времени и пространстве общечеловеческие ценности — социально-индивидуальные необходимые качества.*

Содержательные проблемы формирования/воспитания социально ответственного поведения с точки зрения критериальных, ментальных аспектов, носят междисциплинарный, многоаспектный, опережающий характер и находятся в плоскости демократических, либеральных ценностей.

Роль образования в формировании ментальных предпосылок для социально ответственного поведения в гражданском обществе исключительно велика и состоит сегодня не столько в реализации и задач воспитания в аксиологическом и технологическом понимании, сколько в переосмыслении места системы образования в социуме и взаимодействия с другими элементами социума.

Литература

1. Андреев А. Л. Становление гражданского общества: российский вариант //Становление институтов гражданского общества: Россия и международный опыт: Мат. междунар. симпозиума. – М.: РНИСиНП, Фонд Фридриха Эберта, 1995.
2. Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века. – М.: Изд-во «Совершенство», 1998. – 608 с.
3. Киструга И. Теоретическая культура современного педагогического пространства //Conceptul de contribuție civică în contextual pregătirii universitare. Chișinău: Business-Elita, 2003, с. 43-48
4. Муздыбаев К. Психология ответственности. – Л.: Наука, 1983.
5. Rotter J.B. Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement //Psychological Monography. 1966. № 80 (1).
6. Рябев В.В. К вопросу о взаимодействии государства и гражданского общества в современной России //Журнал социологии и социальной антропологии. – 2005. – Т. VIII. – № 2.

Прасол С.Д.,

*Общество медицинской валеологии,
(г. Харьков)*

Валеологическая парадигма здравоохранения в либеральном обществе

Фундаментальное положение философской школы профессора А.Ф. Плахотного о формационнообразующей функции философской категории «социальная ответственность» впервые в мировой литературе сформулированное в 1981 г. [1] обнаруживает свою истинность во всех сферах общественной жизни: политика, идеология, материальная и духовная деятельность [2, 3] современной Украины.

Не касаясь глобальной темы выхода из духовного кризиса классического либерализма путем решительного, принципиального ограничения свободы социальной ответственностью, мы ограничимся утверждением, что мировоззренческим основанием молодой, быстро формирующейся науки валеологии лежит принцип социально ответственных отношений в обществе «школы ответственных» проф. А.Ф. Плахотного.

Валеология — наука о здоровье человека и использовании факторов среды обитания личностью для оздоровления, для самоуправления своим здоровьем (С.А. Заветный, 1999).

Среди факторов среды (экономических, социальных, экологических), влияющих на здоровье, духовность общества и личности занимает ведущее место — это постулат валеологии. В отличие от медицины, для которой пациент является объектом лечения, в валеологии он — субъект самооздоровления (становления, поддержания, восстановления здоровья), т. е. личность, берущая бремя ответственности за свое здоровье на свои плечи.

Социально ответственное отношение к своему здоровью невозможно у индивида, лишённого нравственных установок (семейно-традиционных, религиозных, установок светской морали). Бездуховность — путь к саморазрушению здоровья (асоциальное поведение, уход от целесообразной деятельности...). При этом валеологу не столь важно какой вид духовности исповедует человек — важна вера в общественный идеал (а значит, и наличие такого идеала в обществе).

Невозможно уйти от факта сосуществования религиозной и светской духовности. Вера в религиозный или светский идеал в равной степени творит духовный компонент здоровья (наряду с пластическим, энергетическим, информационным). Не следует противопоставлять идеологии гуманистические (высшая ценность — Человек) и религиозные (высшая ценность — Бог).

В обществе атеистов, т. е. людей, не верящих в чудо, невозможно утвердить только божественный идеал, при всех его достоинствах. Поэтому столь важно, что после работ школы А. Ф. Плахотного светским общественным идеалом становится образ личности, способной нести бремя социальной ответственности (перед собой, семьей, обществом) в свободной деятельности.

Этот гуманистический идеал (не противоречащий религиозному) создает возможность становления духовности личности, а значит, и возможность гражданского общества (т. е. общества людей, объединённых идеалом и утверждающих его своим свободным трудом) на позициях светского мировоззрения.

Валеология является неотъемлемым элементом гражданского общества. В гражданском обществе личность — субъект творения исторического процесса; валеология стремится сделать личность также субъектом создания, поддержания и восстановления собственного здоровья, а следовательно, и здоровья общества.

Ответственность за свое здоровье берет на себя пациент. Этот валеологический принцип — частный случай формационно образующей функции философской категории социальной ответственности в становлении свободного общества свободных людей.

Общественный идеал — основа гражданского общества — отсутствует в политических программах среди демократических сил Украины.

Выход из идеологического кризиса страны на мировоззренческом уровне сформулирован школой А. Ф. Плахотного: только ограничение свободы социальной ответственностью делает возможным существование реальной свободы.

Духовный компонент валеологической деятельности формируется в гуманистическом плане в русле преобразования общества в направлении реальной свободы (свободы, ограниченной социальной ответственностью) — в русле мировоззрения школы А.Ф. Плахотного, юбилей которого мы отметили 25 июля 2006 г.

Украина живет в условиях либерального общества. В общественном сознании существует стойкое отвращение к понятию (слову) «либерализм» (как и к слову «демократия»). Поэтому подавляющее большинство политических партий не использует в своих программах термин «либерализм».

Но частная собственность на средства производства не отрицается даже коммунистами, а она и ведет к отвратительным последствиям классического либерализма в Украине, переживающего глобальный идеологический и политический кризис. Парадоксальным образом идеологический выход из кризиса классического либерализма в социальный либерализм на практике указывает и реализует в своей сфере деятельности валеологическая парадигма в системе здравоохранения.

Уход от коллективных форм ответственности (патернализм) к социально ответственной свободе личности (либерализм) в здравоохранении означает перенесение бремени ответственности за здоровье индивида (а значит, и общества) с общественных институтов охраны здоровья (всеобщая диспансеризация, система оплаты за временную утрату трудоспособности, санаторное лечение по административным разрядам, неэффективная система санитарно-просветительной работы, оторванной от индивида...) на плечи самого индивида, личности. Не ликвидация существующей стационарно-поликлинической системы медицинской помощи (в том числе доказавшей свою эффективность в сельской местности семейной медицины), а уменьшение потребности в медицинской помощи за счет оздоровительного эффекта саногенетического труда личности — цель валеологии.

Видимая простота валеологической парадигмы здравоохранения обманчива. На самом деле она вписывается в либеральную идеологию увеличения доли свободного труда в бюджете рабочего времени личности, в идеологию личностного самоуправления [1. 2]. Успех реализации проекта валеологической парадигмы здравоохранения оказывается неразрывно связан с духовным, социально-политическим и экономическим состоянием общества.

Требую перестройки общественных отношений, валеология сама является фактором, камнем аксиологического фундамента этой перестройки.

Если здравоохранение, здоровье, демография не улучшаются, то валеологи (вместе с экологами) дают оценку эффективности существующей власти и общественного устройства страны. Предназначенная улучшить, воздействовать на здоровье личности, валеология неизбежно становится и ценностным ориентиром, фактором преобразования и оздоровления общества.

Переход к либеральной модели общества на постсоветском пространстве был определен неэффективностью административно-тоталитарной системы в духовной и экономической жизни общества в сравнении со странами демократии, свободы. Освобождение личности от патернализма социалистической идеологии и практики создало предпосылки переосмысления и перестройки концепции оздоровления общества. Стихийно, на фоне неэффективной и расточительной нозологической системы здравоохранения во всех странах мира стали возникать школы и учения, сочетающие древние и современные методы оздоровления [3], созидания здоровья.

Валеология — наука, наиболее последовательно методологически и научно обоснованно обобщившая накопленный опыт, сформулировала новый подход (парадигму) созидания и сохранения здоровья [4. 5]. Возникшая в ответ на сугубо практические потребности оздоровления общества, граждан, валеология в ходе своего становления и развития освободилась от ошибочных представлений, от несвойственных ей задач и определила постулат главного условия здоровья индивида — его духовность. Бездуховный человек не может быть здоровым.

Сугубо практическая задача становления, укрепления, поддержания, восстановления здоровья может быть решена только через выяснение сугубо теоретической проблемы общественного идеала, идеала справедливого общества, формирующего духовность.

Валеология не может решать практические задачи, не сформулировав валеософское мировоззрение. И здесь мы обнаруживаем знаменательное совпадение вектора движения и общественной и валеологической практики в направлении либерализма, личностного самоуправления [1], увеличения доли свободного труда в бюджете рабочего времени личности и общества. Как в экономике, социальной жизни расширяется свобода в управлении частной собственностью (вместе с

увеличением степени социальной ответственности за свободные действия, так в валеологической практике увеличивается степень ответственности личности за свое здоровье [2].

Бремя ответственности за здоровье граждан (и общества) все более снимается с общества (в отличие от социализма) и перекладывается на плечи личности. И это происходит не из-за смены идеологических ориентации, а в силу того, что без свободного оздоровительного труда индивида стать здоровым невозможно.

Выходы из идеологического кризиса классического либерализма и из идеологического кризиса здравоохранения замечательным образом совпадают: обе задачи решает увеличение степени социальной ответственности свободных граждан в экономической, социальной, оздоровительной деятельности. Валеология становится важнейшим аксиологическим ориентиром свободного общества — общества социального либерализма, ибо нет ценности более высокого достоинства, чем здоровье. Существующая система здравоохранения усиливается, обогащается с обретением нового вектора оздоровительной теории и практики.

Несомненно, ускорение внедрения валеологии в практику врачевания зависит от затянутаго решения задачи выбора целей и форм преподавания новой дисциплины в высших учебных заведениях медицинского образования. Сделать пациента главным защитником своего здоровья может только валеологически образованный врач любой специализации; он же вносит в общественное сознание физическую культуру — главный компонент общей культуры личности и общества.

Литература

1. Заветный С. А. Социальное управление и личностное самоуправление: истоки взаимодействия. – Харьков, 1999.
2. Плахотный А.Ф. Проблема социальной ответственности. – Харьков, 1981.
3. Топоров Г.Н. Медицинская валеология. – Харьков, 2003.
4. Брехман И. И. Введение в валеологию – науку о здоровье. – Ленинград, 1987.
5. Апанасенко Г. Л., Попова Л. А. Медицинская валеология. – Киев, 1998.
6. Прасол С.Д. Валеология в сферах культуры общества и личности. IV Міжнародна конференція. Валеологія: сучасний стан, перспективи розвитку. – 2006. – С. 153.
7. Плахотный А.Ф., Кораблева Н. С. Социальные роли как интегральная характеристика целостности личности // Вестник Харьковского университета. – 1984. – № 261. – С.3–4.
8. Кораблева Н. С. Многомерность ролевой реальности. Автореф. дисс. на соиск. степ. докт.а философ. наук. – Харьков, 2000.
9. Заветный С. А. Социальное управление и личностное самоуправление: истоки и взаимосвязи. – Харьков, 1999.

Султанова М.А.,

*канд. филос. наук, ст. научный сотрудник
Института философии РАН (Россия)*

Контркультура и формирование гражданского общества

Феномен контркультуры, «молодежной революции» в США в конце 60-х в 70-е годы XX в. считается одним из наиболее ярких направлений, развивавшихся в русле леворадикального движения студенчества и части научной и творческой интеллигенции. Это был период поиска новых моральных ценностей, гуманистических, демократических идеалов, участники движения стремились создать новую «нерепрессивную цивилизацию» не при помощи политической, социальной революции, а с помощью революции духовной, ценностной, революции сознания.

По существу, контркультура – это сложное, противоречивое социокультурное явление, некая совокупность взглядов, идей, установок и ценностей, направленных против господствующей культуры, против идеалов техногенной цивилизации, потребительского общества – и соответствующих им социальных выступлений.

Контркультура возникла в США в период стабильного экономического развития. На фоне устойчивого экономического роста стали особенно отчетливо проявляться противоречия в сфере духовной жизни американского общества.

Контркультура как протест леворадикального характера был вызван неэкономическими причинами – предпосылки социокультурного кризиса 60-х годов были иными: она отражала растущую нетерпимость масс к институтам и нормам современного капиталистического общества.

Теории контркультуры с характерными для них идеями «революции ценностей», «революции сознания», «альтернативного стиля жизни», «качества жизни» и т.д. возникли на волне поиска новых мировоззренческих ориентиров, новой веры, новой жизненной философии.

Феномен контркультури неодноріден, цим терміном сьогодні обозначается вся сукупність молодіжних субкультур – не тільки контркультурних, но і антикультурних, не тільки леворадикального, но і праворадикального толка – вплоть до кримінальних групувань, схильних до расистських, шовіністических, профашистських ідеологіям. Тепер сюди відносять не тільки хіппі, но і панков, металістів, рокерів, скінхедів і др. Но це уже не хіппі, не та елітна молодь благополучного середнього класу Америки, виставшая проти «лицемерних цінностей отців» в 60–70-е роки – в своєму більшості це молодь із неблагополучних сімей, із бідних пригородів, із трущоб, жаждущая соціального реванша, мстящая обществу за свою обездоленість.

Теоретик контркультури професор Каліфорнійського університету Теодор Розак писав про бунтуючих студентів із елітних університетів, він підтримував це леворадикальне рух протеста. Його етичний радикалізм, направлений на трансформацію цілей і цінностей і споживаческого суспільства, і техногенної цивілізації в цілому. Як і ряд інших молодих тоді професорів, він рішуче встав на сторону цієї молоді.

В своїй книзі «Створення контркультури» (1968) Т. Розак сформулював філософію цього руху, одним із перших назвав це молодіжне протестне рух контркультурою [1]. Контркультура, писав він, виникла в результаті розчарування значительної частини молоді і інтелігенції в цінностях західної культури, в «американському образі життя», в науково-технічному прогресі взагалі, який, як виявилось, не означав прогресу суспільства в цілому: навіть якщо матеріальне процвітання і було забезпечено частині населення, суспільство не гарантувало «духовного процвітання», воно не давало своїй молоді ні моральних орієнтирів, ні високого значення життя.

Таким чином, в початку формування контркультури її соціальною базою були переважно елітна молодь, наукова і творча інтелігенція – так виник новий клас носіїв культури протеста – центр протеста переміщався від робочого класу до привілейованих шарів суспільства.

Якщо суспільство не може зробити людину щасливим «здесь і зараз» – долой це суспільство, заявляли молоді. Долой і етику праці, перетворюючу людину в раба, во взаємозамінювану деталь виробничого процесу. Долой споживаческе суспільство – во виховує не відповідального громадянина, а перетворює людину в тупу споживаческу пішку. Це був, по висловленню Г. Маркузе, «Великий відказ».

Контркультурна молодь висловила свій протест і опір нормам моралі і цінностям старших поколінь, порушувала заборони, утверджувала культ вседозволеності. Вона виробляла свої екстравагантні «коди» поведінки, «коди» в стилі життя, в мові, в одязі, причісках і пр. Це вони першими ввели в моду рвані джинси, куртки із заплатками (столь популярні нині у молоді практично всіх країн) – так вони висловили своє співчуття бідним, обездоленним. Тяжелі ланцюги перетворюються у них в прикраси – ланцюг як символ порабощеності людини в суспільстві. Наркоманія, «сексуальна революція» – їх захоплення... Молодь взагалі прагне возмущати дорослих, епатувати їх, викликати моральну паніку..., но і заставляє думати, розуміти її.

Дійсно, контркультура глибоко потрясла суспільство, викликала справжній шок. І спочатку на неї і на її теоретика Т. Розака обрушилася сокрушительна, беспощадна критика (для такої критики були і вагітні основи). Далеко не одразу, но поступово Америка починає прислухуватися до молоді. В суспільстві починає виникати розуміння, що контркультура – це не просто проблема «отців і дітей», що вона відображає значно глибше – гостріші загальнолюдські, загальноцивілізаційні, глобальні проблеми і суперечності, виводить до межових питань буття людини в світі, значення життя, до нового розуміння людиною самої себе і оточуючого світу.

Один із провідних критиків контркультури неоконсерватор І. Кристал після десятиліть був змушений визнати, що контркультура – це одне із найбільш значущих подій західної цивілізації другої половини ХХ ст., оказавших колосальне вплив на життя американського суспільства: контркультура, пише він, «... змінила нашу систему освіти, наше мистецтво, форми відпочинку, звичаї в інтимному житті, наші моральні норми». Саме тому сьогодні так важливо її розуміти, навіть важливіше, ніж її критикувати, переконаний сьогодні І. Кристал [2].

Контркультура Т. Розака визначається як певне «стання», стання душі, духу. В останні десятиліття в західному суспільстві розуміння, в його культурному самосвідомості розвивається феномен постмодернізму. Його теоретик Лютар також визначає постмодернізм як «стання-

ние»: состояние неприятия, отвержения сложившихся форм социального бытия. Кто-то называет постмодернизм «сестрой» контркультуры, кто-то «дочерью», но так или иначе эти два направления общественного сознания развитых стран Запада имеют много общего. Оба феномена являются критической ревизией культуры Запада. Они одинаково призывают проститься с ментальными навыками прошлого. Оба имеют и ярых противников и восторженных приверженцев. В том и другом случае речь идет, как подчеркивает Е. Петровская, «...о пересмотре кардинальных предпосылок европейской культурной традиции, связанных с прогрессом как идеалом и схемой истории, разумом, организующим вокруг себя весь познавательный мир, либеральными ценностями, как эталоном социально-политического обустройства, экономической задачей неуклонного прироста материальных благ» [3].

Конечно, к концу 70-х годов само молодежное движение постепенно пошло на убыль, однако их критика военно-промышленного комплекса, потребительского общества с его культом доллара, их жизненные ориентации, нравственные искания, призывы к гуманизму во взаимоотношениях между людьми, в отношении к природе, к человеку – все это не растворилось в общественном сознании последующих десятилетий. Идеи и ценности контркультуры вошли в плоть и кровь западного общества. Многие прогрессивные идеи ее послужили методологической, философской основой ряда гуманистических теорий, теоретической основой социальных экспериментов в рамках альтернативных движений, явились импульсом создания партий «зеленых» в целом ряде стран.

Альтернативные движения начали возникать в США в конце 70-х – в 80-е годы, затем распространились в большинстве промышленно развитых стран Запада. Они свидетельствовали не только о распространении массовых оппозиционных умонастроений в капиталистическом мире, но и о потребности практических действий по строительству «иног», «лучшего» общества. Как и для контркультуры, этим движениям характерна острая критика технократизации власти, дегуманизация личности и культуры в целом, потребительского фетишизма, «гигантомании». Им также свойственно стремление преобразовать общество, духовно его оздоровить, освободившись от бремени престижного «избыточного потребления», ориентируясь на «постматериальные», «постбуржуазные» ценности. Их вызвал к жизни, как и контркультуру, «массовый стресс», характерный для жизни в мегаполисах, информационная перенасыщенность и дефицит природной среды, повсеместный страх (потерять работу, высокий социальный статус, стать безработным и т.д.), агрессивность в обществе.

Фактически многие контркультурные ценности проходят («апробацию») в этих движениях – в коммунах, общинах. Люди, объединенные в коммунитарное, феминистское, экологическое, антивоенное движения, движения гражданских инициатив и в так называемые «местные сети», стремятся изменить общество путем изменения человеческой личности через его самосовершенствование, развитие его гуманистического потенциала, развивая его духовные и телесные способности, включаясь в процесс перестройки общества. Они хотят построить более справедливое, более гуманное общество, стремятся распространить семейные, родственные отношения в этих коммунах, отношения любви, взаимопомощи, поддержки, взаимовыручки, как это делается в коммунах киббуцы в Израиле.

В альтернативных движениях принимают участие люди всех возрастов, они учатся вместе решать проблемы мирным, ненасильственным путем и таким образом воздействовать на власть и на ее политику, способствовать социальной трансформации.

Среди альтернативных движений выделяется активностью движение «конкретных дел» («direct action»). Например, ставится задача закрыть атомную станцию или более широкая цель – выступить против испытания атомного оружия. Такие движения, как движение за гражданские права, права женщин, в защиту люмпенизированных, безработных привлекают людей активных, неравнодушных, их касаются все важные проблемы жизни живых людей – как глобальные, так и бытовые, житейские.

(В конце 90-х годов XX в. и начале 2000-х имели место яркие выступления альтернативистов леворадикального характера в США и Европе. Так, в Сиэтле (США) был подготовлен гражданский протест против проведения конференции ВТО – Всемирной торговой организации, одного из самых мощных финансовых институтов мира. Тысячи людей собрались, чтобы заблокировать пути подъезда к месту проведения конференции. Это было выступление против капиталистической глобализации, за глобальную солидарность, справедливость, экономическую стабильность. Акция была хорошо подготовлена и одержала победу – конференция была сорвана. События в Си-

этле имели большой резонанс и дали импульс многим выступлениям альтернативистов во всем мире.

В Праге в сентябре 2000 г. тысячи демонстрантов со всей Европы также сорвали планируемую ежегодную встречу Всемирного банка и Международного валютного фонда – банкирам не удалось провести даже пресс-конференцию. Акция также имела антиглобалистский характер, она одновременно была и интернациональной, и антинационалистической.

Цели и ценности, которые выдвигала контркультура, а именно: ценности гуманизма и демократии, формирование нового стиля жизни, приоритет новых постбуржуазных, постматериальных ценностей, нового типа личности, утверждения доверия и терпимости в межличностных отношениях вместо вражды и отчуждения, гармонического отношения с природой, идея мира без войн – все это вошло в арсенал идей и ценностей альтернативных движений.

В альтернативных движениях эти новые идеи и ценности как бы проходят проверку «на прочность», а наиболее перспективные из них становятся частью существующего идеологического дискурса и оказывают влияние на развитие и изменение общества. Таким образом, альтернативные движения являются серьезным институтом воздействия на государство критически, оппозиционно настроенных слоев общества. Участие населения в альтернативных движениях играет важную роль в развитии гражданского самосознания: в процессе участия в решении локальных задач, в организациях на местном уровне люди обучаются навыкам «партиципативной демократии», т. е. демократии прямого, непосредственного участия в принятии жизненно важных решений. На деле осуществляется децентрализация власти, властной вертикали, усиливается власть на локальном уровне. Такая демократия является важной основой формирования гражданского общества.

А. Этzioni, главный теоретик коммунитаризма, в 90-е годы сам возглавил в США коммунитарное движение среди интеллигенции. Он убежден, что через посредство «комьюнити» – создавая коммуны, общины, «местные сети», рядовые американцы успешно вовлекаются в процесс формирования гражданского общества в США. Он подчеркивает, что нынешние коммунитарии, как и их контркультурные предшественники 60-х годов, убеждены, что перестройка личности есть основа перестройки общества. Этzioni считает очень важным то, что в этих коммунах-общинах «путем консенсуса» преодолевается как эгоизм индивидуализма, так и подавление личности коллективизмом [4].

То есть, в коммунах люди стремятся гармонизировать личные и общественные интересы – а как считал Гегель, гражданское общество – это общество, в котором сочетаются частные и общие интересы.

Гражданское общество – это общество, достигшее партнерских отношений с государством и даже способное поставить государство под свой контроль.

Зрелое гражданское общество – это такое общество, когда развиты партнерские отношения между обществом, государством и экономикой. (В. Федотова). Возможно что альтернативные движения, в которые вылилась контркультура, представляют собой один из существенных механизмов развития именно такого общества.

Литература

1. Roszak Th. The Making of a Counterculture: Reflections on the Technocratic Society and its Youthful Opposition. – N.Y., 1969.
2. Kristol I. Countercultures // Commentary. – 1994. – Vol. 96. – N 6.
3. Петровская Е. Постмодернизм // Новая философская энциклопедия. – М., 2001. – Т. III.
4. Etzioni A. The Spirit of Community. – L., 1995.

Суходольская-Кулешова О.В.,

*докт. педаг. наук, профессор кафедры социальной педагогики
Московского гуманитарного педагогического института*

*Социальная ответственность в условиях развития
образования как института гражданской и
профессиональной социализации*

Развитие образования в XXI в. как одного из наиболее значимых средств социального воспроизводства сообщества, повышения потенциала его адаптивных возможностей и перспектив социокультурного развития выдвигает проблему обретения образованием статуса субъекта общественного действия.

Проблема социальной ответственности определяется теми переменами, которые происходят в системе российского образования в новой социокультурной ситуации, обусловленными плюрализмом, вариативностью образовательных систем, увеличением степени свободы субъектов образовательной деятельности, что приводит к изменениям в ценностных ориентациях и мотивациях молодежи.

Развитие информационного общества, интенсивность внедрения инноваций в образовании, быстрые темпы старения информации делают необходимым увеличение периодичности обучения кадров, что в значительной мере сказывается на нагрузке учебных заведений, качестве образования. Это привело к тому, что на смену ведущего при построении и развитии образовательных систем лозунга «Образование для жизни» пришел лозунг «Образование на протяжении всей жизни».

Социальная ответственность как система предполагает совокупность социально-правовых, политических, нравственных и других составляющих, формирующих механизм ответственности.

Существенным ускорителем формирования социальной ответственности выступило реформирование управления образованием, которое включало, с одной стороны, децентрализацию, закрепленную Законом РФ «Об образовании» (1992 г.), где социальная ответственность отражала взаимосвязь между образовательными потребностями, интересами отдельной личности и общества. Однако неполнота нормативной правовой базы создала угрозу разрушения единого образовательного пространства страны. С другой стороны, — демократизацию, представленную в новой редакции Закона «Об образовании» 2004 г. и включающую повышение ответственности субъектов Российской Федерации за обеспечение государственных гарантий прав граждан на получение бесплатного дошкольного, общего и дополнительного образования. В данном случае наряду с актуальностью сохранения единого образовательного пространства социальная ответственность обусловлена значимостью развивающего потенциала системы образования в условиях быстро меняющейся образовательной среды.

Формирование социальной ответственности является действенным средством личностного развития молодежи, что непосредственно отражает основополагающую цель современного образования, как она декларируется в «Концепции модернизации российского образования на период до 2010 года».

Характер происходящих в стране социальных изменений требует сегодня новых подходов к исследованию процесса формирования социальной ответственности.

Привлекая зарубежный опыт в решении данной проблемы, важно отметить, что все страны сталкиваются с рядом сходных трудностей, связанных, прежде всего, с недостаточной проработанностью методологии социокультурного исследования процесса формирования социальной ответственности и социокультурных технологий в решении современных проблем воспитания в условиях этнического, культурного и религиозного разнообразия.

В то же время повышенная профессиональная мобильность в постоянно изменяющихся социокультурных условиях предъявляет новые требования к социализации и воспитанию, знаниям и компетентностям молодежи и в конечном результате — к качеству социального капитала, определяющего в условиях открытого информационного пространства сохранение и развитие национальной культурной идентичности на базе ценностей гражданского общества.

Методологія дослідження соціальної відповідальності в умовах розвитку освіти як інституту громадянської та професійної соціалізації передбачає урахування єдиної соціокультурної реальності та розгляд умовленості даного процесу єдиністю соціальних та культурних факторів при неможливості їх строго розмежування. Визначення методологічних принципів важливу роль мали: ідея П. Сорокіної про світовий прогрес на основі єдиного соціокультурного порядку; нове поняття культури, запропоноване В.С. Степіним, згідно з яким «культура (від лат. *Cultura* – вирощування, виховання, освіта, розвиток, шанування) – система історично розвиваючихся надбіологічних програм людської життєдіяльності (діяльності, поведінки та спілкування), що забезпечують виробництво та зміну соціальної життя в усіх її основних проявах» [4, с. 341]; ідея єдиної соціокультурної реальності в становленні особистості, зображена в філософії Н.О. Лосського: «Зібрав в єдине ціле всі духовні сили, – чуттєвий досвід, раціональне мислення, естетичне сприйняття, моральний досвід та релігійне споглядання, – людина починає розуміти справжнє життя світу та досягає надраціональних істин... » [2, с. 470–471]; філософія освіти для ХХІ століття згідно з якою «іменно на рівні культури можна в найбільш повній мірі виразити людську індивідуальність» та «цей рівень результативності освіти може бути виражений в обґрунтованих моделях професійної компетентності педагогів» [1, с. 83, 84].

В якості методологічних принципів обґрунтовані: принцип соціокультурної інверсії, образно-символічної інтерпретації соціокультурних явищ, креативності соціокультурного простору.

З появою нових викликів часу, що вимагають моделювання соціокультурних ситуацій з урахуванням духовно-моральних та етичних позицій в межах загальнолюдських цінностей, домінуюча роль відводиться культурному універсалу з його внутрішньої та зовнішньої середовища. В досягненні соціально-особистісного результату домінує вимога інверсії, що визначається, за Ю.М. Лотманом, розташування ціннісних характеристик відносно опозиції: «центр / периферія». Якщо центр моделі світу (розташування «Я» сприймаючого культурного суб'єкта) отримує вищу ціннісну характеристику, а периферія (культурне «они») – нижчу, виникає ситуація самоізоляції суб'єкта; якщо ж позиція внутрішнього «Я» культури оцінюється на її аксіологічній шкалі як недостатня або дефективна, а позиція зовнішньої культури отримує відповідно високу оцінку, то створюється сприятлива обстановка для духовно-морального розвитку особистості [3].

Всі це призводить до встановлення духовного рівня соціальної відповідальності, передбачає єдиність розвитку та професіоналізму та духовності.

Принцип образно-символічної інтерпретації соціокультурних явищ пов'язаний з семиотичністю культури, що представляє будь-які явища соціокультурної реальності як знаки та знакове поведіння. В зміст принципів входять знаки як матеріальні об'єкти (артефакти), з допомогою яких здійснюється оцінка та передача інформації в процесі комунікації учасників освітнього процесу, та символи, що відрізняються від знаку тим, що зміст символу не передбачає безпосереднього вказання на денотат – означуваний об'єкт.

Принцип образно-символічної інтерпретації орієнтує на розгляд соціокультурної реальності з урахуванням знакової системи з точки зору вираження духовно-моральних значень, забезпечення комунікації, стимулювання до дії та емоційного впливу.

Методологічна актуальність даного принципу обумовлена тим, що культура сама по собі є світом значень та цінностей, а в суспільстві виникає процес активного пристосування людини до виконання певних ролей, отримання значень та присвоєння цінностей. В даному контексті культура не може бути обмежена рамками формальних знакових систем. В той же час символ представляє собою чуттєву реальність, це фактично потенція, що реалізується в нескінченності.

Принцип креативності соціокультурного простору. Об'єктивність даного принципу обумовлена тим, що в процесі його реалізації здійснюється подолання ведучого протиріччя, систематичного вдосконалення цілості в зв'язі з природним відставанням збереження та методів функціональних систем від вимог життя, старінням змістової цілості в усіх її складових. Сьогодні, коли традиційний досвід взаємодії освітніх установ та установ культури та мистецтва втрачено, виникає потреба трансформації досвіду освоєння соціокультурної реальності в образ життя навчальних закладів.

З іншої сторони, як зазначає Ш.А. Амонашвілі, освіта – процес призначення внутрішнього світу особистості, який живиться образами. Для прояву образу, перш за все, потрібна

творческая почва, которая во многом формируется в реальном социокультурном пространстве. Воспитание социальной ответственности происходит с учетом креативности образовательного пространства, образующегося в процессе пересечения деятельности различных учреждений и обеспечивающего возможность приобретения социокультурного опыта в процессе включения личности в различные эмоционально-оценочные ситуации.

В условиях развития образования как института гражданской и профессиональной социализации стратегией поиска становится развитие современных форм и методов обучения, которые, в свою очередь, должны повысить гибкость и эффективность образовательного процесса за счет расширения доступа к учебной информации, предоставления дополнительных возможностей для саморазвития на основе выбора индивидуальной траектории обучения.

Это становится возможным при осуществлении социально-ответственной политики, основанной на принципах социокультурного подхода, изложенных выше. Именно социокультурное развитие как один из прогнозных сценариев развития российского образования объективно выступает основой формирования динамичных отношений между личностью и обществом, что в конечном итоге проявляется в способности человека оценить свой поступок, свои действия с точки зрения их социальных последствий, интересов социальной группы и общества – социальной ответственности.

Реализация стратегии включает: обеспечение роста социальной мобильности, социокультурной компетентности личности как цели и ценности образования. Социальная мобильность выражается в способности социальных субъектов модифицировать свою деятельность при возникновении новых условий. Изменение образовательного статуса приводит к проявлению социальной ответственности в двух направлениях. Первое направление связано со сменой рода занятий в пределах одного и того же квалификационного ряда, второе – с переходом на высшие профессиональные ступени. На личностном уровне социальная мобильность выражается в способности оперативно осваивать новую реальность различных сфер жизнедеятельности, выполнять нестандартные задачи, принимать инновационные решения. Практика показывает, что уровень социальной мобильности зависит от качества получаемого образования.

В определении самого понятия социокультурной компетентности необходимо исходить из особенностей профессиональной социализации, требующей от современного специалиста общекультурной компетентности и социальной компетенции как ее составляющих. При этом в широком понимании социокультурная компетентность включает знание и взаимодействие. Она определяется как система знаний, норм и моделей социокультурного поведения специалиста, которые раскрываются в процессе продуктивного освоения и трансляции социокультурного опыта в его профессиональной деятельности.

Таким образом, современное образование, являясь институтом гражданской и профессиональной социализации, может выступить важнейшим средством достижения устойчивого развития страны. Оно не только реализует процесс социального становления личности, в течение которого человек осознает себя в обществе как личность, но и обеспечивает укрепление гражданского общества, формируя сферу многообразия социальных связей между индивидом и государством, в которой социальная ответственность обусловлена господствующими в обществе ценностями и направлена на достижение согласования интересов субъектов социальных отношений.

Литература

1. Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века: Учеб. пособ. для самообразования. – М.: Пед. о-во России, 2002. – 508 с.
2. Лосский Н.О. История русской философии. – М., 1991. – 559 с.
3. Лотман Ю.М. История и типология русской культуры. – СПб.: Искусство, 2002. – 765 с.
4. Новая философская энциклопедия: В 4 т. / Науч.-ред. совет: В.С.Степин [и др.]. – М.: Мысль, 2001. – Т. 2. – 634 с.

Чудовська-Кандиба І.А.,

*канд.соціол.наук, докторантка кафедри галузевої соціології факультету соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Комунікативні практики у громадянському суспільстві

Скільки б не було суперечностей, які пов'язують з демократичними процесами, все-таки, сьогодні, саме цей політичний режим відкриває можливості для громадян скористатися власними правами і свободами, і саме він залишається для багатьох країн тією соціальною технологією, яку прагнуть втілити в життя. Демократія спирається на певні принципи, але її етимологічне значення – «влада народу» – потребує наявності активної не байдужої спільноти, яка, власне, і стає основою для формування і розвитку громадянського суспільства. Тривіальний, але разом з тим, драматичний за своїми соціальними наслідками результат пост комуністичних трансформацій полягає у тому, що встановлення демократичного режиму не означає автоматично появу громадянського суспільства; воно не може і ніколи не стане природним наслідком формально-демократичних рамок. Водночас, громадянське суспільство примушує формальну демократію «працювати».

Саме тому увага багатьох вчених зосереджена навколо даного феномену, особливо політологів, юристів, соціологів, для яких саме поняття «громадянське суспільство» набуває досить окресленої реальної перспективи.

Залежно від того, з якої точки зору ми розглядатимемо зазначене поняття, ми відповідно звертаємо увагу на ті чи інші речі. Якщо з правознавчої точки зору, то забезпечення правових аспектів стає пріоритетним; якщо з політологічної, то таким домінуючим напрямом дослідного інтересу стає політичний режим; якщо ж соціологічної, то вибудова певних суспільних відносин, які б сприяли максимально особистісній самореалізації, а також ефективній соціальній взаємодії суб'єктів, потрапляє у коло нашої уваги.

Багато дослідників і політологів, і соціологів, і правознавців працюють у вказаному напрямі. Так, наприклад, К.Гаджиев здійснив аналіз концепцій громадянського суспільства, його ідейних джерел і основних віх формування, Т.С.Румянцева, звертається до аналізу саме особистісного компоненту, який є формотворчим і одночасно адаптаційним у системі, яку становить громадянське суспільство. Суспільство відмінне від держави було завжди, але воно не завжди було громадянським. «Підґрунтям і ознаками громадянського суспільства є ринкова економіка із характерною їй багатоманітністю форм власності, відкритою комунікацією, структурованістю суспільства, багатопартійністю і вільною особистістю із розвинутим почуттям власної гідності й індивідуальності. Суттєвою ознакою громадянського суспільства є плюралізм, різноманіття інтересів і пріоритетів, які виражають інтереси найрізноманітніших верств населення» [7, с.87]. Формою вираження громадських інтересів виступає громадська думка, яка має глибоку історію і такий самий неповторний соціокультурний контекст.

Інтерес до проблем громадської думки існував в усі історичні епохи. Вже у філософських поглядах Парменіда, Емпідокла, Демокріта можемо знайти сюжети протиставлення між «думкою» і «знанням». Думка для них була як помилкове знання, щось неясне, нестійке, яке йде всупереч раціональній істині. Дещо пізніше, у діалогах Платона і у працях Аристотеля все більше визнання отримує інша точка зору: думка про те, що думка є чимось середнім між знанням і вірою. Вона є ніби з'єднуючою ланкою між чистою чуттєвістю і раціональною істиною. Боротьба цих двох тенденцій продовжувалась і тоді, коли у сфері наукового, філософського дослідження опинилось явище, яке визначалося терміном «громадська думка». В різні історичні епохи поверталися до розгляду громадської думки, але саме за часів феодалізму з'являється термін «громадська думка». Вперше його використав англієць лорд Джон Солсбері у 1159 р. для характеристики моральної підтримки парламенту з боку населення країни. Сам же термін «громадська думка» (public opinion) з'явився в Англії у XVI ст. і як вказував Г.Тард, у його прийнятті і становленні особливу роль відіграла преса. Вже з XVII ст. поняття «громадська думка» стає загальноприйнятим. Та саме епоху капіталізму можна вважати початком теоретичного осмислення і вивчення громадської думки, її ролі в державному і суспільному житті. Політична перспектива аналізу громадської думки сягає до XVI і XVII ст. Серед мислителів, які започаткували традицію такого аналізу Томас Гобс, Джон

Локк, ідеї яких пізніше розвинули Давид Юм і Жан Жак Руссо. Капіталістичний лад, який у той час починав формуватися, знайшов відображення в класичній і утилітарній концепції громадської думки. Серед дослідників громадської думки також слід назвати Г.Гегеля. У праці «Філософія права» він дав досить розгорнуту концепцію громадської думки, яка включала її визначення, характеристики різних сторін тощо. З його позиції «Формальна об'єктивна свобода полягає у тому, що одиничні люди як такі мають і виражають свої власні судження, думки і подають свої поради стосовно загальних справ, проявляється це через сумісність, котра називається громадською думкою... Громадська думка є необмеженим способом пізнання того, що народ хоче і прагне. Те, що дійсно стверджує свою значимість в державі, повинно бути, правда, здійснюватися органічно, і це відбувається в державному ладі. Але громадська думка була в усі часи величезною силою, і такою вона є особливо в наш час, коли принцип суб'єктивної свободи набув таку важливість і таке значення. Те, що повинно бути значимим нині, значиме вже не завдяки силі і в незначній мірі як наслідок звички і моральних принципів, а переважно, дякуючи розумінню і доказам» [4, с.352]. Перша ж наукова монографія про громадську думку належить французькому соціологу, Габрієлю Тарду «Громадська думка і натопн», яка вийшла у 1901 р. і через чотири роки була видана російською мовою. Він стверджував, що громадська думка породжується певною спільністю, публічністю, яка виникає при капіталізмі. Це спільність з дуже рухливими і неясними межами виростає з особливостей масових духовно-психологічних процесів. Іншою знаковою фігурою в теоретичному осмисленні громадської думки став У.Ліппман, який у дослідженні «Громадська думка» розглядав громадську думку як образ, що існує людській свідомості. Але дослідження громадської думки – це не лише теоретизування. Прикладні дослідження громадської думки розпочалися у Сполучених Штатах Америки у зв'язку з потребами в інформації і були пов'язані з політичними виборами, конкуренцією політичних партій. У 20-х роках ХХ ст. бурхливий розвиток емпіричної соціології супроводжувався масовим і систематичним вивченням громадської думки. Але саме у 30-х роках відбувається переломний етап у вивченні громадської думки, що пов'язано з іменами трьох творців професійних дослідних осередків: Г.Геллапа, Е.Роппера і А.Крослея. Серед сучасних дослідників громадської думки слід виокремити П.Бурдьє, П.Шампаня, Дж.Цаллера, А.Сулека, Е.Ноель-Нейман, В.Осовського, доробок яких мав суттєвий вплив на подальше розуміння сутності громадської думки та тих процесів, які з нею пов'язані.

Предметом дослідження у цій статті є громадська думка як комунікативна практика, *мета* – виявлення взаємозалежності у функціонуванні громадської думки та громадянського суспільства.

Ми прагнули проаналізувати існуючі підходи в дослідженні громадської думки та громадянського суспільства; показати чинники, які дозволяють існувати громадянському суспільству і громадській думці як взаємодоповнюючим і взаємозалежним феноменам.

Хоча поняття «громадянське суспільство» емко увійшло до понятійного апарату теорії держави і права, політології, соціології. Воно не має однозначного трактування, але складається з багатьох компонентів. Громадянське суспільство – це:

- сукупність усіх громадян, їх вільних об'єднань та асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості та політичної культури, які перебувають за межами регулювання держави, але охороняються та регулюються нею [7, с.185];
- це суспільство, якому притаманне самоврядування вільних індивідів та добровільно створених ними організацій. Громадянське суспільство як сферу самоврядування вільних індивідів захищають від свавілля державної влади та жорсткої регламентації з боку її органів відповідні закони. Ось чому у реальному суспільному житті громадянське суспільство та правова держава є взаємозв'язаними інститутами, функціонування яких забезпечується верховенством закону, що надійно гарантує та захищає права і свободи громадян [1, с.149];
- це система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, які забезпечують умови для реалізації приватних інтересів і потреб індивідів та колективів, життєдіяльності соціальної, культурної та духовної сфер, їх відтворення і передачі від покоління до покоління [9, с.3];
- це система відносин, які об'єднують громадян на основі їх приватних, а не публічних інтересів [8, с.45].

Хоча перелік визначень можна було б продовжити, але вже наведені дозволяють виокремити ті ознаки, які принципово здатні поєднати підходи до визначення громадської думки. А саме громадянське суспільство – це система відносин, суспільних інститутів, де в основу покладено прин-

ципи, що забезпечують суб'єктам максимальні можливості для реалізації власних прав, свобод та інтересів. Як зазначає у своїх наукових доробках Г.С.Гаджиєв, громадянське суспільство не є арифметичною сумою індивідів, а являє собою інтегроване ціле, тобто суспільство, якому притаманні прагнення до спільного життя і система налагоджених комунікацій та взаємодій [2,с.11].

Суспільствознавець Х.Чілдз презентував науковій спільноті 50 дефініцій «громадської думки». Але для багатьох науковців можливість визначити сутність поняття громадська думка так і залишається відкритою. Едуард Бернайз називав громадську думку поняттям, яке визначає ледь помітну, рухливу та нестійку сукупність індивідуальних суджень. Зміст будь-якого терміну визначається не властивостями лише того об'єкту, який це поняття відображає, а і його зв'язками, відносинами, інтеракціями з усіма іншими об'єктами – елементами соціальної системи, що безперечно лише додає труднощів у виокремленні саме того об'єкту, який вивчається. Щоб думка була «громадська», вона повинна була з'явитися для всіх у процесі вільної і критичної дискусії, дебатів, вона повинна бути продуктом дискурсу, котрий би конституював загальнодоступну публічну сферу – сферу «універсам дискурсу», про який у свій час писав Роберт Парк і узагальнював його думки Герберт Блумер. На думку Парка та Блумера, реально не має єдиного універсального дискурсу і єдиної громадської думки. Є швидше, багато громадських думок – стільки, скільки є груп, чи квазі груп, що становлять їх основу.

Розгляд громадської думки як комунікативної практики – це насамперед звернення до розуміння практики, яке пропонував П.Бурд'є, де саме «практика є опосередковуючою ланкою між габітусом і соціальним світом» [10,с.461]. У нашому випадку йдеться про комунікативну практику, що представлена через громадську думку. Наскільки громадська думка створює поле для альтернативних думок відрізняються. Так, існує точка зору деяких дослідників (П.Шампань, Дж.Цаллер), що відстоюють громадську думку як конструктор політичної еліти. Формотворча функція політичної еліти щодо громадської думки безперечно наявна, але вона може діяти настільки, наскільки інтереси громадськості будуть хоч би якимось чином співвідноситися з інтересами еліти. Суб'єкти громадської думки можуть бути детерміновані тими чи іншими суспільними проблемами, де останні характеризуються або ситуативністю, або ж можуть мати певну сталість і зв'язок з соціальною структурою суспільства, відповідно до цього може йтися про ситуативні і більш сталі суб'єкти громадської думки. Термін існування ситуативних суб'єктів громадської думки вимірюється часом існування і розв'язання проблем. Стійкі ж соціальні групи, здатні до стабільного власного відтворення і продукування суб'єктів громадської думки. При зростанні ж антагонізмів спрацьовують механізми активного протистояння і захисту. Громадська думка є своєрідним контролюючим органом, але разом з тим діагностичним. Саме вона дозволяє виявляти, або навпаки, підтверджувати наявність відкритих чи латентних комунікативних практик. Як зазначає А.Сулек, «...суб'єкт громадської думки, громадськість – це не тільки *general public*, сукупність громадян, і навіть не тільки *voting public*, глядачі і актори на суспільній сцені, ядром *active public* є еліта. Ці концентричні кола громадськості диференційовані відповідно до зростання зацікавленості, участі і впливу в публічному житті, мають відносно стабільний характер. Крім цих суб'єктів виникають, живуть і зникають *issue public* або *special public* – спільноти, пов'язані між собою інтересом або діями в сфері різних публічних справ. Таким чином, немає однієї громадськості як такої у виразних і тривалих кордонах; громадська думка виникає у результаті інтеракцій між цими суб'єктами. Більш того, елементами громадськості не мусять бути обов'язково людські індивіди. Думку мають також спільноти – точно так як вони мають культуру або соціальну пам'ять. Навіть організації можуть мати громадську думку – на тій самій підставі, на якій діють «корпоративні актори» у розумінні Кулі [11]. Якщо ж громадська думка може бути розглянута як відповідна практика, то, безперечно, окремим предметом виступатимуть ЗМІ, які за своїм значенням у формуванні громадянського суспільства мало поступаються громадській думці. Як влучно зазначає І. Набруско: «Громадянське суспільство тим і відрізняється від колишнього радянського і, власне, сьогодишнього українського, бо воно не лише диференційоване, й складно структуроване, і кожний громадянин поряд з місцем, яке він займає у професійній структурі, має ще безліч позицій, що виражають його політичні, релігійні інтереси тощо. І саме на усвідомлення права і необхідності своєї власної світоглядної позиції і вільного її вираження і має бути спрямована робота засобів масової інформації» [5, с.6]. Саме ЗМІ відіграють вирішальну роль у забезпеченні комунікативних практик між широкими колами соціальних суб'єктів, вони сприяють виробленню у різних груп власної позиції, тобто їх становленню як незалежних суб'єктів громадської думки у громадянському суспільстві.

Отже, будь-яке суспільство, що орієнтується на розбудову демократичних принципів управління, повинно створювати відповідні умови для формування громадськості як свідомої частини суспільства, тієї громадськості, яка бере участь у прийнятті рішень і є динамічним утворенням у формуванні громадянського суспільства. Оскільки саме громадськість є рушійною силою суспільних процесів, що виступає суб'єктом контролю та регулювання владних відносин і суспільних рішень, а також виразником думки широких верств населення, інтереси і права яких мають бути захищені з боку держави та закону. Елементом будь-якого громадянського суспільства, яке дійсно має статус відкритого і демократичного, безсумнівно є як громадська думка, дослідження якої на сучасному етапі становлять широкий горизонт можливостей для науковців.

Література

1. Брегета А.Ю. Основи політології: Навч. посіб. Вид. 2, перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2000. – 312с.
2. Гаджиев К.С. Гражданское общество и правовое государство // Мировая экономика и международные отношения. – 1991. – №9.
3. Гаджиев К.С. Проблема гражданского общества: Идеиные истоки и основные вехи формирования // Вопросы философии. – 1991. – № 7.
4. Гегель. Философия права. – М., 1990. – 524 с.
5. Набруско І.Ю. Засоби масової інформації та громадська думка: проблеми транзитного суспільства в Україні // Социс. – 2003. – №5. – С. 2–8.
6. Нетерянец В.С. Предисловие // Дождев Д.В. Римское право: Учеб. для вузов. – М.: 1996. – 10 с.
7. Піча В.М. Хома Н.М. Політологія: навч. посіб. – К.: Каравела; Львів: Новий світ-2000, 2000. – 328 с.
8. Политюк Б.С. Социальная интеграция как фактор правового регулирования // Актуальные проблемы права: теория і практика. Зб. наук. праць Східноукр. держ. ун-ту. Луганськ: Вид-во Східноукр. держ. ун-ту. – 1999. – № 1. – 201 с.
9. Тодика Ю. Роль Конституції України в становленні громадянського суспільства // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – №2(17). – С. 3–12.
10. Ритцер Дж. Современные социологические теории. – СПб.: Питер, 2002. – С. 688.
11. Sulek A. Sondaż Polski. – Warszawa, Inst. Zachodni, 2001. – 424s.

Ярошук Н.З.,

*профессор, член Президиума Российского философского общества,
почетный работник высшего профессионального образования РФ*

Роль и значение философии экономики в переходном обществе

Философия экономики в узком смысле может быть сведена к воззрениям известных философов на роль и значение экономики в жизни общества, философскому осмыслению ими экономической формы социального бытия. В широком смысле слова – это раздел философского знания, основной проблематикой которого являются смысл и закономерности развития экономики. Это предполагает, во-первых, решение онтологической задачи, связанной с осмыслением экономического бытия в его развитии, смене форм и содержания, во-вторых, решение эпистемологической задачи, связанной с развитием экономического знания, в-третьих, решение аксиологической задачи, связанной с этикой экономической деятельности. Особое значение приобретает философия экономики в условиях трансформации экономики в переходный период. Чтобы принимать взвешенные, компетентные решения, необходимо понимать, а чтобы понимать, нужно знать. Следовательно, для принятия эффективных, научно обоснованных решений в экономической политике, для ориентации в сложной обстановке, необходимо изучать философию экономики.

Вспомним начало прошлого, XX в., которое можно охарактеризовать как переходную, переломную, революционную эпоху. Общественная мысль определялась реалиями индустриальной эры, блестящими успехами крупного машинного производства, прорывами в науке и технике. Вместе с тем на ход мирового общественного развития решающее влияние оказывали грандиозные социальные потрясения: Первая мировая война, революционные взрывы. И начало нашего, XXI в., имеет в чем-то сходные черты. Властно заявляющие о себе процессы глобализации, бурное развитие информационных технологий, экологический кризис, а также крупнейшие геополитиче-

ские катастрофы, новые социальные потрясения. Поэтому анализ развития общественной мысли прошлого века, прежде всего, ее философско-экономического направления, является актуальным.

Если обратиться к проявленному интересу российских и зарубежных философов к экономическим отношениям в их взаимодействии с другими социальными отношениями, то первым в этом плане будет стремление к системному, комплексному анализу, что проявилось в оригинальной идее создания философом, социологом, экономистом Богдановым А.А. (1873-1928) всеобщей организационной науки – тектологии. Это выдающееся событие, по ряду причин, замалчивалось и в наше время почти забыто. Между тем ряд положений тектологической науки А.А.Богданова эффективно работают и сегодня в экономической сфере. Взять хотя бы популярную эволюционную экономическую теорию, проблему инноваций (нововведений), которую подробно рассматривает Й. Шумпетер в своей «Теории экономического развития». Речь идет о конкуренции новаторов и консерваторов. За счет больших возможностей для получения кредитов и упрочения своих позиций в отношении средств производства и трудовых ресурсов новаторы теснят консерваторов. Но это происходит не непрерывно, а дискретно. По мнению Шумпетера, «...нововведениям свойственно нахлынуть приливной волной и затем отступить. Экономический цикл водится к отливу и приливу нововведений и к тем последствиям, которые отсюда вытекают» [1]. Возникает вопрос, какие же периоды более благоприятные для новаторов? И какие не благоприятные? На этот и многие другие вопросы в «Тектологии» содержатся обстоятельные и глубокие ответы.

Разумеется, универсальные принципы и положения не могут заменить анализа конкретных понятий экономики: инвестиции, ипотека, кредит, стоимость и т.д., но без решения общих вопросов бесполезно браться за частные. Следует также иметь в виду, что далеко не все открытия и разработки столетней давности применимы к современному экономическим реалиям. Да и не в этом ценности учения А.А.Богданова. Он ответил на возникшую потребность выработки нового стиля научного мышления. Современный этап общественного развития еще в большей степени властно ставит вопрос о необходимости выработки нового подхода, нового стиля мышления, поиска новой парадигмы. Жизненная потребность в ее создании назрела и перезрела. Всестороннее исследование современных переходных, трансформационных процессов в российской экономике, и не только в экономике, и не только в российской, будет плодотворным, если в сфере социально-экономического знания заработает новая научная (комплексная, системная) парадигма.

Все более заметный интерес проявляют современные исследователи к философии хозяйства С.Н.Булгакова (1871–1944), философа, богослова, экономиста. В 1912 г. он создает один из главных своих трудов – «Философию хозяйства». Работа была защищена как докторская диссертация в Московском университете. С.Н.Булгаков предпринял попытку преодолеть непродуктивный отход политической экономии от философии, оригинально соединив в философии хозяйства философию и теорию экономики. Собственно, философия хозяйства это и есть философское, мировоззренческое, методологическое осмысление проблем экономики в их взаимосвязи с формами духовной жизни общества. В «Философии хозяйства» не рассматриваются специально конкретные понятия экономической теории: капитал, деньги, цена, товарообмен и др. В политической экономии выделяется именно философский аспект, анализируются мировоззренческие и методологические положения экономической теории, она поднимается до уровня философии – целостной философии хозяйства.

Можно обнаружить сходные направления с философией хозяйства в современной западной экономической мысли. Это, прежде всего, институциональная теория, развивающаяся на стыке экономической теории, философии, психологии, истории и права. По сравнению с кейнсианством институционализм выгодно отличается своим разносторонним подходом к рассмотрению особенностей хозяйствующего субъекта. Становится все более популярным направление «этической экономии», успешно разрабатываемое немецким автором П. Козловски. В его работах заметно преодоление господствующего в современной экономической науке сциентизма, анализ воздействия на экономику культурных и этических норм и ценностей.

Если в центре внимания популярного нынче позамысленного экономикса находятся безгранично возрастающие материальные потребности индивидов, а политическая экономия основной акцент делает на процесс реализации потребностей в отношениях собственности на средства производства, то в центре внимания философии хозяйства объективно оказываются потребности хозяйства и потребности общественного развития с разносторонне развитым человеком в центре внимания.

Итак, когда речь идет о философии экономики, имеется в виду, прежде всего, философское осмысление реалий экономической жизни общества во всей ее сложности и многогранности. «Фи-

лософський підхід к економічеській жизни передполагает высвечивание фундаментальных тенденций и закономерностей отношений человека с природой, с одной стороны, а с другой, – отношений человека к человеку в процессе трудовой деятельности. В центре внимания находятся принципиальные вопросы природы экономики, тенденции формирования материальных условий жизни человека и общества в целом. Философский угол зрения предполагает также выявление сущности поведения и деятельности человека в экономической сфере. Таким образом, речь идет о гуманистической составляющей предмета философии экономики» [2].

Принципиальные вопросы природы экономики – ключевая проблема философии экономики. Одним из таких принципиальных вопросов природы экономики является проблема собственности. Отношения собственности – главный нерв экономических отношений. Центральное понятие в отношениях собственности – субъект собственности. Он должен быть четко обозначен, экономически и юридически, в частной, акционерной, государственной и иных формах собственности. Собственность не может быть ничейной. Именно в силу определенной «ничейности» так называемой общественной собственности в Советском Союзе была произведена ее приватизация с легкостью необыкновенной. Большинство привыкло жить в среде с социальными и моральными гарантиями. Агрессивное меньшинство постаралось «вырвать свое» любой ценой. Как признавался А. Чубайс, ставка делалась на «спонтанную» приватизацию. «Суть спонтанной приватизации можно сформулировать двумя фразами: если ты наглый, смелый, решительный и много чего знаешь – ты получишь все. Если ты не очень наглый и не очень смелый – сиди и молчи в тряпочку» [3]. Раньше подобное называли «законом джунглей». Если же говорить об объекте собственности, то в качестве такового можно назвать естественные богатства, материальные ценности и услуги, недвижимость, рабочую силу, деньги, результаты как материального, так и духовного производства (интеллектуальной деятельности людей).

Отдельные передовые страны объявили о вхождении в информационную эру. А это в корне меняет понимание основы жизни общества, каковой было принято считать материальное производство. Научно-технический прогресс породил постмодернистские представления о «виртуальной экономике», не связанной с веществом и энергией. Как отмечают некоторые авторы, философская концепция информационного общества базируется на нематериальном субстрате, которому свойственны самовоспроизводство и неистощимость, даже возрастание в процессе использования. Развитие информационной парадигмы привело к появлению новой страты людей, которые считают, что они не зависят от реальной экономики, как-то: сельское хозяйство, добыча полезных ископаемых, машиностроение и т.д., т.е., основанной на энергии, забывая, что без электроэнергии не будет работать ни один компьютер.

Наряду с материальным производством и потреблением существует духовное производство и потребление. Если в обществе не создаются условия для удовлетворения подлинных духовных потребностей, то неизбежно возникает стремление к различным суррогатам духовных ценностей, что мы и наблюдаем в массовом масштабе. Как отмечал Александр Панарин, усилиями либеральных реформаторов формируется «экономический человек», не обремененный никакими историческими, национал-патриотическими и моральными сантиментами. Появляются личности, уставшие от бремени в общем-то нормальных социальных и моральных обязательств. «Мне надоело жить праведником(цей), я хочу жить как все». В этой банально-бытовой исповедальности содержится своя «глубина» – глубина отторжения, отпадения от великой духовной традиции. «Жить легко» – это для подавляющего большинства наших соотечественников реально означает не экономическую обеспеченность и вертикальную мобильность – здесь тенденции как раз обратные, – а освобождение от духовного бремени ценностей, удерживающих от скольжения вниз, к существованию без принципов» [4].

Философия экономики помогает выйти из порочного круга, в котором наука, экономическая, в том числе, превращается в сектор рынка. Экономическое образование, как и всякое иное, рассматривается в качестве рыночной услуги. В этом круге мораль становится излишней.

Известный приверженец глобализации, финансист Дж. Сорос так характеризует отстраненность рынка от морали. «Рынки аморальны, они позволяют людям действовать в соответствии с собственными эгоистическими интересами и даже налагают определенные ограничения на тех, чьи интересы пересекаются, но не выносят моральных суждений о сути этих интересов. Вот почему, в частности, они столь эффективны. Решать, что хорошо, а что дурно, нередко бывает затруднительно; отказываясь от этого решения в принципе, рынки позволяют людям преследовать собственные интересы без малейших помех». Цель рынка – получение прибыли любой ценой [5].

Человек из самоцели (Кант) превращается в средство рыночной экономики. А поскольку экономика концентрированно выражается в политике (Ленин), то последняя руководствуется прежде всего геополитическим прагматизмом. И экономика, и политика, таким образом, выходят за пределы морали. «Их успех обольстил нас и заставил поверить в то, что возможно обойтись без морали. Мы приучились поклоняться их успеху. Мы восхищаемся бизнесменами, которые достигли вершин богатства, и политиками, которые добились избрания (не важно, какими средствами)» [6].

В условиях нынешней трансформации экономики усилия государства должны быть направлены на то, чтобы в центр экономической (и политической) деятельности поставить человека как высшую цель.

Перефразируя Гегеля, некоторые философы формулируют положение: «Все гуманное – разумно, все разумное – гуманно». Имея в виду, что разумное означает экономически целесообразное, а гуманное – удовлетворяющее здоровые потребности людей: материальные и духовные.

Литература

1. Шумпетер И. Теория экономического развития. – М., 1982, – С. 82.
2. Самсин А.И. Основы философии экономики. – М., 2003. – С. 10.
3. Чубайс А. Приватизация по-российски. – М., 1999.
4. Панарин А.С. Стратегическая нестабильность в XXI веке. – М., 2003. – С. 219.
5. Сорос, Дж. О глобализации. – М., 2004, – С. 21–22.
6. Там же. – С. 196.

К

Право України: теорія і практика

Бакалінська О.О.,

канд. юрид. наук, доцент

Київського національного торговельно-економічного університету

Правові колізії конкурентного законодавства України

Розвиток транскордонних зв'язків призвів до поширення проявів колективної монополії та антиконкурентних колективних дій, що створюють загрозу не тільки економіці України, а й усього світу. Слід зазначити, що чинний організаційно-правовий механізм протидії картельним змовам в Україні є одним з найдосконаліших, проте, практика застосування чинного конкурентного законодавства та неузгодження положень Господарського кодексу України з іншими нормативними актами у цій сфері призводить до зниження ефективності захисту конкуренції в Україні, поширення незаконних картелів та підвищення рівня корупції у державі.

Дослідженню правових проблем протидії незаконним картелям присвячені праці Н. Корчак, О. Мельниченка, Н. Санахметової, К. Тотьева, Т. Удалова та ін.

У цій статті ми прагнули обґрунтувати необхідність вдосконалення норм господарського законодавства шляхом усунення колізій між нормами Господарського кодексу України та Закону України «Про захист економічної конкуренції», а також визначити правові проблеми, що виникають у процесі застосування конкурентного законодавства при протидії картельним змовам та запропонувати шляхи їх розв'язання.

Сьогодні ефективна боротьба з проявами антиконкурентної діяльності на ринках є досить складною. Це обумовлено об'єктивними причинами: найсуттєвішими з них ми вважаємо *правові колізії, що виникають при застосуванні норм Закону України «Про захист економічної конкуренції» та Господарського кодексу України.*

Набрання чинності з 01 січня 2004 р. Господарським кодексом України [1] (надалі за текстом – ГК України) значно погіршило якість правового регулювання питань захисту економічної конкуренції, що склалися протягом останніх років. Незважаючи на те, що ГК України оперує термінологією Закону України «Про захист економічної конкуренції» [2] (далі – Закон про захист конкуренції), між їх нормами (Закону і Кодексу) існує багато юридичних колізій у частині регулювання питань захисту економічної конкуренції, зокрема, стосовно колективної антиконкурентної діяльності. Так, Законом «Про захист економічної конкуренції» встановлюються об'єктивні критерії для визначення, чи є будь-які певні узгоджені дії суб'єктів господарювання антиконкурентними та чи суб'єкти господарювання, які спільно займають монопольне (домінуюче) становище на ринку, зловживали ним. Для цього у згаданому законі використовується інструмент наслідків таких дій, що дозволяє об'єктивно визначити, чи є будь-які конкретні узгоджені дії антиконкурентними та чи мало місце зловживання спільним (колективним) монопольним (домінуючим) становищем на ринку.

Всупереч вказаному, ГК України вводить суб'єктивні критерії наміру сторін здійснити погоджені дії та/або суб'єкта чи суб'єктів господарювання, які одноосібно чи спільно займають монопольне становище. Аналогічний механізм щодо неправомірних угод був передбачений вітчизняним антимонопольним законодавством, що діяло у попередні роки та з прийняттям закону про захист конкуренції втратило чинність. Такий підхід виявився важким у практичному застосуванні. На практиці було досить складно довести суб'єктивні наміри кількох самостійних підприємницьких одиниць (фізичних та/чи юридичних осіб) – учасників угоди. Таким чином, навіть лише з цієї

підстави повернення до зазначеного суб'єктивного критерію повинно розглядатися як крок назад у справі захисту економічної конкуренції в Україні.

Крім цього, сьогодні за законодавством України фактично існують два різних визначення складу одних і тих самих порушень конкурентного законодавства, зокрема, зловживання монополієм (домінуючим) становищем, а також антиконкурентних узгоджених дій. У випадку зловживання – у ст. 13 Закону «Про захист конкуренції» та у ст. 29 ГК України. У випадку антиконкурентних узгоджених дій – у ст. 6 цього закону та у ст. 30 ГК України.

Також слід зазначити, що у законі про захист конкуренції та у ГК законодавець використав різні підходи власне до способу визначення складу порушень конкурентного законодавства, зокрема, зловживань монополієм (домінуючим) становищем та антиконкурентних узгоджених дій на ринку.

За ч. 1 статей 6 та 13 Закону «Про захист конкуренції» у загальному вигляді надано визначення складу вказаних вище порушень. При цьому, ч. 2 Закону «Про захист конкуренції» містить у собі невичерпний перелік дій, які визнаються, відповідно, зловживанням монополієм (домінуючим) становищем (сім різновидів дій), а також антиконкурентних узгоджених дій (вісім різновидів) на ринку. В ГК України у ст. 29 та 30 цього Кодексу надано вичерпний перелік різновидів дій, які за ГК України визнаються зловживаннями монополієм (домінуючим) становищем та неправомірними угодами між підприємцями на ринку. До того ж за ГК України вказаний вичерпний перелік різновидів неправомірних дій є значно коротшим: для зловживань – п'ять та для неправомірних угод – три різновиди.

Користуючись зазначеними колізіями норм Закону «Про захист конкуренції» та ГК України зацікавлені особи намагаються довести у суді перевагу норм ГК України над нормами вказаного закону, а також незаконність кваліфікації органами АМК дій суб'єктів господарювання у такий спосіб:

- лише за ч. 1 ст. 6 та ч. 1 ст. 13 вказаного закону (при відсутності кваліфікації дій за ч. 2 ст. 6 та ч. 2 ст. 13), що через різноманітність фактичних проявів антиконкурентних узгоджених дій та зловживань монополієм становищем є досить поширеним у практиці територіальних відділень Антимонопольного комітету України;
- за окремими пунктами ч. 2 ст. 6 та ч. 2 ст. 13 закону, які за визначенням об'єктивної сторони вказаних порушень відрізняються від визначення об'єктивної сторони порушень, відповідно, за ст. 29 та 30 ГК України або ж за окремими пунктами ч. 2 ст. 6 та ч. 2 ст. 13 закону про захист конкуренції, аналогів яких взагалі не передбачено ГК України;
- лише за нормами цього закону, при відсутності одночасної кваліфікації дій порушника за ГК України.

Вказане підкріплюється доводами про те, що:

- ГК України та Закон «Про захист конкуренції» прийнято одним й тим самим державним органом – Верховною Радою України, але ГК України пізніше;
- ГК України як кодифікований нормативний акт виступає основним та головним за ієрархією серед усіх інших законів у галузі правового регулювання економічних відносин в Україні [3].

На думку інших, у тому числі фахівців Антимонопольного комітету України, Закон «Про захист конкуренції» є спеціальним законом у сфері захисту економічної конкуренції, у зв'язку із чим його норми повинні мати перевагу при конкуренції з нормами ГК України. На підтвердження цього наводиться таке обґрунтування:

Відповідно до ст. 1 ГК України цим Кодексом визначаються основні засади господарювання в Україні. Частиною 4 статті 18 ГК України визначено, що правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання, крім вказаного кодексу визначаються ще й іншими законами України. Відповідно ж до ч. 4 ст. 41 ГК України «Законодавство, що регулює відносини, які виникають у зв'язку із недобросовісною конкуренцією, обмеженням та попередженням монополізму у господарській діяльності, складається з ГК України, Закону України «Про Антимонопольний комітет України» [4] та інших законодавчих актів».

Надалі, за текстом ГК України, також мають місце численні посилання на спеціальні закони у сфері захисту економічної конкуренції. Зокрема, у ч. 2 та 3 ст. 28 ГК України стосовно визнання монополієм становища за певних умов, визначених спеціальним законом. За ч. 1 ст. 40 ГК України на Антимонопольний комітет України, відповідно до його повноважень, визначених Законом (сьогодні – це Закон України «Про Антимонопольний комітет України»), покладається здійснення державного контролю за дотриманням антимонопольно-конкурентного законодавства,

захист інтересів підприємців та споживачів від порушень цього законодавства. Відповідно до ст. 251 ГК України передбачено відповідальність за порушення антимонопольно-конкурентного законодавства у вигляді штрафів. Однак, при цьому у ГК України, не врегульовано питання щодо розміру таких штрафів та порядку їх накладання. Ці питання врегульовано безпосередньо у ст. 52 Закону «Про захист конкуренції».

Згідно із преамбулою закону про захист конкуренції, цим законом визначається правові засади підтримки та захисту економічної конкуренції та обмеження монополізму у господарській діяльності тощо. Відповідно до ст. 3 закону встановлено, що особливості застосування конкурентного законодавства, зокрема, щодо певних галузей промисловості, можуть бути встановлені виключно шляхом внесення змін до цього закону. Таким чином, норми закону про захист конкуренції, зокрема, закріплені у положеннях ст. 5–14, п. 1 та 2 ст. 50, а також у ст. 52 вказаного закону є спеціальними відносно норм, закріплених, зокрема, у ст. 29, 30 та 251 ГК України.

З 6 січня 2004 р., тобто вже після набуття чинності ГКУ, став чинним також Закон України «Про внесення змін та доповнень до деяких законів України з питань захисту економічної конкуренції» № 1294-IV від 20 листопада 2003 р. Відповідно до підпункту 2 пункту 10 цього закону, яким було внесено зміни до ст. 3 Закону «Про Антимонопольний комітет України», завданням Антимонопольного комітету України визначено, зокрема, реалізацію конкурентної політики у частині «...здійснення державного контролю за дотриманням законодавства про захист економічної конкуренції... припинення порушень законодавства про захист економічної конкуренції». При цьому, згідно із підпунктом 4 пункту 10 вказаного закону, термін «законодавства про захист економічної конкуренції» розуміється у значенні, визначеному у ст. 3 Закону «Про захист економічної конкуренції». У цьому самому підпункті також встановлено, що Антимонопольний комітет України здійснює свою діяльність відповідно до Конституції України, Закону «Про захист економічної конкуренції», законів «Про захист від недобросовісної конкуренції», «Про Антимонопольний комітет України», інших законів та нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до цих законів. Таким чином, законом № 1294-IV від 20 листопада 2003 р. встановлено, що здійснення державою, у особі Антимонопольного комітету України, захисту конкуренції у підприємницькій діяльності здійснюється відповідно до спеціальних норм закону про захист конкуренції. Цю позицію законодавець підтвердив і при подальшому вдосконаленні чинного конкурентного законодавства, зокрема при внесенні змін до Закону України «Про захист економічної конкуренції» у 2005–2007 рр. Системний аналіз положень ГК України та спеціальних законів, вказує на те, що норми ГК України, які спрямовані на регулювання відносин щодо захисту економічної конкуренції, мають загальний характер і передбачають подальше врегулювання цих відносин спеціальним законодавством.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що існування таких колізій між нормами ГК України та спеціальними законами має негативний вплив на правозастосування. Досить часто рішення Антимонопольного комітету України оскаржуються за формальними ознаками. Тому, на нашу думку, варто переглянути норми ГК України, що врегульовують відносини у сфері захисту економічної конкуренції та усунути найбільш істотні розбіжності між положеннями ГК України та Закону України «Про захист економічної конкуренції»

Література

1. Господарський кодекс України від 16 січня 2003. – К.: Кодекси України, 2007.
2. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11 січня 2001 р. // www.liga.kiev.ua.
3. www.atmc.gov.ua.
4. Про Антимонопольний комітет України: Закон України від 26 листопада 1993 р. // www.liga.kiev.ua.

Богатюк І.Г.,

*старший викладач кафедри правознавства Приватного вищого
навчального закладу Інституту землевпорядкування
та інформаційних технологій при НАУ України*

Загальні проблеми правової охорони земель рекреаційного призначення

Правова охорона рекреаційних зон спрямована на забезпечення права громадян на дозвілля та відпочинок, на збереження та покращення їх здоров'я, задоволення духовних та культурних потреб [1, с.502].

Сьогодні 90% території України відноситься до територій з інтенсивним господарським навантаженням. Надзвичайне посилення антропогенних навантажень на природне середовище призвело до порушення екологічної рівноваги не тільки на локальному рівні, а й у глобальному масштабі. Тому природоохоронна функція повинна бути пріоритетною при організації території будь-якого регіону у визначенні оптимального співвідношення природних та господарських земель. В Україні значну частину природного потенціалу становлять рекреаційні зони, які разом із природно-заповідними, оздоровчими та історико-культурними територіями відносяться до найбільш збережених частин довкілля.

Поняття рекреаційних зон в раніше чинному законодавстві було відсутнє. Лише наприкінці 60-х років ХХ ст., з початком якісних змін у навколишньому середовищі і виникненням загрози настання екологічної кризи, визначилось основне призначення і головна цінність природних об'єктів, яка полягає у їх здатності здійснювати благотворний вплив на організм людини і відновлювати його життєві сили [7, с.17].

У чинному законодавстві України немає єдиного спеціального регулювання правового режиму рекреаційних територій. Поняття, склад, загальні засади використання та охорони земель рекреаційного призначення визначені у Земельному кодексі України (ст. 50–52), Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст.63). Конкретний правовий режим рекреаційної зони залежить від її місцезнаходження та визначається нормами різних нормативно-правових актів. Зокрема, Лісовим (ст. 39, 74), Водним (ст. 64) кодексами, законами України «Про туризм», «Про фізичну культуру і спорт», «Про спеціальну економічну зону туристсько-рекреаційного типу «Курорт-поліс Трускавець», Державними санітарними правилами планування та забудови населених пунктів, затвердженими наказом МОЗ України від 19.06.1996 р., Правилами утримання зелених насаджень у населених пунктах України, затвердженими наказом Мінбуду України від 10.04.2006 р. та іншими актами.

Відповідно до ЗК України (ст. 162) землі рекреаційного призначення підлягають особливій охороні. Оскільки вони є складовою частиною національної екологічної мережі України, на такі землі поширюється правовий режим, передбачений для її територій. Такий режим передбачає забезпечення невиснажливого використання природних рекреаційних ресурсів, нормування рекреаційного навантаження, вжиття заходів щодо їх охорони і поліпшення їх рекреаційної якості.

Аналізуючи сучасний стан рекреаційного комплексу, можна виділити кілька проблем, які потребують невідкладного вирішення.

1. В Україні, що має величезний рекреаційний потенціал, сьогодні важко говорити про наявність і реалізацію єдиної державної політики у сфері рекреації і туризму. Незважаючи на те, що були спроби її сформувати (неодноразово вносилися зміни до Закону України «Про туризм», урядом прийняті програми з розвитку окремих територій), закони не виконуються, оскільки не прийняті необхідні підзаконні акти, програми носять в основному декларативний характер через невизначеність механізмів їх реалізації, незабезпечення державного контролю за їх дотриманням, відсутність фінансування. Розосередженість правових норм, яка має місце, неспроможна забезпечити повне та комплексне регулювання використання і охорони рекреаційних територій.

2. Відсутність законодавчого закріплення правового режиму господарської та іншої діяльності на рекреаційних територіях з урахуванням того, що вони відносяться до особливо охоронюваних, призводить до їх поступової деградації від впливу антропогенної діяльності на рекреа-

ційні якості даних територій [5, с.65]. Відносно земель рекреаційного призначення встановлена лише загальна заборона на діяльність, яка перешкоджає або може перешкоджати використанню їх за цільовим призначенням, а також негативно впливає або може вплинути на природний стан цих земель (ст. 52 ЗК України). Встановлені обмеження мають досить загальний характер і потребують уточнення.

3. Система органів контролю за цільовим використанням, охороною рекреаційних територій і ресурсів та їх рекреаційною цінністю в даний час складна і досить розрізнена [2, с. 113]. Також законодавство не встановлює специфічних складів правопорушень, які передбачали б юридичну відповідальність за вчинення протиправних діянь саме в рекреаційних зонах, або були б спрямовані на запобігання порушенню їх режиму [3, с. 661]. До цих відносин застосовуються загальні норми юридичної відповідальності за екологічні правопорушення, що не забезпечує належної охорони рекреаційного фонду, оскільки не враховується його спеціальне призначення.

4. Дуже складним є питання власності профспілок. Профспілки є одним із найбільших «колективних» власників країни. Так, в управлінні Федерації професійних спілок України перебувають понад 90% акцій ВАТ «Укрпрофоздоровниця» і ЗАТ «Укрпрофтур», інші подібні установи [4].

22 лютого 2007 р. був прийнятий Закон «Про мораторій на відчуження майна, яке перебуває у володінні Федерації професійних спілок України» [6], який викликав багато невдоволення з боку профспілок. Останні вважають, що це чергова спроба змінити умови контролю над сотнями надзвичайно інвестиційно привабливих об'єктів, перерозподілити профспілкову власність. Профспілки та їх господарська діяльність безперечно потребують реформування. Розпорядження власності ФПУ повинно стати більш прозорим: механізми внутрішнього контролю повинні діяти чітко, а кожен факт відчуження власності має бути відомий у профспілкових колективах й отримати санкцію профспілки відповідного рівня. Але якщо сьогодні значна частина населення користується санаторіями, будинками відпочинку, спортивними спорудами профспілкової власності на пільгових умовах, то при зміні форми власності такі установи перетворюються із соціально-орієнтованих на повністю комерційні, які переслідують лише інтереси отримання прибутку.

Все це спричиняє необхідність реформування рекреаційного комплексу. За такої ситуації перше, на що потрібно звернути увагу, – це питання збереження і раціонального використання рекреаційних земель. Адже сьогодні масово незаконно продаються землі санаторіїв, баз відпочинку, території унікальних приморських парків. Приморські міста і селища під виглядом рекреаційних комплексів забудовуються елітним житлом; дуже часто такі селища перетворюються з курортних на дачні. Не зупинивши роздачу рекреаційних земель приватним власникам, ми найближчим часом зіштовхнемося з проблемою збереження найцінніших рекреаційних ресурсів.

З огляду на вищевикладене вважаємо за доцільне здійснення таких організаційно-правових заходів:

- чітко встановити у природі (на місцевості) межі земель рекреаційного призначення; провести інвентаризацію таких земель;
- прийняти комплексний нормативно-правовий акт, який би сприяв забезпеченню найбільш ефективної охорони та раціонального використання рекреаційних природних територій;
- закріпити у законодавстві:
 - принципи і порядок зонування рекреаційних територій;
 - детальну класифікацію видів рекреаційної діяльності;
 - методики визначення ступеня рекреаційної якості природних комплексів;
 - методики визначення нормативів рекреаційного навантаження на рекреаційні зони;
- визначити потребу резервних територій для розвитку рекреації і туризму на перспективу.

Література

1. Андрейцев В.І. Екологічне право. Особлива частина. Повний академічний курс. – К.: Істина, 2001. – 544 с.
2. Бобкова А.Г. Правовое обеспечение рекреационной деятельности. – Донецк: Юго-Восток, 2000. – 308 с.
3. Екологічне право України. Академічний курс: Підруч. /За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. – 848 с.
4. Коваленко В. Укрпрофпереділ. Під приводом мораторію на відчуження профспілкової власності готується її перерозподіл // Дзеркало тижня. – 2006. – 2 груд. – № 46 (625).
5. Орлов А. Совершенствование правового режима курортно-рекреационных и лечебно-оздоровительных территорий // Підприємництво, господарство і право. – 2001. — № 6. – С. 65-69.
6. Про мораторій на відчуження майна, яке перебуває у володінні Федерації професійних спілок України: Закон України від 22 лютого 2007 р. № 700-V //Голос України. – 2007. – № 48 (4048).

7. Ткаченко Е.Н. Право пользования курортными, лечебно-оздоровительными и рекреационными зонами: Дисс... канд.юрид.наук ... 12.00.06. – Харьков, 1999.

Ведерніков Ю.А.,

*канд. юрид. наук, професор кафедри конституційного і адміністративного права
Київського національного університету культури і мистецтв*

Формування професійної правосвідомості юриста в процесі юридичної освіти

У статті ми прагнули висвітлити питання професійної правосвідомості юриста та юридичної освіти. У теорії держави і права, як галузі юридичної науки правова свідомість є досить сталою категорією і розглядається як форма суспільної свідомості і як невід'ємна складова змісту правової культури. В свою чергу, категорія «юридична освіта» є предметом розгляду юридичної деонтології. Осмислення єдності цих категорій дає можливість з'ясувати фактори, які впливають на формування соціальної відповідальності юриста.

Правосвідомість юриста передбачає насамперед особливі (спеціалізовані) якості, які притаманні юридичній професії, а точніше – професійній групі. Маються на увазі спеціалізовані правові знання, вміння, ціннісні орієнтації за допомогою яких юристами-професіоналами вирішуються специфічні задачі. Правнична освіта і є тим чинником, який формує правосвідомість юриста. Але необхідно відзначити, що юридична професія не є однорідною категорією. Адвокат, прокурор, суддя, нотаріус, слідчий, юрисконсульт виконують досить специфічні ролі у правовому регулюванні суспільних відносин і, відповідно їх професійна правосвідомість має також різнитись залежно від задач і функцій, які вони здійснюють. Специфіка роботи передбачає додаткові до класичного набору знання та вміння без наявності яких практично неможливо виконувати функціональні обов'язки.

Насамперед можна виокремити теоретичну (наукову) і практичну професійну правосвідомість юриста як найбільш узагальнені її види. Теоретична професійна правосвідомість базується в першу чергу на знанні права, в той час як практична правосвідомість на знанні чинного законодавства в широкому його розумінні (закони і підзаконні нормативно-правові акти). Теоретична професійна правосвідомість є одним з найбільш важливих чинників розвитку праворозуміння і притаманна (необхідна) в повному обсязі науковцям, науково-педагогічним і педагогічним працівникам юридичних установ.

Практична професійна правосвідомість відрізняється від теоретичної (наукової) правосвідомості вмінням носія цього виду правосвідомості реалізовувати право на практиці, застосовувати приписи чинного законодавства. Однак це не означає відсутності у практикуючого юриста наукового рівня відображення правової дійсності. Без належної теоретичної підготовки неможливе чітке тлумачення норм права та кваліфікація фактичних обставин.

Значною мірою теоретична професійна правосвідомість є основою роботи законодавця. Аналіз правової дійсності за допомогою теоретичної правосвідомості дозволяє критично оцінити стан правової урегульованості суспільних відносин, виявити прогалини та колізії у законодавстві. Знання юридичної техніки, порівняльного законодавства, теорії та історії держави і права, уміння тлумачити тексти дає змогу готувати законопроекти на професійному рівні, обговорювати і приймати ефективні закони.

Враховуючи специфіку роботи суддів і особливо суддів конституційного суду можна стверджувати, що цій специфічній групі практикуючих юристів має бути притаманна також теоретична професійна правосвідомість, зважаючи на те, що вони вирішують багато питань на основі права, розглядають справи щодо відповідності норм права принципам конституції, здійснюють тлумачення та «негативну» правотворчість, скасовуючи чинність неконституційних норм.

Правосвідомість, з одного боку, є джерелом права, оскільки висвітлює об'єктивні потреби розвитку суспільства, а з іншого, – є інструментарієм втілення законодавчих приписів у суспільні відносини.

У структурі правосвідомості умовно виокремлюються специфічні елементи. При цьому серед науковців не існує єдиного підходу щодо структури. Прибічники двоелементної («статичної»)

структури розглядають правову ідеологію і правову психологію як вичерпний перелік складових правосвідомості [1]. Інші науковці поряд із зазначеними елементами оперують категорією «правова поведінка» [2].

На відміну від емпіричної (побутової) правосвідомості, яка формується на основі життєвого досвіду людей у правовій сфері, професійна правосвідомість базується на цілеспрямованому навчанні. Юридична освіта безпосередньо формує правову ідеологію і правову психологію, чим впливає на мотивацію конкретних дій і правову поведінку.

Професійна правосвідомість характеризується перевагою правової ідеології над правовою психологією у її змісті. Правова ідеологія юриста є системою правових поглядів щодо правової дійсності. Відповідно до цього і у змісті вищої освіти переважає професійна підготовка над виховним процесом.

Формування ідеологічного компонента має забезпечуватись системою знань, які складаються на основі наукових досліджень, опануванні законодавства, юридичної літератури, практичному навчанні.

Без знання і розуміння юридичних норм неможлива адекватна оцінка правової дійсності, формування цілісних установок, орієнтацій і правомірної поведінки [3, с.21]. Таким чином формування правової психології юриста багато в чому базується на ідеологічному компоненті і характеризується внутрішнім узгодженням з правом, тобто позитивним відношенням до права, впевненістю у його справедливості та цінності для суспільства, солідарністю з правовими принципами, звичкою виконувати правові закони, правовою активністю. Вищезазначене можна узагальнити в одному терміні – «повага» до права.

Сфера негативної мотивації професійної правосвідомості юриста може полягати у невідповідності законодавства суспільним відносинам. Юристи, позитивно ставлячись до права в цілому, мають негативно реагувати на неправові закони, критикувати неефективну правову практику. З іншого боку, правосвідомість юриста має формуватись таким чином, щоб не ідеалізувати право, можливості якого у регулюванні суспільних відносин не безмежні.

Складність цілеспрямованого формування психологічної компоненти правосвідомості юриста пояснюється тим, що його правові почуття, емоції знаходяться під впливом як позитивних, так і негативних чинників, корекція емоціональної оцінки права відбувається з боку засобів масової інформації, які висвітлюють правове життя суспільства суб'єктивно, часто в інтересах окремих осіб або груп.

Правова ідеологія і правова психологія взаємопов'язані елементи, між ними існують прямі і зворотні зв'язки, вони становлять єдиний комплекс. У сучасному світі кваліфікація є лише однією з якостей компетентності, якій притаманні соціальна поведінка, здатність працювати в колективі, ініціативність [4, с.20]. Тому і юридична освіта передбачає поєднання навчального і виховного процесів. Потрібна трансформація цілей та змісту освіти таким чином, щоб викладання дисциплін звело нанівець бездуховність, нехтування нормами моралі суспільства.

На жаль, Законом України «Про вищу освіту» не встановлено заборон щодо права обіймати посади педагогічних і науково-педагогічних працівників особами, які є порушниками законодавства. Введення такої норми є конче потрібним саме для навчально-виховного процесу юристів.

Зміст вищої юридичної освіти, зміст навчання реалізуються за допомогою системи стандартів до якої входять державний і галузевий стандарти та стандарти вищих навчальних закладів. Слід констатувати, що за роки незалежності в Україні не було затверджено в установленому порядку галузевих стандартів вищої юридичної освіти. Сьогодні ми користуємося тимчасовими нормами до обов'язкового мінімуму змісту та рівня підготовки бакалавра, які планувалось замінити ще 01.09.1997 р. Крім того, відсутні методики по розробці складових системи стандартів саме юридичної освіти. Тимчасові норми 1994 р. не тільки застаріли змістовно, а й за формою вступили у суперечність з Комплексом нормативних документів для розробки складових системи стандартів вищої освіти [5]. Тимчасові норми містять лише одну складову стандартів – освітньо-професійну програму бакалавра. Не розроблена не тільки ОПП магістра, а й первинна складова — освітньо-кваліфікаційні характеристики випускників вищого навчального закладу юридичного спрямування. Не розроблена третя складова – засоби діагностики якості вищої юридичної освіти. Все це віддається на розсуд окремого навчального закладу, філії або факультету.

Невизначеним залишається порядок внесення змін до освітньо-професійної програми. Так, тимчасові норми 1994 р. до затвердження пройшли кілька погоджень з Мінюстом, Генеральною прокуратурою, МВС України та ін. В той час, як зміни до цих норм вносяться наказами Міністерства освіти і науки без будь-яких узгоджень. Так, до блоку нормативних дисципліни введено: »

Безпека життєдіяльності», «Основи охорони праці», «Охорона праці в галузі» [6], а у 2004 р. запроваджена дисципліна «Вища освіта і Болонський процес» [7]. Аналогічним шляхом пішли і міністерства, у підпорядкуванні яких знаходяться навчальні заклади [8, с. 14–15].

Доцільним було б насамперед розробити принципи побудови сучасної юридичної освіти, на підставі яких створити весь комплекс стандартів. Принципи мають носити як загальний характер, так і бути історично і національно конкретними, формуватися на основі загальнолюдських стандартів і цінностей, увібрати в себе критичне ставлення до історичного досвіду та сучасної міжнародної практики, теорії соціальної правової держави.

Ще у 70-х роках минулого століття видатним теоретиком права С.С.Алексєєвим сформульовані три принципи побудови юридичної підготовки:

- непрерывность и нарастание сложности обучения;
- сочетание общего и специализированного в обучении;
- сочетание теоретических и прикладных начал [9, с.221].

Враховуючи зазначену вище тезу про те, що правова освіта безпосередньо формує як правову ідеологію, так і правову психологію можна сформулювати принцип «комплексного характеру єдності навчання і виховання» [10, с.73].

Введення принципу «забезпечення міждисциплінарних зв'язків» надасть можливість системного опанування матеріалом, розвитку вміння дедуктивної аргументації. Реалізації цього принципу сприятиме запровадження «кейс методик» та «проблемного метода», які набули поширення в правничих школах США [11, с. 66–68].

Що стосується реалізації принципу «поєднання теоретичного і практичного» у навчанні юристів бажано:

- ввести до критеріїв акредитації напряму «право» наявність та ефективність роботи юридичної клініки, на факультеті як основної форми практичного навчання [12];
- розробити і нормативно затвердити логічну схему проходження щорічних практик в юридичних установах;
- ввести до ліцензійних вимог наявність спеціалізованих аудиторій, таких як криміналістичні класи, зали судових засідань, криміналістичні полігони та музеї, архіви з юридичними справами відповідно до спеціалізації.

Викладене вище вказує на недосконалість системи формування правосвідомості сучасних юристів в Україні, про наявність проблем у сфері освіти і про відсутність державної волі щодо компетентного їх вирішення.

Література

1. Теорія держави і права. Академічний курс: Підруч. / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юринком Інтер, 2006. — 688 с.
2. Скакун О.Ф. Теория государства и права: Учеб. – Харьков: Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
3. Лебедкина Л.Ю., Боброва Т.И. Взаимосвязь правового образования с правосознанием личности //Юридическое образование и наука. – 2002. – № 1. – С. 21–26.
4. Лузгин И.И. О некоторых современных аспектах модернизации высшего образования в обучении студентов юридической специальности //Юридическое образование и наука. – 2007. – № 2. – С. 18–22.
5. Наказ Міністерства освіти України від 31.07.98 р. № 285 та Розпорядження Міністерства освіти і науки України від 05.03.01 р. № 28-р. //Науково-метод. центр вищої освіти. – К., 2001.
6. Наказ Міністерства освіти України № 420 за 1998 р.
7. Наказ Міністерства освіти і науки України № 414 за 2004 р.
8. Ведерніков Ю.А. Юридична освіта України в умовах переходу до європейських стандартів //Світовий досвід підготовки поліцейських та його впровадження в Україні: Матер. Міжнар. наук.-практ. конфер. – Д.: Дніпроп.держ.ун-т внутр. справ, 2006. – С. 12—21.
9. Алексеев С.С. Введение в юридическую специальность. — М.: Юрид. лит., 1976. — 256 с.
10. Яворська Г.Х. Педагогіка для правників: Навч. посіб. – К.: Знання, 2004. – 335 с.
11. Бігун В.С. Юридична професія та освіта. Досвід США у порівняльній перспективі. – К.: Видавнича організація «Юстиніан», 2006. – 272 с.
12. Наказ Міністерства освіти і науки України № 529 від 03.08.2006 р. «Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України //Основні чинні кодекси і закони України. – К., 2003.

Галайденко Т.В.,

*здобувач кафедри судових та правоохоронних органів
Одеської національної юридичної академії*

Незалежність суддів як чинник розвинутості у громадянському суспільстві

Суспільство є формою організації життя, де ідеалом є рівні права і обов'язки, а не моральні критерії справедливості.

Громадянське суспільство – це не якісь ізольовані індивіди, а комплекс соціальних відносин, система суспільних інтересів (економічних, соціально-політичних, релігійних, духовних, юридичних, культурних тощо), яка виражає різномірні цінності, інтереси і потреби членів суспільства.

Актуальність обраної нами проблеми полягає у тому, що останнім часом в Україні поняття громадянське суспільство та незалежність суддів, стали надзвичайно популярними. З початком реформування судової системи, і як наслідок формування «нової свідомості і нового мислення», вони часто використовуються політикою і не зникають зі сторінок газет.

То ж треба дати основні визначення цих понять. Було б надто просто сказати, що «громадянське суспільство має великий резонанс, але небагато змісту».

Цьому поняттю присвячена велика кількість теоретичних робіт як на Заході, так і на пострадянському просторі. Але єдиної точки зору так і не знайдено. Його якоюсь мірою можна порівняти з поняттям «свобода», яке має глибинний зміст, але визначається по-різному. *Суспільство* є формою організації життя, де ідеалом є рівні права і обов'язки, а не моральні критерії справедливості. Розглядаючи громадянське суспільство як явище суспільного життя необхідно, передусім, розмежувати сутність і поняття громадянського суспільства. Сьогодні день поняття «громадянське суспільство» не має однозначного визначення в науковій літературі. Хоча можна зазначити, що за своєю суттю громадянське суспільство охоплює все те, що не є державним, воно характеризується автономією щодо держави як політичного інституту, а регулювання їх взаємовідносин (за умови того, що держава є правовою) здійснюється на основі закону, який повинен виступати результатом «суспільного договору» між державою і громадянським суспільством.

Концепція громадянського суспільства має лише в межах дихотомії «громадянське суспільство – держава», а, отже, розвинуте громадянське суспільство сприяє становленню сильної держави. Громадянське суспільство і держава є органічними сторонами одного цілісного життя людини і сучасного цивілізованого суспільного буття. Таким чином, громадянське суспільство – це не якісь ізольовані індивіди, а комплекс соціальних відносин, система суспільних інтересів (економічних, соціально-політичних, релігійних, духовних, юридичних, культурних тощо), яка виражає різномірні цінності, інтереси і потреби членів суспільства. Це сфера самовиявлення вільних громадян і добровільно сформованих асоціацій і організацій, обмежених відповідними законами від безпосереднього втручання та довічної регламентації діяльності цих громадян і організацій з боку державної влади. Політико-правовою основою відмежування і незалежності громадянського суспільства від держави є конституційне закріплення і реальне забезпечення прав і свобод особи, що можливе лише у правовій державі, з якою громадянське суспільство перебуває в органічній єдності [1]. Проблема формування громадянського суспільства актуальна сьогодні, особливо у ракурсі співіснування таких понять як «незалежність суддів» та «відповідальність суддів». Адже стабільність суспільства, держави і політичного ладу досягається лише за умови того, що політичні інститути повною мірою відбиватимуть потреби громадянського суспільства, виступаючи як пряме його продовження в державно-політичній сфері.

В Україні політичні інститути громадянського суспільства з огляду на недостатню сформованість неспроможна належним чином представляти інтереси громадян на державному рівні. Це є особливо небезпечним тоді, коли відбувається і у самій державі зруйнованість систем регулювання. Такий стан призводить до залежності суддів від гілок влади, що тим самим руйнує віру людей у суспільстві та дозволяє суддям порушувати основні принципи верховенства права. Саме у такій державі, де є невдоволеність українського суспільства і корупція, немає чіткого усвідомлення ін-

тересів держави – з'являється «масове суспільство», основним девізом кожного є: «Бути таким, як всі». Кінцевим варіантом цієї ситуації може бути так звана тиха десоціалізація, коли той самий стан зневіри і розчарування у декларативних обіцянках приведе до бажання повернутись до «старого світлого минулого». Таким чином, сьогодні українське суспільство як ніколи потребує реформувань, після яких воно могло б повноправно називатись громадянським. При цьому ми повинні лише вивчити і переосмислити іноземні моделі його формування. Але у жодному разі не повинні «копіювати» їх. Адже менталітет українського народу, конкретно історичні особливості потребують визначення власного варіанту формування громадянського суспільства, типу його взаємовідносин з державою. Теоретична та практична база подолання корупції в Україні за умов формування громадянського суспільства тривалий час не мала необхідного розвитку в основному у зв'язку з невизначеністю її як підсистеми у системі боротьби зі злочинністю.

Вихід із цього становища вбачається не стільки у посиленні кримінальної функції держави, скільки у використанні демократичних чинників, дотриманні принципів соціально-орієнтованої правової держави. Важливе практичне значення має наявність необхідної політичної волі керівництва держави, розуміння вищими посадовими особами необхідності подолання цього негативного соціально-політичного і кримінального явища, створення морального простору для реалізації прав, свобод і інтересів громадян [2]. Держава повинна гарантувати ефективну й справедливую діяльність своїх установ і посадових осіб, які б особистим прикладом зміцнювали віру громадян у верховенство права і закону.

Отже, виникає проблема створення системи несуперечливих, цілеспрямованих і узгоджених механізмів подолання корупції. Вирішення цієї проблеми є завданням науковців, законодавців, влади взагалі і правоохоронної системи, яка б чітко відповідала класичному поняттю «система» (від грецького *systema* – ціле, складене з частин, сполучення), тобто множина елементів, які знаходяться у відношеннях і зв'язках один з одним і становлять певну цілісність, єдність [5]. Поняття «відповідальність суддів» повинно бути взаємопов'язане з поняттям «незалежності суддів» у громадянському суспільстві. Реалізація незалежності суддів може бути виправдана в суспільстві через здійснення встановлених норм законів і Конституції України та декларування їх доходів. Поняття «відповідальність суддів» існує у такому розумінні, як дисциплінарна відповідальність суддів, а для розвинутого та демократичного суспільства повинна існувати і у розумінні «відповідальності суддів перед громадянським суспільством». Цей спосіб можна забезпечити не швидко, а поступово, оскільки прозорість їх капіталу і багатства – є поки винятком у нашому суспільстві.

На жаль, в Україні у класичному розумінні заможних людей багато а тих, хто може відкрито декларувати свій капітал, обмаль. Саме тому в податкових деклараціях всі наші «судді» та «бізнесмени» бідні, і малі у своєму грошовому еквіваленті. У нас фактично легалізованого багатства немає, воно заховане, його не показують.

У цивілізованих країнах навпаки: люди пишаються тим, що вони багаті, вони платять податки і живуть спокійно. В результаті такого ненормального стану в Україні страждають не тільки громадянська мораль, громадянське суспільство в цілому, а й економічні процеси держави.

Ускладнює вирішення цього питання, як важливого антикорупційного заходу, відсутність дієвого механізму контролю за об'єктивністю декларування своїх доходів суддями та державними службовцями, оскільки ті, хто бере хабарі, не стануть відверто і чесно повідомляти про своє майно та реальні прибутки [3]. Декларування змушуватиме їх власноруч письмово фіксувати дані про своє фінансове становище і таким чином створювати серйозні підстави для переслідування їх згідно з законом у майбутньому [4].

Не посягаючи на авторитет та повноваження судової влади, слід наголосити, що становище, яке склалося в судах, стало загрозливим і в очах громадської думки. Покінчити з тяганиною, іншими порушеннями вимог закону з боку суддів традиційними засобами неможливо. Доцільно все-таки знайти у процедурному законодавстві місце для норми, яка б надавала можливість контролювати суддів. Вони повинні нести відповідальність за належне виконання своїх обов'язків.

А тому не менш важливою у цьому плані є політична проблема доцільності довічного обрання суддів. Воно явно передчасне, оскільки замість незалежності від стороннього впливу на правосуддя, породило незалежність від закону і від народу, який суд повинен захищати. У результаті сучасний судовий корпус перебуває під впливом різних структур влади. Ті кроки, які сьогодні застосовують у реформування судової влади будуть неефективними без формування, а потім дії правової бази, яка б визначила судоустрій, організацію та діяльність органів, пов'язаних з діяльністю судів загальною метою, формування судоділоводства у напрямі посилення гарантій прав особи і громадянина. У цій перебудові повинно бути прийняття нової законодавчої бази про судо-

устрій, яка необхідна судовій системі, створення нових інститутів і здійснення судової діяльності на більш високому професійному рівні. Система законів про судочинство повинна визначити: завдання, місце суду і суддів у забезпеченні правосуддя; принципи організацій і діяльності судової системи, її структуру, компетенцію судів усіх рівнів і принцип взаємодії між ними; механізм призначення та обрання суддів, принципи забезпечення незалежності суддів та ін.

Зазначене вказує на необхідність прискореного вирішення всіх питань, пов'язаних зі створенням і функціонуванням в Україні незалежного державного органу по боротьбі з корупцією[6].

Безумовно, нова система державного і громадського контролю повинна будуватись на певних принципах, головним з яких є незалежність, всеохопленість та гласність. Існує ще таке розуміння, що контрольні органи не можуть бути абсолютно незалежними, адже вони є частиною держави, у цілому вони повинні мати функціональну і організовану незалежність, необхідні для виконання покладених на них завдань. Така ступінь незалежності повинна бути закладена в Конституції, або у спеціальних законах, наприклад, у Законах «Про громадський контроль» та «Про державний контроль». Друга ознака – всеохопленість. Контролюючі органи повинні перевіряти діяльність окремих напрямів і робити обґрунтовано оформлені висновки. І третя ознака – гласність. Ті висновки, які будуть оформлені після проведення контролю, мають друкуватися у засобах масової інформації, тоді контроль буде ефективним і відкритим для суспільства. Також для нормалізації функцій незалежності у гілках влади – є подолання корупції не тільки у судовій владі, а й у самому суспільстві. А це повсякденний, системний громадський контроль за їх діяльністю.

Зрозуміло, що знадобиться повільна розробка і впровадження механізму декларування доходів суддів, що суттєво змінить ситуацію у державі, а особливо надасть здійснювати контроль за доходами та майновим станом суддів. Цими діями судова гілка влади стане відкритою, легальною і прозорою, тим самим сприятиме новому відношенню суспільства до неї, чим гарантуватиме свою незалежність.

Якщо впровадити такий механізм у нашому суспільстві для суддів, тоді питання корупції відносно судової гілки влади стане неактуальним і можна буде чітко орієнтуватися на демократичні принципи і верховенства права. Саме на розвинутість, як чинник у громадянському суспільстві, можна буде орієнтуватися, від якого незалежність суддів дуже залежатиме.

Тому з викладеного доходимо висновку, що існує взаємозв'язок між відповідальністю суддів і громадянським суспільством, незалежністю суддів та незалежністю громадянського суспільства від держави. Враховуючи, що такий зв'язок існує, «незалежність суддів» як фактор розвинутості у громадянському суспільстві впливає на всі демократичні принципи і на саме суспільство у цілому.

Література

1. Арато. Громадянське суспільство: відродження і реконструкція концепції // Політична думка. – 1996. – № 1.
2. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення // Під ред., В.Ф. Сіренко, В.І. Тимошенко. – К., 1997.
3. Неленько Г. Перспективи громадянського суспільства в Україні // Наукові записки. – К., -2002 / Сер. «Політологія і етнологія»: – Вип.20. – С. 69–77.
4. Полубінський В. Роль держави у становленні громадянського суспільства в Україні // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: Матер. Наук.-практ. конфер. – К., 2001. – Т.1. – С. 112–115.
5. Журавський В.С., Михальченко М.І., Михальченко О.М. Корупція в Україні – не політика: Моногр. – К.: Фенікс, 2007. – 408 с.
6. Амджадін Л., Гончарук О., Кравченко О. Судова система та суди в Україні в оцінках громадськості / За наук. ред., Ю. Привалова, Ю. Саєнка. – К.: Прецедент, 2005. – 234 с.

Гаркуша В. С.,

*канд. юрид. наук, доцент кафедри господарського
та фінансового права АПСВ ФПУ*

Питання створення та діяльності підрозділів податкової міліції

Перш ніж вести мову про особливості створення та функціонування підрозділів податкової міліції, слід наголосити на особливостях державного управління в цілому.

На нашу думку слід простежити системоутворюючий елемент організаційної структури державного управління, яким виступають державні органи (органи державної влади) і який є первинною структурною одиницею влади, формально створеною державою для здійснення покладених на неї функцій та завдань [2, с. 26].

Державна служба є ключовим елементом системи державного управління, від ефективного функціонування якого залежить додержання конституційних прав і свобод громадян, стабільність суспільства.

Особливим видом державної служби є служба у податковій міліції, підрозділи якої ведуть боротьбу з податковими правопорушеннями, здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, виконують оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну та охоронну функції, запобігають корупції в органах державної податкової служби, забезпечують безпеку діяльності її працівників, їхній захист від протиправних посягань, пов'язаних із виконанням службових обов'язків та ін.

У 1994 р. в системі Міністерства внутрішніх справ України були створені підрозділи по боротьбі з податковими правопорушеннями, що здійснювали контроль за додержанням податкового законодавства, виконували оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну та охоронні функції.

Згідно з Указами Президента України від 22 серпня та 30 жовтня 1996 р. ці підрозділи (4700 штатних одиниць) передані у підпорядкування Державної податкової адміністрації України і на їх базі була створена податкова поліція [3, с.186].

5 лютого 1998 р. Верховною Радою України прийнято Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про державну податкову службу в Україні», яким у складі органів державної податкової служби створено податкову міліцію [1].

У цей самий день Верховною Радою України прийнято також Закон «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України та деяких інших законодавчих актів України у зв'язку з утворенням податкової міліції». Зазначені вище зміни до законодавства України надали право податковій міліції на проведення дізнання та попереднього слідства по злочинах, передбачених ст.80-1 (приховування валютної виручки) і 148-2 Кримінального кодексу України (умисне ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів).

Законом визначено, що якщо під час розслідування цих кримінальних справ будуть встановлені злочини у сфері господарської діяльності, за якими порушено кримінальні справи, вони теж розслідуються слідчими податкової міліції.

Цим же законом на оперативні підрозділи податкової міліції покладаються права та обов'язки згідно з Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Підрозділи по боротьбі з корупцією в органах державної податкової служби включені до переліку органів, які ведуть боротьбу з корупцією і визначені статтею 4 Закону України «Про боротьбу з корупцією».

Основні завдання діяльності податкової міліції можна визначити:

- запобігання злочинам та іншим правопорушенням у сфері оподаткування, їх розкриття, розслідування та провадження у справах про адміністративні правопорушення;
- розшук платників, які ухиляються від сплати податків, інших платежів;
- запобігання корупції в органах державної податкової служби та виявлення її фактів;

-
-
- забезпечення безпеки діяльності працівників органів державної податкової служби, захисту їх від протиправних посягань, пов'язаних з виконанням службових обов'язків[1, ст.19].

Крім цього, згідно з Указом Президента України від 22.06.2000 р. «Про додаткові заходи щодо посилення боротьби з приховуванням неоподаткованих доходів, а також відмиванням доходів, одержаних незаконним шляхом» на податкову міліцію покладено завдання здійснення комплексу заходів з боротьби з приховуванням неоподаткованих доходів, незаконним переміщенням за кордон неоподаткованих капіталів і відмиванням доходів, одержаних незаконним шляхом.

Згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення боротьби з незаконним виробництвом та обігом спирту етилового, коньячного, плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів» на податкову міліцію покладено завдання боротьби з незаконним обігом алкогольних напоїв та тютюнових виробів.

Податкова міліція відповідно до покладених на неї завдань реалізує такі повноваження:

- приймає і реєструє заяви, повідомлення та іншу інформацію про злочини і правопорушення, віднесені до її компетенції, здійснює в установленому порядку їх перевірку і приймає щодо них передбачені законом рішення;
- здійснює відповідно до закону оперативно-розшукову діяльність, досудову підготовку матеріалів за протокольною формою, а також проводить дізнання та досудове (попереднє) слідство у межах своєї компетенції, вживає заходів до відшкодування заподіяних державі збитків;
- виявляє причини і умови, що сприяли вчиненню злочинів та інших правопорушень у сфері оподаткування, вживає заходів до їх усунення;
- забезпечує безпеку працівників органів державної податкової служби та їх захист від протиправних посягань, пов'язаних з виконанням ними посадових обов'язків;
- запобігає корупції та іншим службовим порушенням серед працівників державної податкової служби;
- збирає, аналізує, узагальнює інформацію щодо порушень податкового законодавства, прогнозує тенденції розвитку негативних процесів кримінального характеру, пов'язаних з оподаткуванням.

Функціональними пріоритетами діяльності підрозділів податкової міліції можна визначити:

- виявлення і розслідування системно організованих злочинних дій у сфері оподаткування на основі інформаційно-аналітичного і оперативного відпрацювання фінансово-промислових груп та виробничо-комерційних систем з замкнутим циклом виробництва, постачання і фінансового забезпечення діяльності;
- запобігання незаконному відшкодуванню податку на додану вартість та мінімізації сплати податків;
- збір і підготовка матеріалів кримінальних розслідувань для розгляду в суді.

Але аналізуючи основні завдання діяльності підрозділів податкової міліції не слід забувати про особливості кадрового підбору та формування професійних якостей працівників.

Акцент кадрової роботи зосереджено на постійному покращанні якісного складу керівних працівників та спеціалістів, які здатні професійно та компетентно виконувати поставлені перед службою завдання.

Визначено, що основним правилом при прийомі на службу до податкової міліції має бути конкурсний добір кандидатів, що сприятиме покращенню діяльності роботи служби у цілому. Кандидати повинні мати переважно вищу економічну або юридичну освіту, здатні за своїми особистими, діловими, моральними якостями та станом здоров'я виконувати обов'язки, покладені на податкову міліцію.

Статус працівників податкової міліції визначено законодавством як спеціальний, що дає їм право займатися правоохоронною діяльністю. Зміни зазначеного статусу залежать від реформування правоохоронної системи у цілому.

Принципові положення статусу працівників податкової міліції повинні полягати в наступному: законні вимоги працівників податкової міліції мають бути обов'язковими для виконання громадянами і службовими особами.

Працівник податкової міліції при виконанні покладених на нього обов'язків повинен керуватися тільки законом, діяти у його межах і підпорядковуватися своєму безпосередньому

начальнику. Ніхто інший, за винятком уповноважених службових осіб, у передбачених законом випадках не вправі втручатися в законну діяльність такого працівника.

Значна увага в підрозділах податкової міліції приділяється і роботі з кадровим резервом. Робота з цього питання проводиться відповідно до вимог Постанови Кабінету Міністрів України від 28.02.01 №199 «Про затвердження Положення про формування кадрового резерву для державної служби» та наказу ДПА України від 11.09.98 №439 «Про затвердження Інструкції про організацію роботи та порядок формування резерву кадрів на висунення в підрозділах податкової міліції ДПА України». Так, на кожну посаду сформовано резерв у кількості не менше двох осіб. Переважна більшість працівників, які дали згоду на зарахування до кадрового резерву, проходили навчання та підвищення кваліфікації у відповідних навчальних закладах, брали участь у роботі семінарів, нарад, проходили стажування, заміщали у період відсутності працівника, на посаду якого були зараховані до кадрового резерву, брали участь у підготовці проектів законодавчих актів, інших нормативних документів, вивчали і аналізували виконання законів України, постанов Верховної Ради України, указів та розпоряджень Президента України, постанов та розпоряджень Уряду України.

Підготовка фахівців для служби у податкової міліції здійснюється у відомчому вищому навчальному закладі – Національному університеті державної податкової служби України, який має у своєму складі:

- факультет податкової міліції;
- факультет підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників податкової міліції.

З метою якісного комплектування підрозділів податкової міліції кваліфікованими фахівцями проводиться політика працевлаштування, насамперед, випускників факультету підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників податкової міліції Національного університету ДПС України.

На виконання Закону України «Про державну податкову службу» від 04.12.90 та наказу ДПА України від 26.08.98 №411 «Про затвердження Настановлення по організації професійної підготовки працівників податкової міліції Державної податкової адміністрації України» ДПА України щорічно організовує навчання з підвищення кваліфікації оперативних працівників податкової міліції за професійними програмами (два тижні) на базі факультету підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників податкової міліції Національного університету ДПС України з загальним обсягом 300 осіб на рік [4].

Таким чином, у Державній податковій службі України створені належні умови для успішного функціонування податкової міліції, удосконалення організації і постійного підвищення ефективності її діяльності, професійної майстерності її працівників, завдяки чому вона вносить значний вклад у справу боротьби зі злочинністю у сфері економіки, відшкодування нанесених правопорушеннями збитків та забезпечення надходжень до бюджету держави.

Література

1. Про державну податкову службу в Україні: Закон України від 4 грудня 1990 року № 509-ХІІ із змінами та доповненнями //Відомості Верховної Ради України. – (ВВР). 1991. – № 6.
2. Касьяненко М.М., Гринюк М.В., Цимбал П.В. Організація роботи та управління органами державної податкової служби України: Навч. посіб. – Ірпінь: Академія ДПС України, 2001. – 229 с.
3. Лекарь С.І., Снігерьев О. П., Недюха М. П., Форостовець В. А. та ін. Захист прав платників податків: Проблеми правового забезпечення захисту прав і законних інтересів платників податків у контексті модернізації державної податкової служби України /За заг. ред. О. М. Бандурки, В. М. Москаленко. – К., 2003. – 360 с.
4. Інформаційні матеріали сайту Державної податкової адміністрації України ([http:// sta.gov.ua/](http://sta.gov.ua/))

Викриття податкових правопорушень у сфері обігу підакцизних товарів

Однією з найбільш поширених слідчих дій при розслідуванні кримінальних справ про незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів є допит, у ході якого слідчий у встановленому законом порядку вербальним шляхом одержує інформацію про відомі допитуваному факти, що мають значення для встановлення істини у справі.

У справах про незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів специфіка тактики допиту відбивається в загальних його положеннях. Особливість цієї слідчої дії полягає насамперед у предметі допиту, колі осіб, які можуть бути у справі підозрюваними (обвинувачуваними), свідками, у способах їх виявлення, послідовності проведення допиту [2]. Специфічність допиту зумовлена обстановкою вчинення злочину, особливостями документообігу, різноманітністю підакцизних товарів, які незаконно виготовляються, зберігаються, збуваються або транспортуються, витонченістю способів їх скоєння і приховування, функціями певних осіб щодо здійснення незаконного виготовлення, зберігання, збуту або транспортування з метою збуту підакцизних товарів. Допит у найзагальнішому плані – це цілеспрямований обмін інформацією, при якому допитувач намагається встановити відомі допитуваному обставини, пов'язані з розслідуваною подією. Оскільки у справах про незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів вони мають своєрідний характер, то приблизний перелік питань для розкриття їх суті може бути таким:

- 1) де, коли незаконно виготовлено підакцизні товари;
- 2) чи мали місце підготовчі дії до виготовлення підакцизних товарів, у чому вони виявилися;
- 3) дії по зберіганню незаконно виготовлених підакцизних товарів, де вони та інші речові докази знаходились;
- 4) які знаряддя і технічні засоби використовувалися при незаконному виготовленні підакцизних товарів;
- 5) особливості незаконно виготовлених підакцизних товарів, що переміщуються в межах України, їх кількість, вартість;
- 6) якими є джерела придбання (одержання) незаконно виготовлених підакцизних товарів;
- 7) коли, у зв'язку з чим з'явився намір на незаконне виготовлення (зберігання, збут) підакцизних товарів;
- 8) упродовж якого періоду здійснювалася діяльність щодо незаконного виготовлення, зберігання, збуту або транспортування з метою збуту підакцизних товарів;
- 9) чи скоєно незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів одноособово чи у складі злочинної групи;
- 10) кількість співучасників, задіяних при виготовленні, зберіганні, збуту або транспортуванні з метою збуту підакцизних товарів, відомості про них;
- 11) якими є ознаки злочинної групи, що організувалася, для незаконного виготовлення, зберігання, збуту або транспортування з метою збуту підакцизних товарів: сталість функціонування групи (час створення, період діяльності), корислива спрямованість її дій, розподіл ролей у групі, наявність міжрегіональних злочинних зв'язків (характер, їх спрямованість, форми) тощо;
- 12) причини та умови, що сприяють вчиненню цього злочину. Названий перелік питань не є вичерпним; він має загальний характер і може варіювати залежно від процесуального стану допитуваного, предмета допиту і сформованої слідчої ситуації.

Допит підозрюваного у справах про незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів є однією з найважливіших першочергових слідчих дій, оскільки він відбувається негайно після затримання та особистого обшуку підозрюваного або не пізніше 24 год. після затримання [1]. Це не тільки забезпечує можливість своєчасної реалізації підозрюваним свого права на захист, а й має величезне тактичне значення. Особа, яка підозрюється-

ся у вчиненні незаконного виготовлення, зберігання, збуту або транспортування з метою збуту підакцизних товарів, знаходячись у момент затримання у певній психологічній розгубленості, не встигла визначити лінію своєї поведінки, продумати пояснення, які виправдовують її дії. Тому невідкладний допит підозрюваного, як правило, сприяє отриманню більш повних та вірогідних показань.

Допит підозрюваного у справах про незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів в більшості випадків має конфліктний характер, найчастіше допитуваний протидіє працівникам слідства у встановленні істини. Підозрюваний, як правило, відстоює свою невинність, посилаючись при цьому на добровільну відмову від злочину, замовчує про співучасників та окремі епізоди злочинної діяльності або взагалі відмовляється дати свідчення про факт незаконного виготовлення підакцизних товарів, їх транспортування з одного місця в інше в межах України, збут та ін.

Аналіз судово-слідчої практики розслідування злочинів дозволяє відокремити дві найбільш типові ситуації допиту підозрюваного:

а) коли особа, підозрювана у вчиненні незаконного виготовлення, зберігання, збуту або транспортування з метою збуту підакцизних товарів, дає правдиві показання і визнає себе винною, тобто допит у безконфліктній ситуації;

б) коли допитуваний заперечує факти щодо незаконного виготовлення, зберігання, збуту або транспортування з метою збуту підакцизних товарів, і дає завідомо неправдиві показання або відмовляється від давання показань, тобто допит у конфліктній ситуації. Необхідно розглянути ці ситуації з урахуванням тактичних прийомів, що сприяють одержанню найбільш повної та вірогідної інформації. У *першій ситуації* допит підозрюваного, як правило, характеризується повним або частковим збігом інтересів допитуваного і допитувача. Тому головне тактичне завдання особи, яка проводить допит, полягає у з'ясуванні і фіксуванні показань допитуваного у повному обсязі його поінформованості, *конкретизації та деталізації* їх, щоб кожна з обставин, що фігурує, могла бути перевірена і підкріплена іншими доказами. Разом з тим дуже важливо «не зробити ситуацію допиту конфліктною, не спровокувати своїми діями, поведінкою конфлікт з допитуваним».

У такій ситуації при допиті особи, підозрюваної у вчиненні незаконного виготовлення, зберігання, збуту або транспортування з метою збуту підакцизних товарів, насамперед детально з'ясовуються:

- обставини, що стали підставою для затримання; характер злочинних дій з підготовки, вчинення та приховування злочинної діяльності; кількість співучасників, відомості про них;
- особливості предметів підакцизних товарів, джерела їх придбання (одержання) та інші обставини кримінального і посткримінального характеру.

Головними тактичними прийомами у безконфліктній ситуації є: вміння вислухати вільну розповідь допитуваного; правильна постановка уточнювальних, пояснювальних, доповнювальних і контрольних запитань, спрямованих на конкретизацію і деталізацію показань і таких, що перешкоджають зміні їх на неправдиві; з'ясування даних для перевірки уже відомих фактів; одержання нових відомостей.

За умов *конфліктної ситуації* тактика допиту підозрюваного найбільш складна. У таких ситуаціях допитуваний, як правило, навмисно перекручує відому йому інформацію, заперечує факт вчинення злочину, дає неправдиві показання або взагалі відмовляється від давання свідчень. Тому результативність допиту підозрюваного в такій ситуації залежить, як правило, від повноти зібраної дізнавачем (слідчим) інформації про незаконні дії затриманої особи, а також від правильного вибору і застосування тактичних прийомів. У таких ситуаціях важливо своєчасно виявити, попередити й усунути неправдивість показань підозрюваного. Сумніви у вірогідності показань можуть виникнути як під час, так і після допиту. У першому випадку такі сумніви породжуються суперечливістю свідчень, відсутністю логіки у повідомлених фактах, їх невідповідністю іншим обставинам. В інших випадках неправдивість отриманих свідчень може бути виявлена при їх перевірці іншими слідчими діями (очна ставка, допити свідків, висновки експертиз), а також при проведенні оперативно-розшукових заходів. Щоб визначити навмисні неправдиві показання, допитувач шляхом аналізу фактів має виявити суперечності у свідченнях допитуваного.

Тактичні прийоми, спрямовані на викриття допитуваного в неправді, за характером і спрямованістю можна поділити на три групи:

- прийоми емоційного впливу;

- прийоми логічного впливу;
- тактичні комбінації.

Для розв'язання конфліктної ситуації важливого значення набуває очна ставка — одночасний допит двох раніше допитаних осіб про обставини, стосовно яких вони давали суперечливі пояснення. При розслідуванні злочинів цієї категорії очні ставки, як правило, проводяться між особами, затриманими за незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів та особами, які їх затримали (оперативні працівники податкової міліції, та інші співробітники правоохоронних органів), а також із співучасниками та свідками вчинення злочину за наявності в їхніх свідченнях суперечностей. З точки зору таких рекомендується очну ставку провадити таким чином, щоб на особу, яка дала правдиві свідчення, не чинився тиск. З цією метою запитання, що з'ясовуються в процесі очної ставки, ставляться спочатку перед особою, яка дала правдиві свідчення, у чітко сформульованому вигляді, а потім уже перед обвинуваченим у вчиненні злочину. Питань невизначеного, розпливчастого, загального характеру рекомендується не ставити.

Суттєве значення для результативності проведення допиту має фіксація ходу і результатів цієї слідчої дії, оскільки без належного процесуального оформлення отримана інформація не набуває необхідної доказової сили.

Таким чином, допит підозрюваного у справах про незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів є однією з найважливіших першочергових слідчих дій, спрямованих на збирання доказової та орієнтуючої інформації. Його результати значною мірою визначають повноту та ефективність процесу доведення факту скоєння злочину.

З метою виявлення розслідування та запобігання даному виду правопорушення, злочину вважаємо за доцільне застосовувати такі дії:

1. Досить ефективним прийомом опитування, допиту, спрямованим на викриття неправди у показаннях допитуваного, свідка, підозрюваного є максимальна деталізація фактів, повідомлених допитуваним. Причому чим більше неправдивих відомостей повідомляє особа, тим легше її викрити у неправді, оскільки вигадані факти неможливо продумати до дрібниць, а тим більше зберегти їх у пам'яті. Дві різні особи, допитувані про одну й ту саму подію, як правило, не можуть домовитися про всі деталі неправди.
2. Складання кожним із затриманих учасників поетапної деталізованої схеми маршруту руху автотранспортного засобу та місця перевантаження підакцизного вантажу на інший автотранспортний засіб.
3. Застосування подальших слідчих та оперативних — розшукових дій для виявлення, вияснення правдоподібних дій затриманих осіб.
4. Налагодити більш тісну взаємодію з питань обміну інформацією з підрозділами по боротьбі з контрабандою та порушеннями митних правил Держмитслужби України, більш чітку оперативну та аналітичну роботу по встановленню нових методів і способів скоєння злочинів, підвищенню кваліфікації особового складу податкової міліції, оперативному реагуванню на зміни в законодавстві.
5. Вирішення цих та інших питань створить умови для подальшого підвищення ефективності правоохоронної діяльності Державної податкової служби України в напрямі боротьби із злочинністю.

Література

1. Кримінально-процесуальний кодекс України: Затверджений Законом від 28.12.60 (1000-05) із змінами та доповненнями: ВВР України. — 1961, № 2. — Ст. 15.
2. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории — к практике. — М.: Юрид. лит., 1988. — 152 с.

*Гаркуша Д.В.,
аспірант Інституту законодавства
Верховної Ради України*

Попередження фактів корупції працівниками ДПС України

Перш ніж вести мову про попередження фактів корупції слід звернутися до законодавчого визначення поняття «корупції». Законом України «Про боротьбу з корупцією» розуміється діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг [1, ст. 1].

Існує у теорії права, законодавстві та практиці застосування поняття «корупція» обумовлюється як:

- різним розумінням сутності корупції;
- різними підходами та критеріями, що застосовуються для визначення цього поняття;
- прагненням дати універсальне визначення корупції як соціального явища, політичної, економічної, соціологічної, кримінологічної, кримінально-правової категорії та конкретного протиправного діяння [2].

Сферою поширення корупції є сфера функціонування органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Сутність діянь, які утворюють корупцію як соціальне явище, обумовлюється неправомірним використанням відповідним суб'єктом наданих йому у зв'язку з його службовим статусом повноважень. Суб'єктом корупції (корупційних правопорушень) є особа, уповноважена на виконання функцій держави. Водночас, суб'єктами корупційних відносин у деяких випадках можуть бути й інші, у тому числі приватні особи (наприклад, особи, які вступають у протиправні відносини з суб'єктом корупції (давання-одержання хабара). Психологічну основу корупції становить прагнення суб'єкта неправомірно задовольнити шляхом використання офіційно наданої йому влади чи службових повноважень особисті інтереси чи інтереси третіх осіб. При цьому такі інтереси не зводяться лише до корисливості, хоча найчастіше вони все ж таки носять корисливий характер.

У загальному вигляді корупцію можна визначити як соціальне явище, яке охоплює всю сукупність корупційних діянь, пов'язаних з неправомірним використанням особами, уповноваженими на виконання функцій держави, наданої їм влади, службових повноважень, відповідних можливостей з метою задоволення особистих інтересів чи інтересів третіх осіб, а також інших корупційних правопорушень, у тому числі тих, які створюють умови для вчинення корупційних діянь чи є приховуванням їх або потуранням їм.

Необхідно підкреслити, що корупцію і організовану злочинність доцільно розглядати як органічне пов'язані, але водночас самостійні соціальні і правові явища, які здійснюють вплив на розвиток один одного. Наявність корумпованих зв'язків для організованих злочинних формувань і зв'язок корумпованого чиновника з такими формуваннями – це оптимальна з точки зору досягнення злочинного результату і безпеки функціонування схема існування двох зазначених явищ. Визначено основні напрями використання представниками організованих злочинних об'єднань можливостей корупції. Корупція щодо організованої злочинності виконує три основні функції:

- 1) формує захисний механізм організованої злочинності;
- 2) виступає одним з основних засобів досягнення основних цілей злочинної діяльності організованих злочинних угруповань;
- 3) є формою легалізації організованої злочинності (дозволяє представникам організованих злочинних угруповань набути легального соціального статусу, легалізувати доходи, здобуті злочинним шляхом).

У співвідношенні цих явищ, які розглядаються, корупція виступає засобом зрощення кримінальних структур з владою, криміналізації влади і політизації злочинності. Виділено ознаки, які

характеризують таку найбільш небезпечну та високоорганізовану форму організованої злочинності, як мафія.

«Корупційні правопорушення» є узагальнюючим терміном, який охоплює всі форми поведінки (діяльності) особи, уповноваженої на виконання функцій держави, що носять корупційний характер і визнаються протиправними (корупційними діяннями), а також діяння, що вчинюються такою або іншою особою і створюють умови для вчинення корупційних діянь чи є приховуванням їх або потуранням їм. Залежно від характеру діяння, його мотивації та спрямованості корупційні правопорушення можуть бути поділені на:

- 1) корупційні діяння;
- 2) інші правопорушення, пов'язані з корупцією.

Корупційні діяння – це правопорушення, в основі яких лежать:

- 1) зловживання службовою особою владою або службовим становищем;
- 2) корислива мета або Інша особиста заінтересованість.

У свою чергу, залежно від мотивації вчинення корупційні діяння поділяються на:

- 1) корупційні діяння, пов'язані з протиправним використанням влади або службових повноважень для отримання матеріальних благ, послуг або переваг чи заволодіння чужим майном або правом на нього;
- 2) корупційні діяння, пов'язані з протиправним використанням влади або службових повноважень для задоволення інших (некорисливих) особистих інтересів чи інтересів третіх осіб.

Першу групу утворюють корупційні діяння, які мають корисливий характер. Залежно від способу задоволення корисливих мотивів ці корупційні діяння можна розділити на такі, що пов'язані з неправомірним:

- 1) отриманням матеріальних благ, послуг або переваг;
- 2) заволодінням чужим майном або правом на нього;

- 3) використанням чужого майна. Другу групу утворюють корупційні діяння, які вчинюються з некорисливою заінтересованістю: протиправне використання службовою особою влади або службових повноважень переслідує мету задоволення некорисливих особистих інтересів чи інтересів третіх осіб.

Інші правопорушення, пов'язані з корупцією, – це правопорушення, які створюють сприятливі умови для корупції як явища або умови для конкретних корупційних діянь, або є приховуванням їх чи потуранням їм.

За видом суспільних відносин, яким корупційною поведінкою у (діяльністю) заподіюється шкода, і залежно від характеру застосовуваного при цьому виду відповідальності виділено і охарактеризовано такі види корупційних правопорушень: кримінальні (корупційні злочини), адміністративні, конституційні, дисциплінарні, цивільно-правові.

Виділення такого виду злочинів як корупційні логічно випливає із чинного законодавства України, міжнародних правових актів і обумовлюється потребами кримінально-правової науки та практики. Це є не лише можливим, а й доцільним з точки зору особливої правової сутності, спільності ознак злочинних діянь, які охоплюються поняттям «корупція».

Корупційним може бути визнано будь-який умисний злочин, який вчинюється службовою особою органу державної влади або органу місцевого самоврядування з використанням влади або свого службового становища з корисливих мотивів, іншої особистої заінтересованості або для задоволення інтересів третіх осіб. Одна частина таких злочинів може бути визнана безумовно корупційними, інша – віднесена до категорії корупційних лише з певним застереженням, тобто лише за певних умов їх вчинення (умовно корупційні) [3]. Крім того, необхідно окремо виділяти групу злочинів, які безпосередньо пов'язані з корупційними. Цей зв'язок обумовлюється тим, що вони створюють умови для вчинення корупційних злочинів або їх вчинення є приховуванням чи потуранням корупційним злочинам.

Корупційну злочинність можна визначити як відносно масове соціально-правове явище, яке включає всю сукупність корупційних злочинів та осіб, які їх вчинили.

Механізм корупційних відносин механізм може мати два варіанти: у першому випадку має місце взаємодія двох суб'єктів, кожний з яких за допомогою корупційного зв'язку прагне задовольнити свій інтерес (в окремих випадках – інтереси тільки однієї сторони корупційних відносин, інтерес іншої сторони з точки зору правової оцінки вчиненого може не проглядатися), у другому – корупційна діяльність зводиться до дій лише однієї особи (корупціонера), яка самостійно (без

взаємодії з іншим суб'єктом) задовольняє свій особистий інтерес чи інтерес інших осіб за допомогою використання наданої їй влади чи службових повноважень.

Перший із зазначених варіантів, який ґрунтується на принципі «ти мені – я тобі», у свою чергу також може відбуватися за однією з двох ситуацій:

- 1) взаємодія суб'єктів корупційних відносин здійснюється на матеріальній основі (суб'єкт, наділений владними повноваженнями, за матеріальну винагороду вчиняє на користь особи, яка надає йому цю винагороду, певні дії з використанням наданої йому влади чи службових повноважень або утримується від вчинення певних дій, які він міг чи повинен був вчинити у даній ситуації як особа, уповноважена на виконання функцій держави);
- 2) взаємодія суб'єктів корупційних відносин здійснюється на вигідних для обох сторін умовах, які не обумовлюються безпосередньо матеріальною винагородою.

Другий варіант механізму корупційної поведінки (діяльності), як вже зазначалось вище, полягає у тому, що суб'єкт корупції задовольняє свій особистий інтерес чи інтерес іншої особи (осіб) за допомогою використання наданої йому влади чи службових повноважень без взаємодії з іншими особами (взаємодія можлива лише в рамках співучасті у вчиненні злочину).

Схематично ці варіанти механізму корупційної поведінки (діяльності) виглядають так:

- 1) «ти мені – я тобі» (взаємодія суб'єктів корупційних відносин здійснюється на матеріальній основі);
- 2) «ти мені – я тобі» (взаємодія суб'єктів корупційних відносин здійснюється на нематеріальній основі);
- 3) «я – тобі»;
- 4) «я – собі». Розкрито зміст кожного із описаних варіантів корупційної поведінки (діяльності), пропонується алгоритм правової оцінки діянь суб'єктів при різних схемах корупційних відносин.

Отже, на нашу думку, основним завданням запобігання корупції є створення системи соціальних зв'язків, за якої істотно (до мінімуму) зменшується ймовірність виникнення ситуацій корумпування суспільних відносин. Запобігання корупції повинно здійснюватися за допомогою стимулювання правомірної (не корупційної) поведінки; шляхом недопущення корупційної поведінки завдяки встановленим обмеженням, вимогам, відповідальності, іншим негативним наслідкам.

Запобігання корупції має формуватися на основних напрямках протидії: 1) усунення, нейтралізація або послаблення дії факторів корупції; 2) перешкодження здійсненню протиправного наміру конкретної особи щодо реалізації умислу на вчинення корупційного правопорушення; 3) припинення корупційної діяльності, яка вже почалася, з метою недопущення настання протиправного (злочинного) результату чи переростання корупційного діяння на більш небезпечне.

Література

1. Про боротьбу з корупцією: Закон України від 5 жовтня 1995 р. № 356/95-ВР //Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 34. – Ст. 266.
1. Мельник М.І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії: Моногр. – К.: Атіка, 2001. – 304 с.
2. Прохоренко О.Я. Протидія корупційним проявів у системі державної служби України: Автореф. – К., 2004. – 19 с.

*Головко Т.М.,
аспірантка Інституту держави і
права ім. В.М. Корецького НАН України*

Гендерні питання у кримінальному законодавстві України

Упродовж останнього десятиліття в Україні активізувалась гендерна діяльність, спрямована на гендерні перетворення. Гендерні дослідження започатковують сьогодні новий підхід і нове бачення світових перетворень.

Метою цієї статті є визначити, чим саме обумовлюється виникнення гендерних проблем та зростання все більшої уваги до них, зокрема у кримінально-правовій сфері. Також ставиться завданням проаналізувати доцільність гендерних досліджень, їх значення та перспективи.

Дослідженням гендерних питань у кримінально-правовій сфері України займалися такі вчені: Т.М. Мельник, О.М. Костенко, І.І Котюк, М.В. Буроменський, О.М. Руднева, В.А. Бадира, В.О. Меркулова та ін.

Для належного розуміння предмета дискусії коротко визначимо ключові поняття. Гендер означає соціальну особливість статі людини. Він визначає соціальні можливості людини – чоловіка і жінки в усіх сферах життєдіяльності. Таким чином, поняття «гендер» стосується соціальних відмінностей і стосунків між чоловіками і жінками, які відрізняються у кожному суспільстві і культурі, а також змінюються з часом. Під рівністю чоловіків та жінок розуміється рівність їх соціального статусу, участь в усіх сферах суспільного, державного та приватного життя на основі самоусвідомлення особистісних потреб та інтересів, долання елементу ієрархічності, за якою історично чоловіки розглядалися як істоти вищі, а їх діяльність та її результати більш суспільно значущими, ніж дії та їх результати, що здійснені жінками [1].

В українській мові не існує аналога слова «гендер». Найбільше за значенням йому відповідає слово «стать», яке означає, в першу чергу, фізичну, фізіологічну, біологічну різницю між чоловіками та жінками. Ці два терміни часто порівнюють, а деякі пересічні громадяни навіть вважають, що це синоніми. З цього приводу один із найавторитетніших соціологів сьогодення англієць Ентоні Гідденс справедливо зазначає, що «...розмежування статі та гендеру являється фундаментальним, так як багато з відмінностей жінок та чоловіків обумовлюються причинами, які не є біологічними за своєю природою»[2]. Тому більш адекватним вбачається вживання слова «стать» стосовно фізичних ознак людського тіла, і слова «гендер» для позначення психологічних, соціальних, культурних розбіжностей між чоловіком і жінкою.

Однією з причин значної уваги суспільства до «жіночого питання» можна назвати визнання Конституцією України норм міжнародного права, у тому числі міжнародних документів, що закріплюють рівні права чоловіків та жінок, зокрема, Загальна декларація прав людини (1948р.), Європейська конвенція з прав та основних свобод людини (1950р.), Конвенція про дискримінації у сфері праці і зайнятості (1958р.), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966р.), Конвенція ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» (1979р).

Відомий вчений О.Ф. Кістяківський підкреслював, що небезпечно приходити до наукових узагальнень на підставі даних з життя одного народу, він закликав до вивчення вітчизняного права порівняно з іноземним з метою вдосконалення першого[3].

У Міжнародному пакті про громадянські і політичні права у ч. 1 ст. 2 передбачено зобов'язання держав-учасниць поважати і забезпечувати всім фізичним особам на своїй території і під їх юрисдикцією права, які визнані у цьому пакті, без будь-якого розрізнення, в тому числі і за ознакою статі.

Відповідним чином сформульовані норми і у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, в якому в п. 2 ст. 2 передбачена заборона дискримінації при реалізації вказаних прав щодо статі або інших ознак. У ст. 3 передбачено зобов'язання держав-учасниць пакту забезпечити рівне для чоловіків і жінок право користуватися всіма, економічними, соціальними і культурними правами [4].

У той самий час у міжнародних пактах про права людини, які лежать в основі міжнародних стандартів, передбачені і певні привілеї для жінок. У п. 2 ст. 10 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права передбачено зобов'язання держав-учасниць забезпечувати матерям особливу охорону протягом розумного періоду до і після пологів.

Основоположним документом, яким проголошується рівність прав жінок та чоловіків, була Загальна декларація прав людини. У ст. 1 стверджується: «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти стосовно один одного у дусі братерства». На основі Загальної декларації прав людини були прийняті численні міжнародно-правові акти, які забороняють порушення принципу рівності.

Конвенція ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» (1979р.) (ратифіковано Указом Президії Верховної Ради УРСР 24 грудня 1980 р.) – є основоположним документом, в якому узагальнені та зафіксовані принципи положення відносно міжнародно-правового статусу жінок. У ст.2 Конвенції ООН держави-учасники зобов'язуються включити принцип рівноправності чоловіків і жінок у національні конституції чи інше відповідне законодавство (що і наголошується у ст.24 КУ) і забезпечити за допомогою закону та інших відповідних засобів практичного здійснення цього принципу. В літературі науковці доводять, що відкриття цієї Конвенції для ратифікації і набрання нею чинності 3 вересня 1981 р. стало новим етапом у розвитку принципу рівності прав жінок і чоловіків з урахуванням тендерного підходу до його реалізації. Російська дослідниця М.В. Ломакіна підкреслює, що Конвенція 1979 р. є результатом 30-річного досвіду діяльності ООН щодо забезпечення рівноправ'я жінок і спрямована на вклучення принципу гендерної рівності до міжнародного права[5]. Станом на 1 березня 2000 р. 165 країн ратифікували Конвенцію або приєдналися до неї і цим фактично майже планетарно визнано принцип гендерної рівності як основоположний.

Серія міжнародних документів про сприяння створенню рівних прав та можливостей для чоловіків та жінок, підтверджена законодавчими актами Української держави, наприклад Указ Президента від 25 квітня 2001 р. «Про підвищення соціального статусу жінок в Україні», Постанова Кабінету Міністрів України «Про національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001–2005 рр.» від 6 травня 2001 р. (№ 479). Прийнято Закон України «Про державне забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків та жінок», який набрав чинності з 1 січня 2006 р. Саме законодавство, засноване на гендерних принципах, сьогодні покликане встановити рівний підхід до чоловіків і жінок. Визнання важливості та необхідності творення такого законодавства щодо закріплення та поширення принципу гендерної рівності мають на меті гендерні дослідження.

Для української юридичної науки поняття «гендер» порівняно нове. Але його поява є обґрунтованою, а його існування та розвиток обумовлюється стрімким розвитком суспільних наук, а також прагненням України увійти до Європейського співтовариства. Зрозуміло, що для цього необхідно поділяти їх принципи та стандарти.

80–90-і роки характеризуються переосмисленням шляхів розв'язання проблеми рівності статей. На зміну концепції поліпшення становища жінок у світовій і національній свідомості утверджується концепція гендерного забезпечення розвитку, прогресу та справедливості. Орієнтовані на «жіноче питання» дослідження та підходи, звичайно, мають право на існування. Вони є складовою частиною суспільного розвитку. Але суспільство за концепцією поліпшення становища жінок не може бути оптимально розглянуто з позиції бачення лише однієї, жіночої, статі. Воно потребує цілісного розгляду з позиції обох статей, чоловічої та жіночої. Гендерні дослідження є комплексним підходом до проблеми рівності чоловіків і жінок, який сьогодні може забезпечити реальний прогрес.

Гендерний підхід у кримінально-правовій сфері дозволяє проаналізувати ефективність сучасного законодавства: наскільки повно воно відображає соціально обумовлені особливості правового регулювання залежно від статевих та статусно-сімейних відмінностей між чоловіком та жінкою.

Оскільки в Україні використання закону за аналогією заборонено, призначення покарання винній особі базується на таких принципах кримінального права як принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності, принцип економії кримінальної репресії.

Вважається, що жінка, порівняно з чоловіком, є фізично й емоційно слабшою. Спостерігаються відмінності у мотивації. Також потрібно зважати на репродуктивну функцію жінки, що і враховується належним чином у кримінальному законодавстві України. Але ми не вважаємо, що доцільно підтримувати думку деяких науковців про необхідність створення окремого розділу про

кримінальну відповідальність жінок у Кримінальному Кодексі. Розв'язати гендерні проблеми вбачається можливим шляхом внесення поправок до існуючих статей КК.

Не зупиняючись докладно на аналізі норм кримінального закону, коротко зазначимо деякі гендерні питання, що є дискусійними у науці кримінального права:

- застосування ст. 36 КК, де регулюється питання необхідної оборони;
- застосування ст. 79 КК, якою передбачаються особливості звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних і жінок, які мають дітей віком до семи років;
- застосування ст. 83 КК, якою окреслюються особливості звільнення від відбування покарання вагітних і жінок, які мають дітей віком до трьох років;
- Частина 1 ст. 79 КК України суперечить ч.3 ст.61 КК України. Згідно з ч.3 ст. 61 КК України обмеження волі не застосовується до вагітних жінок, а в ч. 1 ст. 79 КК йдеться про випадок, коли обмеження волі вагітним призначається;
- застосування ст. 136 КК України, якою визначається кримінальна відповідальність за не надання допомоги особі, яка знаходиться в небезпечному для життя стані;
- застосування ст. 152 КК України, якою передбачається кримінальна відповідальність за згвалтування;
- застосування ч. 2 ст. 172 КК України, якою передбачається кримінальна відповідальність за незаконне звільнення вагітної жінки чи матері, яка має дитину віком до 14 років або дитину-інваліда.

Крім того, О.М. Костенко зазначає: «...мова чинного КК України є, так би мовити, «чоловічою», оскільки більшість норм цього кодексу начебто стосується лише чоловіків (наприклад, вживання слів, як правило, чоловічого роду: «потерпілий» у ч.2 ст. 126 КК та ін.)» [6].

Зважаючи на викладене, можна дійти таких висновків:

- враховуючи велику кількість міжнародних актів щодо забезпечення рівності чоловіків та жінок, можна сказати, що гендерні питання є досить актуальними та мають величину планетарного масштабу;
- досить велика кількість норм кримінального закону України потребує перегляду з точки зору гендерної рівності;
- проведення гендерного аналізу кримінального законодавства та врахування його результату шляхом внесення змін дозволить вдосконалити існуючі норми, піднести рівень ефективності застосування покарання до чоловіків та жінок, а також сприятиме досягненню цілей покарання;
- гендерні дослідження є нагальною потребою часу, засобом забезпечення свободи, рівності та розвитку особистості чоловіка і жінки, за умов утвердження правової держави.

Література

1. Мельник Т. Гендерна експертиза українського законодавства: важливість та необхідність проведення //Рівність жінок і чоловіків в Україні: правові аспекти Матеріали Міжнародної наукової конференції. – К., 2001. – 227с.
2. Гидденс Э. Социология. – М.,1999. – 153с.
3. Кистяковский А.Ф. Новые труды Дю-Буа по истории Уголовного права Франции, сравнительно с уголовным правом Италии, Германии, Англии//Университетские известия.—1874. – №10.
4. Права человека: Сб. междунар. догов. ООН. — Нью-Йорк, 1989. — Рез. ГА ООН 2200 А (XXI) от 16 дек. 1966 г.
5. Ломакина М.В. Международная защита прав женщин // Московский журнал международного права. — 1996. — № 5.
6. Котюк І.І., Костенко О.М. Кримінальне, кримінально-процесуальне та кримінально-виконавче право України: гендерна експертиза / І.І. Котюк, О.М. Костенко. – К.: Логос, 2004. – 127с.

Дуванський О.Ф.,

*ад'юнкт кафедри кримінального процесу
КНУВС*

Порушення кримінальної справи щодо особи як складова процесу притягнення до кримінальної відповідальності

У процесі встановлення кримінальної відповідальності суб'єктів злочину і врегулювання цієї діяльності, держава враховує систему суспільних відносин, що існували раніше, регуляцією норм, що відносяться до традиційних інститутів і моделей у даній правовій родині, нарешті, історичним досвідом соціального контролю над правопорушниками. У цьому контексті порушення кримінальної справи щодо особи є ключовим етапом процесу притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які імовірно вчинили злочин.

Суб'єкти кримінального процесу України (підозрювані, обвинувачені), які стають учасниками процесуальних дій органів досудового розслідування змушені чекати закінчення досудового слідства і направлення справи до суду, щоб захистити свої права, що позбавляє їх ефективного засобу захисту. Слід враховувати, що значна кількість кримінальних справ, порушених за фактом вчинення злочину, не доходить до суду, що позбавляє потерпілих та інших зацікавлених суб'єктів кримінальної справи можливості захистити свої права.

На цьому підґрунті окремі представники правоохоронних органів свідомо йдуть на незаконне порушення кримінальної справи за фактом вчинення злочину, що дає їм можливість безконтрольно обмежувати окремі конституційні права громадян, мотивуючи свої дії розслідуванням злочинів [1].

Особливо актуальними такі зловживання стали під час зведення особистих рахунків у справах, порушених за фактами вчинення господарських та службових злочинів. Сам факт порушення кримінальної справи використовується як засіб вчинення тиску на посадових осіб та співробітників відповідних підприємств, установ, організацій з метою забезпечення прийняття вигідних для «замовника» рішень, змушення конкретної посадової особи звільнитися за власним бажанням, створення перешкод у діяльності відповідної установи тощо.

Ця проблематика вивчалася багатьма науковцями. У наукових доробках А. Балашова, В. Зеленецького, О. Калганова, О. Михайленко, Г. Середи та інших акцентується увага на окремих аспектах нашої проблематики, проте теорію стадії порушення кримінальної справи щодо особи у процесі притягнення до кримінальної відповідальності досліджено недостатньо.

Метою та завданням цієї статті є визначення характеристики стадії порушення кримінальної справи щодо особи, яка вчинила злочин, у контексті процесу притягнення до кримінальної відповідальності.

Як стверджують науковці, автономність кримінальної відповідальності виявляється в тому, що вона має місце у всіх випадках здійснення злочину, незалежно від того, чи відома особа, яка його вчинила [2].

Органами досудового розслідування ще досить багато порушується кримінальних справ, у тому числі й за злочинами невеликої тяжкості, до кримінальної відповідальності притягається значна частина суб'єктів кримінальної відповідальності, що звичайно не на користь моралізації суспільства. З іншого боку, ще допускається тяганина при розгляді повідомлень про дійсно тяжкі злочини.

Швидкий та всебічний розгляд заяв і повідомлень про злочини створює оптимальні умови для вирішення слідчим завдання встановлення об'єктивної істини та забезпечення захисту прав громадян і організацій. Несвоєчасне порушення кримінальної справи ці умови погіршує: особи, зацікавлені в результатах кримінальної справи, отримують можливість приховати сліди злочину та перешкоджати встановленню об'єктивної істини у кримінальній справі.

На думку М.К. Муравйова, порушення кримінальної справи щодо особи – правовий акт, що виражається в послідовному винесенні уповноваженими посадовими особами рішення про пору-

шення кримінальної справи за фактом вчинення злочину й визнанні певної особи підозрюваною у вчиненні злочину у зв'язку із встановленням достатніх доказів, що вказують на здійснення особою діяння, забороненого кримінальним законодавством [3, с. 31]. Наведене трактування порушення кримінальної справи щодо особи вирішує багато проблемних ситуацій, що виникають у практичній діяльності. Зокрема, такий підхід дозволяє стверджувати про відсутність необхідності порушення кримінальної справи щодо кожного із співучасників; про необов'язковість закриття кримінальної справи при припиненні кримінального переслідування особи щодо якої порушено кримінальну справу. Крім того, такий підхід дозволяє по-новому визначити можливість оскарження постанови про порушення кримінальної справи в судових органах. Наприклад, слідчій практиці відомі ситуації, коли кримінальна справа порушується стосовно однієї особи, а у процесі розслідування стає відомо, що злочин був вчинений групою осіб. Слушною є позиція А.Н. Якименко, відповідно до якої у цьому випадку варто було б виносити постанову про порушення кримінальної справи у відношенні кожного із співучасників [4, с. 72]. Однак, оскільки кримінальна справа порушується за фактом вчиненого злочину, то немає необхідності порушувати самостійні провадження стосовно співучасників злочину. У цьому випадку новий злочин не виявляється, не змінюється подія, з приводу якої порушена кримінальна справа, дії осіб, підозрюваних або обвинувачуваних у вчиненні злочину взаємозалежні.

Порушення кримінальної справи відносно особи є ключовим актом початкового етапу кримінального судочинства, який багато у чому визначає подальший його процесуальний порядок. Сукупність правових норм, що регламентують підстави, умови, процесуальний порядок, а також правові наслідки порушення кримінальної справи й одночасного визнання особи підозрюваною являє собою правовий інститут порушення кримінальної справи щодо особи.

Порядок розгляду заяв і повідомлень про злочини, на відміну від інших звернень (заяв, пропозицій, скарг) громадян, регламентується нормами КПК України. Отже, перевірка і вирішення заяв і повідомлень про злочини – це кримінально-процесуальна діяльність, перший, початковий етап кримінального процесу [5].

Про те, що розгляд заяв і повідомлень про злочини не входить до стадії порушення кримінальної справи, свідчить і аналіз ст. 100; 227 КПК «Повноваження прокурора по здійсненню нагляду за виконанням законів органами дізнання і досудового слідства». Хоча це суперечить реальному процесу: розгляд заяви – це виявлення обставин, що вже є етап, від якого залежить перспектива порушення справи. Ця норма передбачає скасування прокурором постанов слідчих чи органів дізнання, винесених без законних приводів і підстав. Про нагляд за законністю при розгляді заяв і повідомлень про злочини в ній, як бачимо, не згадується. Тому, на думку Г. Середи [6], слід зберегти існуюче у законі правило про перевірку таких заяв і повідомлень. Інститут розгляду (перевірки) звернень про злочини був передбачений ще Статутом кримінального судочинства Росії 1864 р. (ст. 48, 312). Існує він і у Кримінальному процесі Франції, ФРН, інших країн.

Визнання розгляду заяв і повідомлень про злочини як початкової, самостійної стадії кримінального процесу, відмежування її від стадії порушення кримінальної справи і включення спеціальної норми про прокурорський нагляд за законністю заяв і повідомлень про злочини сприятиме зміцненню і розширенню правових гарантій діяльності з розкриття злочинів.

Крім того, неможливість ознайомлення зацікавлених осіб з матеріалами, які обґрунтовують порушення кримінальної справи, робить декларативним право сторони ставити питання про притягнення до кримінальної відповідальності за завідомо недостовірне повідомлення про вчинення злочину, фальсифікацію доказів, про притягнення до відповідальності працівників органів досудового розслідування за зловживання.

Таким чином, оскільки порушення кримінальної справи щодо особи породжує значущі процесуальні наслідки, необхідно, щоб норми, які становлять цей інститут, дозволяли одноманітно розвиватися правовим відносинам. У цьому контексті необхідним є приведення відповідних норм Кримінально-процесуального кодексу України у відповідність до норм Основного закону та міжнародно-правових зобов'язань України у галузі захисту основних прав та свобод людини і громадянина. У той самий час важливим є законодавче закріплення у нормах, якими регулюється провадження в кримінальних справах, положення щодо судового контролю за стадією порушення кримінальної справи як одного з найвизначальніших етапів процесу притягнення до кримінальної відповідальності.

Література

1. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України» (щодо додаткових заходів по захисту прав людини в кримінальному процесі) //zakon.rada.gov.ua
2. Терентьев В.І. Відповідальність спеціального суб'єкта злочину за кримінальним правом України: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2003. – С. 7.
3. Муравьев К. В. Некоторые проблемы участия подозреваемого по делам о незаконном обороте наркотиков //XXI век и наркотики: пути решения проблемы: Материалы межведомственной научно-практической конференции. – Омск, 2002. – С. 31–32.
4. Якименко А.Н. О некоторых процессуальных вопросах, возникающих при рассмотрении дел в суде первой инстанции //Советское государство и право. – 1986. – № 9. – С. 72.
5. Балашов А. Действительно ли возбуждение уголовного дела – первоначальная стадия уголовного процесса? //Соц. законность. – 1989. – № 3. – С. 53–55; Карнаева Л. Нужна стадия возбуждения уголовного дела //Соц. законность. – 1990. – № 5. – С. 49–50.
6. Середа Г. Прокурорський нагляд за додержанням законів при прийнятті, реєстрації та вирішенні заяв і повідомлень про злочини: деякі проблеми правового регулювання // Право України. – 1999. – № 3

Журавель Я.В.,

ст. викл. кафедри теорії, історії держави і права та конституційно-правових дисциплін АПСВ ФПУ

Проблеми відповідальності за прийняття рішень виконавчих органів рад

Сучасний етап демократизації вітчизняного законодавства потребує пошуку шляхів удосконалення інститутів практично кожної галузі права. Проявом демократичних тенденцій у галузі адміністративного права є загальнодержавний курс на децентралізацію державного управління і посилення ролі такого суб'єкта публічної влади як органи місцевого самоврядування у здійсненні управління справами місцевого значення.

Задля ефективного правового регулювання механізму реалізації державного управління чинним законодавством про місцеве самоврядування на самоврядні органи покладено суттєві повноваження в сфері організаційно-розпорядчої діяльності. Зокрема, органи місцевого самоврядування відповідно до ст. 144 Конституції України та ст. 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» приймають акти [1, ст.144; 2, ст.59].

Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» сучасна система актів органів місцевого самоврядування представлена такими елементами (рис. 1.).

Проте, серед усіх актів органів місцевого самоврядування, на нашу думку, сьогодні заслуговують на особливу увагу акти виконавчих органів сільських, селищних, міських рад, оскільки саме останні в контексті здійснення делегованих законом повноважень органів виконавчої влади вважаються суб'єктами реалізації державного управління на місцевому рівні.

Згідно з ч.6 ст. 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» виконавчий комітет сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради у межах своїх повноважень приймає рішення [2, ст. 59]. Такі рішення приймаються від імені відповідної територіальної громади задля вирішення питань місцевого значення в межах Конституції та законів України. На законодавчому рівні виписано також загальний порядок прийняття цих актів. А саме, усі рішення виконавчого комітету приймаються на його засіданні більшістю голосів від загального складу виконавчого комітету і підписуються сільським, селищним, міським головою, головою районної у місті ради.

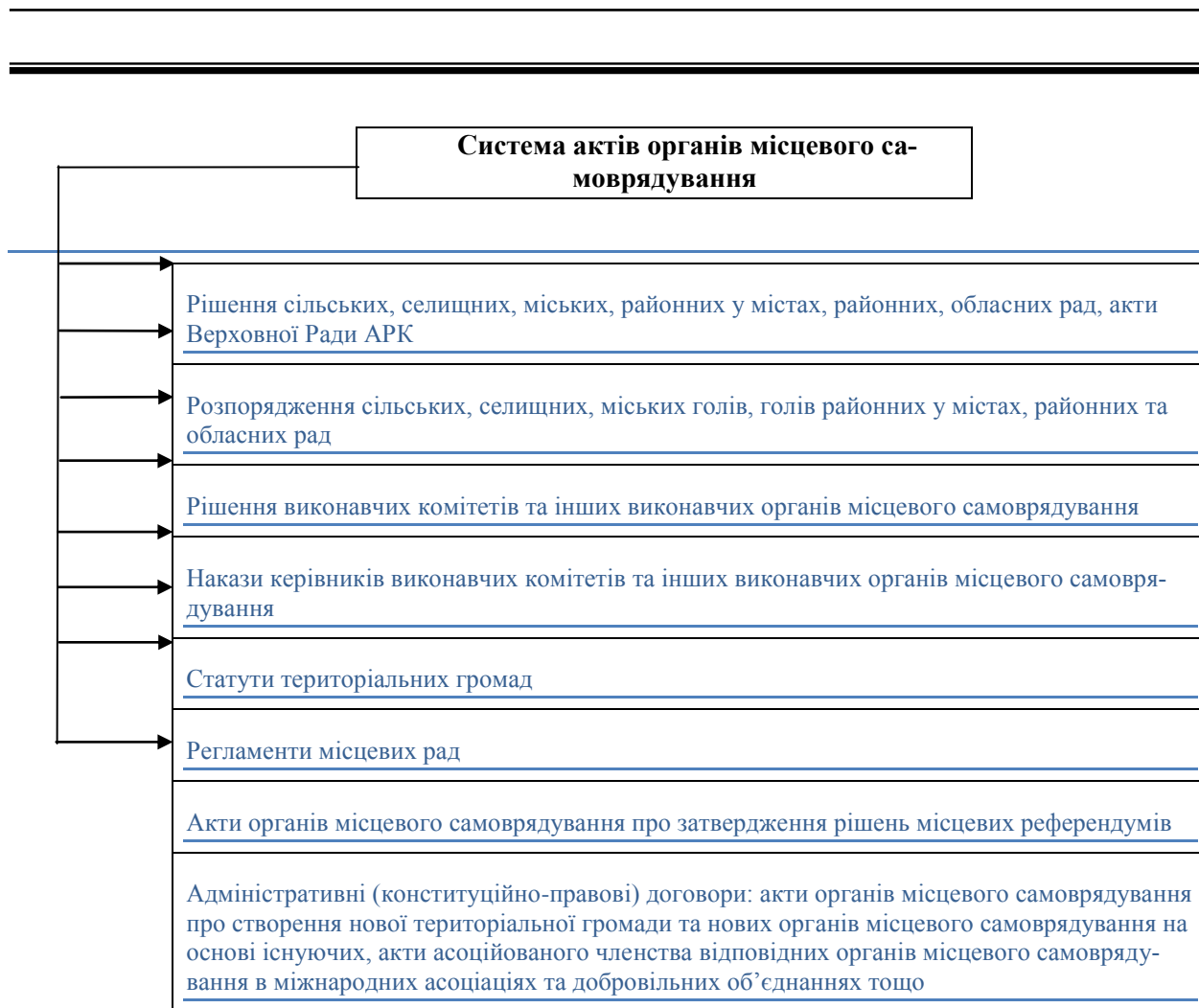

Рис. 1. Система актів органів місцевого самоврядування в Україні

Проте формулювання про те, що рішення приймається виконавчим комітетом, а підписується відповідним головою, породжує певну дискусію. Зокрема, постає питання: хто має відповідати у випадку, коли положення рішення виконавчого комітету грубо порушили Конституцію та закони України і призвели до негативних наслідків для відповідної територіальної громади чи держави? Практика вказує на те, що сьогодні персональну відповідальність за подібні рішення несе сільський, селищний, міський голова, голова районної у місті ради, що не завжди можна назвати справедливим. Тому видається необхідним сьогодні ставити питання про форми і міри відповідальності саме виконавчого комітету за прийняті протиправні рішення.

Окрім цього, заслуговує на увагу також ч. 7 ст. 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», в якій зазначається, що «...у разі незгоди сільського, селищного, міського голови (голови районної у місті ради) з рішенням виконавчого комітету ради він може зупинити дію цього рішення своїм розпорядженням та внести це питання на розгляд відповідної ради» [2, ст.59]. Ця нормативна сентенція породжує питання: якщо сільський, селищний, міський голова (голова районної у місті ради) не згоден з рішенням виконавчого комітету ради і зупиняє його дію своїм розпорядженням, то чи є для нього обов'язковим внесення на розгляд відповідної ради цього питання?

Якщо ж відстежити думку законодавця, закладену в частині сьомій статті 59 аналізованого Закону, то можна дійти висновку про дозвільний характер внесення сільським, селищним, міським головою (головою районної у місті ради) цього питання на розгляд відповідної ради. Проте така законодавча неоднозначність, на нашу думку, закладає підвалини для зловживання з боку сільського, селищного, міського голови (голови районної у місті ради) питаннями місцевого значення,

що підпадають під врегулювання відповідними рішеннями виконавчого комітету. Тому треба ставити питання про конкретизацію зазначених положень ст. 59 Закону.

У контексті розгляду питання про особливості правового закріплення відповідальності за прийняття виконавчими органами сільської, селищної, міської ради актів не можна оминати і положення частини дев'ятої вказаної вище статті Закону. Ці положення закріплюють можливість скасування відповідною радою рішень виконавчого комітету ради з питань, віднесених до власної компетенції виконавчих органів ради. Зауважимо, що окрім повноважень власної компетенції, за виконавчими органами місцевого самоврядування закріплено також делеговані повноваження органів виконавчої влади. Проте ні у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні», ні в Законі України «Про місцеві державні адміністрації», ні в Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку контролю за здійсненням органами місцевого самоврядування делегованих повноважень органів виконавчої влади» [3] не вказано, чи можуть місцеві органи виконавчої влади скасовувати рішення виконавчого комітету ради з питань, віднесених до делегованої компетенції виконавчих органів ради (хоча з контексту частини дев'ятої статті 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» така вказівка напрошується). Відсутність політичної чи будь-якої іншої відповідальності виконавчих органів рад за нездійснення ними делегованих повноважень (на відміну від здійснення самоврядних повноважень) нівелює сам інститут делегованих повноважень. У зв'язку з цим на законодавчому рівні потрібно передбачити можливість місцевих державних адміністрацій (інших органів державної виконавчої влади) у випадку неправильного здійснення наданих законом повноважень органів виконавчої влади скасовувати рішення виконавчих органів рад з питань, віднесених до делегованої компетенції.

У ст. 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» також не зазначено, які саме акти можуть приймати управління, відділи та інші виконавчі органи сільських, селищних, міських рад. Про такі рішення не зазначено також і у ст. 54 закону з назвою «Відділи, управління та інші виконавчі органи сільської, селищної, міської, районної у місті ради». Відсутність у законі вказівки на різновиди та порядок прийняття актів відділів, управлінь та інших виконавчих органів ради є не виправданою і викликає потребу у закріпленні таких положень.

Насамкінець, зауважимо, що відповідно до ст. 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування доводяться до відома населення. В Законі України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» закріплено основні способи оприлюднення актів органів місцевого самоврядування. Проте, у жодному законі не вказується ким, під чію відповідальність і в який період має відбуватися таке доведення актів до відома населення.

На нашу думку, обов'язок щодо оприлюднення актів виконавчих органів місцевого самоврядування має покладатися на секретаря відповідної ради або особу, яка виконує його обов'язки. Не оприлюднення або несвоєчасне оприлюднення акта слід розцінювати як підставу для розгляду відповідною радою питання про неповну службову відповідність секретаря цієї ради або особи, яка виконує його обов'язки. При цьому прийняті нормативні акти виконавчих органів місцевого самоврядування повинні бути доведені до відома населення у тижневий термін з моменту їх прийняття, інші – у більш пізній термін (наприклад, протягом 15 днів).

З огляду на зазначене можна констатувати, що законодавство України про місцеве самоврядування сьогодні потребує неабиякого доопрацювання в частині правового регулювання відповідальності за прийняття актів органів місцевого самоврядування. Лише з належним врегулюванням порушених нами, а також інших питань можна говорити про ефективність вітчизняного місцевого самоврядування як самостійного інституту публічної влади.

Література

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про місцеве самоврядування в Україні. Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
3. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку контролю за здійсненням органами місцевого самоврядування делегованих повноважень органів виконавчої влади» від 9 березня 1999 р. № 339 // <http://www.rada.gov.ua>.

Какаулiна Л.М.,

*аспірантка кафедри Управління суспільним розвитком
Національної академії державного управління при Президентові України,
головний спеціаліст Управління з питань діяльності органів юстиції
та правоохоронних органів Секретаріату Кабінету Міністрів України*

Державний лад в Україні: сучасні виклики у сфері судівництва Деякі аспекти реформування системи добору і підготовки суддів в Україні, удосконалення системи їх відповідальності

Головним досягненням новітнього конституційного процесу в Україні є спроби матеріалізувати принцип верховенства права. З часу започаткування і розвитку цього процесу авторами досліджуються чинники, що заважають впровадженню верховенства права в українську юридичну та політичну культуру.

Розкриваючи зміст верховенства права у системі української Конституції, аналізуючи співвідношення поняття «правова держава» (ст. 1 Конституції України) та «принцип верховенство права» (ст. 8 Конституції України) вітчизняні дослідники, насамперед С. Головатий у монографії «Верховенство права», доходить висновку, що існує нагальна потреба; докорінно змінити вітчизняну парадигму права та вибудувати її через зміцнення українського суспільства, яке має набути рис розвинутою громадянського суспільства, в якому має панувати ієрархія суспільних інтересів над інтересами держави.

Верховенство права — це визнання прав людини та основоположних свобод природним явищем, це той нормативний ідеал, до якого на основі стандарту справедливості має прагнути держава.

Найважливішим для прав людини є поняття «правова держава». Серед майже 70 визначень «правової держави» найдоступнішим вважається така держава, в якій людина може з великою ймовірністю передбачити як відповідь держава на її дії. Тобто, якщо людина вчинила щось, то відповідь держави буде такою, а не якоюсь іншою.

Незалежність судової влади — важлива засада, яка лежить в основі того, що називають правовою державою, і відповідає розподілу гілок влади і українській державі. Хоча в українській правовій системі на законодавчому рівні визнано незалежність судової влади від законодавчої і виконавчої, але вважати, що така незалежність має задовільний і стійкий характер, на практиці неможливо.

Формування сучасної судової системи України здійснюється під таким кутом зору реалізації принципу розподілу влади, зокрема, утвердженні незалежної судової влади, яка спроможна здійснювати неупереджене правосуддя забезпечувати верховенство права.

Відповідно до ст. 126 Конституції України «...незалежність недоторканність суддів гарантується Конституцією і законами України», а у ст. 129 передбачається, що судді при здійсненні правосуддя — незалежність і підпорядковується лише закону.

За даними анонімного опитування Київського міжнародного інституту соціології, умовами праці незадоволені понад 50 % опитаних суддів, визнали перенавантаження кількістю справ — 72 %, ще 62 % зізналися у тому, що це призводить до порушення строків розгляду справ. Наявність впливу на суддів з боку політиків визнали 14,7 %.

Саме тому в Україні існує нагальна потреба в реалізації принципу незалежності суду та суддів, підвищенні ефективності та доступності правосуддя, створення дієвого правозахисного механізму.

Здійсненню цих та інших завдань значною мірою сприяла б єдина судова політика, яка має супроводжувати всі процеси формування та функціонування судової влади.

Таким документом частково є Концепція реформування судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, затверджена Указом Президента України у 2006 р.

Слушною є думка доктора юридичних наук Л.А. Луць про те, що основними складовими судової політики мають бути: основні засади розвитку судової влади, принципи її функціонування, принципи побудови та функціонування системи органів судової влади, перелік потреб суспільства у здійсненні правосуддя, основні пріоритети розвитку судової системи, шляхи та засоби забезпечення судових реформ, перелік факторів та причин, що перешкоджають реформування судової системи, науковообґрунтовані пропозиції та рекомендації щодо їх подолання, засоби забезпечення взаємодії з іншими системами органів державної влади та попередження і розв'язання соціальних конфліктів у період правового вакууму, заходи запобігання виходу за межі законності.

Судова політика як категорія доповнює «судову владу». Незалежна судова влада дозволяє реалізовувати відповідну ідеологію у межах судової політики. Разом з тим, судова політика реалізується судовими органами та суддями відповідно до конституційних принципів.

Водночас, у межах судової політики формуються правові цінності, які покладаються в основу правосуддя. Серед основних сучасних цінностей – людина, громадянське суспільство, правова держава. Для їх належного впровадження у юридичну практику необхідно запропонувати комплекс механізмів та правових засобів.

У межах судової політики мають визначатися заходи щодо запобігання зовнішнього та внутрішнього впливу на формування суддівського корпусу та діяльність суддів.

Необхідно концептуально визначити вимоги, що ставляться до особи судді, рівня його професійної культури, психологічної здатності до реалізації конституційних принципів і, зокрема, принципу незалежності суддів.

Слід усвідомлювати, що виходячи із реальної ситуації в Україні, ці питання слід розглядати комплексно, оскільки стан формування громадянського суспільства, демократичної, правової держави не можна сьогодні визнати задовільним.

Розвиток суспільства має відбуватися у тісному поєднанні з процесами утвердження незалежності судової влади. Незалежність судової влади — важлива засада, яка лежить в основі того, що нині називають правовою державою, і відповідає уявленню про розподіл влад, яке Монтеस्कє сформулював ще у XVIII ст. у праці «Дух законів»: «Якщо право судити не відділити від влади законодавчої і виконавчої, немає (...) свободи». «Усьому край, якщо одна та й сама людина, або один і той самий гурт владарів, шляхтичів або простих людей здійснюватиме всі три повноваження — творити закони, виконувати рішення парламенту і розсуджувати злочини чи суперечки між людьми».

В Україні за роки незалежності не здійснено вагомих кроків щодо проведення судової реформи, хоча представники гілок влади висловлюють солідарність щодо її необхідності.

Водночас, судову владу намагаються втягнути у політичну боротьбу, використовувати суди у боротьбі за владу. Це призвело до такого явища як втрата у суспільстві довіри до суду. Хіба може не хвилювати такий факт як збільшення звернень громадян України до Європейського суду з прав людини з питань порушення правоохоронними і судовими органами законних гарантованих Конституцією прав і свобод. Сьогодні Україна на четвертому місці за кількістю звернень після Туреччини, Росії і Польщі.

Наприкінці 2007 р. у рамках реалізації українсько-швейцарського проекту «Підтримка судової реформи в Україні. Сприяння зміцненню незалежності суддів» проведено щорічний моніторинг стану незалежності суддів, завданням якого було, зокрема, визначення стану незалежності суддів в Україні: реалізація міжнародних стандартів незалежності суддів у національному законодавстві та на практиці; виконання чинних норм Конституції України та законів щодо захисту незалежності суддів самими суддями, представниками інших гілок влади, правниками (прокурори, адвокати), представниками громадськості (громадські об'єднання, журналісти) та громадянами.

Для оцінки застосовано міжнародну спеціальну шкалу безпеки (Threat advisor), що звичайно використовується для визначення рівня громадської безпеки під час надзвичайних ситуацій тощо. Згадана шкала має п'ять рівнів: від першого рівня — відсутність загрози, до п'ятого — реальна загроза. Отримані результати досліджень дозволили виявити найслабкіші місця у функціонуванні судової влади. Так, із 36 індикаторів, за якими здійснювався моніторинг, по восьми з них існує постійна загроза незалежності суддів, ще по двох — незалежність суддів практично руйнується.

Останніх два результати вказують на те, що в Україні критичним є стан з виконанням судових рішень, що набрали чинності, а також ситуація з обранням (призначенням), просуванням по службі, навчанням суддів, визначенні дисциплінарних санкцій щодо суддів.

Слід наголосити, що за результатами дослідження фінансове забезпечення державою судової влади не є руйнівним фактором, як це останнім часом окреслюється окремими представниками

органів судової влади та деякими політиками. Причому, рівень негативного впливу на стан незалежності через незадовільне матеріально-технічне забезпечення судів та низький рівень заробітної плати суддів громадськість і прокурори оцінюють як такий, що впливає незначною мірою, а самі судді вважають, що впливає суттєво.

Як доводять результати моніторингу, система добору і підготовки суддів, їх соціальної відповідальності знаходяться у стані, що становить загрозу як для самої незалежності суддів, так і забезпеченню захисту прав і свобод громадян.

Отже, ці питання у контексті призначення судді на посаду вперше відіграють важливу роль у суспільстві різних країн, оскільки залежно від того, наскільки якісно будуть підібрані кадри, а також наскільки прозорою і некорумпованою виявиться сама процедура призначення суддів, залежить функціонування судової гілки влади у цілому у державі.

Незважаючи на те, що в Україні питання відбору і призначення суддів на посаду регулюється законодавчими та нормативно-правовими актами, зокрема, Конституцією і законами України «Про судоустрій», «Про статус суддів», «Про Вищу раду юстиції», Положенням про порядок розгляду питань та підготовки матеріалів щодо призначення на посаду професійного судді вперше, затвердженим Указом Президента України від 30 червня 2004 р., Типовим регламентом роботи кваліфікаційних комісій, який прийнятий нещодавно, цей процес можна охарактеризувати як дуже плутаний.

Багато елементів процесу відбору суддів пов'язані з певними проблемами, які можна вирішити без внесення змін у законодавство. Сучасна українська практика показує, що не існує прозорого і стандартного процесу оприлюднення інформації про відкриття вакансій на посаду судді. Дійсно, законодавець у жодному законі не прописав вимоги щодо того, яким чином зацікавлені особи можуть дізнатися про відкриття вакансій. Але ж, на нашу думку, це не означає, що цей процес має бути закритим від суспільства, громадська думка щодо кандидатур на посаду судді має бути врахованою. На думку дослідниці В. В. Землянської не існує жодних перешкод, щоб починати реформування кваліфікаційного невідкладно з метою вирішення проблеми дублювання функцій або усунення подвійної його здачі шляхом запровадження тестування, яке б визнавалося усіма органами, що задіяні у процесі добору кандидатів.

Якщо розпочинати впровадження логічності й прозорості до процесу добору суддів, то перша й найпростіша реформа, яку слід ініціювати, — це своєчасне оприлюднення всіх вакантних посад судді, які підлягають заміщенню. Ця процедура має бути відкритою і доступною до широких кіл громадськості.

Оприлюднювати слід також списки кандидатів на заміщення вакантних посад, всі кандидати повинні знати в останній день подання заяв: з ким вони конкуруватимуть, а громадськість та моніторингові агенції повинні мати інформацію, необхідну, для оцінювання придатності кандидата та визначити зв'язки з джерелами неналежного впливу на етапі відбору.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що протягом місячного строку можливо зроблення і запровадження стандартів кваліфікаційного іспиту, тестування та процедури відкритості і прозорості добору суддів. Вирішення цього питання має здійснити Міністерство юстиції разом із Державною судовою адміністрацією, єдиним центральним органом виконавчої влади, який є підконтрольним Раді суддів України, у тісній взаємодії із органами суддівського самоврядування.

Література

1. Конституція України. — К., 1996.
2. Закон України «Про судоустрій» // Основні чинні кодекси і закони України. — К.: Махаон.
3. Закон України «Про статус суддів» // Основні чинні кодекси і закони України. — К.: Махаон.
4. Моніторинг незалежності суддів в Україні / За заг. ред. А. Алексєєва. — К., 2007. — 96 с.
5. Інформаційний вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. — 2007. — № 3–4.
6. Суддівське самоврядування. Наук.-практ. юрид. журнал. — 2007. — № 1.
7. Вісник центру суддівських студій. Інформаційний бюлетень. — 2007. — № 10.
8. Освіта суддів упродовж життя: законодавче забезпечення, фінансування та змістовне наповнення. Досвід країн Європи. Матер. круглого столу, Київ, 13–14 вересня 2007 р.

Клименко О.М.,

здобувач кафедри цивільно-правових дисциплін АПСВ ФПУ

Цивільно-правова відповідальність сторін попереднього договору як вид соціальної відповідальності

Питання щодо поняття відповідальності та інших форм (способів) впливу на порушника договірної зобов'язання є чи не найбільш дискусійним та неоднозначним у науковому світі. Цьому питанню приділено значну увагу у науковій та навчальній літературі з цивільного права як вчених радянського періоду, так і вчених сучасності. Добре відомими є наукові розробки таких науковців як В.П. Грибанова, Б.І. Пугінського, О.С. Йоффе, С.С. Алексєєва, М.І. Брагінського, В.М. Огризкова, В.В. Луця, С.М. Бєрвєно та ін. [1]. Разом з цим, доводиться констатувати відсутність чіткої і цілісної позиції науковців щодо застосування мір впливу, у тому числі мір цивільно-правової відповідальності в окремих правових інститутах. Сьогодні майже недослідженим залишається питання застосування форм (способів) впливу на сторону – порушника попереднього договору, що послугувало приводом для написання даної статті.

У статті ми розглянули окремі питання цивільно-правової відповідальності сторін попереднього договору, а також питання застосування інших мір впливу до сторони – порушника попереднього договору з метою удосконалення правового регулювання інституту попереднього договору, впорядкування відносин між його сторонами.

Частиною 2 ст. 635 ЦК України проголошується: «Сторона, яка необґрунтовано ухиляється від укладення договору, передбаченого попереднім договором, повинна відшкодувати другій стороні збитки, завдані простроченням, якщо інше не встановлено попереднім договором або актами цивільного законодавства». Отже, право на відшкодування збитків надається потерпілій стороні з огляду на вказівки закону і не викликає сумніву. Питання виникає лише при визначенні розміру таких можливих збитків. У цьому контексті в юридичній літературі наводиться думка про те, що потерпілій стороні компенсується лише тільки так званий негативний інтерес, тобто витрати, які сторона понесла, обґрунтовано розраховуючи на укладення договору [2]. На думку Є. Годєме, «сторона, яка подає позов про збитки, не може вимагати еквіваленту виконання, оскільки не укладений, або договір, який вважається ніколи не укладеним, не дає їй жодного права на виконання. Все, що може вимагати уповноважений на відшкодування, — це те, щоб спроба укладення недійсного договору не слугувала для нього джерелом будь-якого збитку» [3, с. 205–206]. Як бачимо, згадані науковці обґрунтовували можливість стягнення зі сторони, яка порушила попередній договір, лише реальних збитків. І хоча законодавство України не обмежує можливість стягнення збитків у випадку порушення попереднього договору тільки реальними збитками (ч. 2 ст. 635 ЦК України, якою встановлюється можливість стягнення збитків у випадку порушення попереднього договору, використовує термін «збитки», який в силу ст. 22 ЦК України включає як реальні збитки, так і упущену вигоду), проте, висновки названих вище науковців більше відповідають сучасним реаліям. Так, ми вважаємо, що довести упущену вигоду (особливо враховуючи загальний насторожений підхід українських судів до стягнення упущеної вигоди навіть в більш очевидних випадках) буде майже нереально.

Окремі автори взагалі ставлять під сумнів можливість стягнення збитків при порушенні попереднього договору. Так, на думку О. Дніпрова, «...всі можливі збитки можуть бути пов'язані лише з майновими втратами від не укладення основного договору. Однак якщо на момент визначення збитків основний договір ще не укладений, то він не може потягнути і будь-яких майнових наслідків...» [4, с. 21]. Ми не поділяємо таку точку зору автора, оскільки у цьому випадку ним взагалі заперечується можливість притягнення до цивільно-правової відповідальності сторони, яка порушила хоч і специфічне, проте, все ж таки, цивільно-правове зобов'язання. Так, ставлячи під сумнів єдину прямо закріплену в нормі про попередній договір міру цивільно-правової відповідальності, автор не наводить альтернативи, залишаючи відкритим питання відповідальності сторони, яка порушила попередній договір. Наслідком такого підходу автора, на нашу думку, може бути нівелювання поширення на попередній договір правила, передбаченого ст. 629 ЦК України, згідно з яким договір є обов'язковим для виконання сторонами, у зв'язку з чим договірне зобов'язання може перетворитися на юридично не значущий переддоговірний правочин (договір, протокол) про наміри, меморандум тощо.

Дійсно, підрахувати збитки, завдані стороні ухиленням іншої сторони попереднього договору від укладення основного договору – справа не проста, проте можлива. Ще дореволюційними вченими зазначалось: «...інтерес, порушений невиконанням *actum de contrahendo*, важко піддається оцінці. Ось чому для *actum de contrahendo* цілком придатні (оціночна) неустойка і завдаток як винагорода за *jus poenitendi*. Принаймні *actum de contrahendo* не дає ще права вимагати виконання проєктованого, але не складеного договору» [5, с. 186–187]. Слід зауважити, що саме у такому напрямі пішла сучасна практика правозастосування. Сторони попереднього договору самостійно встановлюють відповідальність за порушення умов такого договору яка, як правило, і виражається у вигляді неустойки чи повернення подвійної суми внесеного платежу (завдаток). З огляду на викладене, варто погодитись з думкою А.Н. Кучер про те, що у випадку, якщо переддоговірний правочин містить положення про суму, яка підлягає виплаті стороною, яка порушила зобов'язання, така сума, залежно від конкретних умов угоди може бути розцінена як неустойка чи наперед оцінені збитки і стягнена на користь потерпілої сторони [6, с. 272].

З метою дослідження попереднього договору, цікавими є випадки наділення кредитора правом застосовувати до сторони-порушника попереднього договору інших (відмінних від цивільно-правової відповідальності) мір впливу, в тому числі шляхом пред'явлення відповідних вимог до суду, спрямованих на виконання боржником чи за його рахунок зобов'язання в натурі, так-зване реальне виконання. У цьому контексті справедливим, на нашу думку, є твердження авторів одного із Науково-практичних коментарів до ЦК України згідно з яким, крім відшкодування збитків, у судовому порядку можливим є примушування сторони, яка необґрунтовано ухиляється від укладення основного договору, до укладення такого договору [7, с. 441]. О.А. Беляневич вважає, що примушування до укладення договору можливе, зокрема «...якщо сторони зв'язані зобов'язанням укласти договір на підставі існуючого між ними попереднього договору» [8, с. 111–112]. І хоча законодавець у ст. 635 ЦК України прямо не передбачив права кредитора звернутися до суду з вимогою про примушування сторони, яка ухиляється, укласти основний договір, проте погляди науковців з цього питання є однозначними.

Як правове підґрунтя для захисту права вимоги щодо реального виконання зобов'язання за попереднім договором, справедливо зазначається норма ч. 3 ст. 182 ГК України, яка передбачає право сторони вимагати укладення основного договору у судовому порядку [9, с. 21]. Про можливість сторони попереднього договору звернутися з відповідним позовом до суду, вважаємо, вказує також зміст ст. 16 ЦК України, відповідно до якої кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу. Проте, з метою уникнення неоднозначного трактування наведених висновків, доцільно було б закріпити у спеціальній нормі відповідне застереження відносно можливості застосування до порушника мір впливу, спрямованих на реальне виконання попереднього договору, подібного до існуючого у ст. 182 ГК України.

Непоодинокую нині є ситуація, коли договірні зв'язки порушуються однією із сторін попереднього договору внаслідок укладення нею кількох попередніх договорів з аналогічним предметом, поєданого із заволодінням грошовими коштами, переданими стороні — порушнику в рахунок забезпечення виконання зобов'язань за попереднім договором. Звичайно, наслідком таких діянь є притягнення до кримінальної відповідальності з можливою конфіскацією в доход держави майна, щодо якого мають інтерес добросовісні сторони попереднього договору. Виникає питання: чи в даному випадку має право добросовісна сторона першого попереднього договору претендувати на реалізацію власного інтересу щодо такого майна переважно перед державою та сторонами за іншими попередніми договорами? На нашу думку, це питання має бути вирішеним на користь закріплення за добросовісною стороною першого попереднього договору своєрідного «переважного права» на реалізацію власного інтересу щодо майна, яке мало стати предметом основного договору. Ця «перевага» може бути реалізована шляхом пред'явлення до суду позову про визнання основного договору укладеним на умовах, передбачених попереднім договором. Підставою для пред'явлення такого позову могла б слугувати застосовувана по аналогії норма ч. 2 ст. 220 ЦК України згідно з якою, якщо сторони досягли згоди щодо усіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору (у нашому випадку це може бути зокрема передача частини грошових коштів, вчинення інших фактичних дій, спрямованих на укладення основного договору тощо), але одна із сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення, суд може визнати такий договір дійсним. У цьому разі наступне нотаріальне посвідчення договору не вимагається. Тобто, у нашому випадку, у судовому порядку має встановлюватись факт дотримання сторонами у момент вчинення попереднього договору вимог законодавства щодо змісту та форми попереднього договору, факт ухилення від укладення

основного договору, яке виявилось в укладенні інших попередніх договорів з аналогічним предметом. Обов'язковою умовою має бути внесення позивачем на депозитний рахунок суду грошової суми у розмірі вартості майна, визначеної сторонами у попередньому договорі. За рахунок зазначених коштів відбувається відшкодування збитків потерпілих сторін інших попередніх договорів та інтереси держави.

Законодавче закріплення «переваги» добросовісної сторони попереднього договору уявляється можливим за рахунок викладення ч. 2 ст. 635 ЦК України у такій редакції: «Сторона, яка необґрунтовано ухиляється від укладення договору, передбаченого попереднім договором, повинна відшкодувати другій стороні збитки, завдані неукладенням чи простроченням, якщо інше не встановлено попереднім договором або актами цивільного законодавства. У разі укладення декількох попередніх договорів з аналогічним предметом, добросовісна сторона може пред'явити до суду позов про визнання основного договору укладеним на умовах, передбачених попереднім договором. Одночасно позивач зобов'язаний внести на депозитний рахунок суду грошову суму, яку позивач повинен був сплатити за основним договором у випадку його укладення. Добросовісна сторона першого з укладених попередніх договорів має переважне право на реалізацію власного інтересу щодо майна, яке мало стати предметом основного договору.

Викладене дозволяє дійти висновку, що законодавство України не обмежує можливість стягнення збитків у випадку порушення попереднього договору тільки реальними збитками. Однією з ознак попереднього договору, яка відрізняє його від юридично не значущого договору (протоколу) про наміри є законодавчо встановлена можливість притягнення сторони-порушника до цивільно-правової відповідальності. Положення ЦК України про попередній договір повинні однозначно містити норму про можливість застосування до порушника мір впливу, спрямованих на реальне виконання попереднього договору. Позитивним буде закріплення за добросовісною стороною попереднього договору, у випадку ухилення іншої сторони від укладення основного договору, можливості пред'явлення до суду позову про визнання основного договору укладеним на умовах, визначених в попередньому договорі, а також законодавче закріплення переваги добросовісної сторони першого з попередніх договорів, з аналогічним предметом, на реалізацію власного інтересу щодо майна, яке мало стати предметом основного договору.

Література

1. Пугинский Б.И. Гражданско-правовые средства в хозяйственных отношениях. – М.: Юридическая литература, 1984. – С. 137; Грибанов В.П. Ответственность за нарушение гражданских прав и обязанностей. – М.: Знание, 1973; Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву /Отв. ред. А.К. Юрченко. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1955. – С. 7-8; Алексеев С.С. Проблемы теории права: Основные вопросы общей теории социалистического права: Курс лекций. В 2-х т. – М.: Изд-во Свердлов. юрид. ин-та, 1972. – Т. 1. – С. 371; Гражданское право России: Курс лекций. Ч. 1 //Под. ред. О.Н. Садикова. – М.: Юридическая литература, 1996. – С. 98; Огрызков В.М. Пределы применения мер оперативного характера при поставках продукции //Советская юстиция. – 1968. – № 7. – С. 4; Луц В.В. Контракты у підприємницькій діяльності. Навч. посіб.: 2-е вид. стер., – К.: ЮрінкомІнтер, 2001. – С. 64-66; Бервено С.М. Проблеми договірної права України: Моногр. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 198.
2. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права [//http://www.allpravo.ru/library/doc99p0/instrum5175/item5191.html](http://www.allpravo.ru/library/doc99p0/instrum5175/item5191.html).
3. Годэмэ Е. Общая теория обязательств. — М.: Юридическое издательство МЮ СССР, 1948. — 511 с.
4. Днепров А. Что такое предварительный договор? //Юридическая практика. — 2004. — №8(322). — 24 февр.
5. Цитович П.П. Очерк основных понятий торгового права. — Киев: Тип. И.Н. Кушнерова и Ко, 1886. — 258 с.
6. Кучер А.Н. Теория и практика преддоговорного этапа: юридический аспект. — М.: Статут, 2005. — 363 с.
7. Цивільний кодекс України: Наук.-практ. комен. /Під ред. розробників проекту ЦК України. — К.: Істина. — С. 441.
8. Беляневич О.А. Господарський договір та способи його укладання. — К.: Наукова думка, 2002. — 278 с.
9. Днепров А. Что такое предварительный договор? //Юридическая практика. — 2004. — №8(322). — 24 февр.

Козачина А.Є.,
канд. філос. наук, доцент кафедри теорії, історії держави і права
та конституційно-правових дисциплін
АПСВ ФПУ

Проблеми судоустрою та здійснення судочинства в Україні

Невід'ємною умовою побудови в Україні демократичної правової держави, утвердження верховенства права є становлення, поряд із законодавчою та виконавчою гілками влади, сильної і незалежної судової влади. Перші кроки в цьому, як відомо, вже зроблено. Чинною Конституцією України закріплено «теоретично» рівність судової влади з законодавчою і виконавчою, а також незалежність суддів при здійсненні правосуддя. Але постійні нарікання громадян останнім часом на неправомірні рішення суддів, на судову тяганину, на нескінченний процес невиконання судових рішень або їх авибіркове виконання, інформація голів Верховного Суду України різного часу щодо завантаженості останнього та безглуздість деяких справ, що потрапляють до суду, підтверджують існування проблем як у системі судоустрою, так і у практиці здійснення правосуддя.

Закон України «Про судоустрій України» від 07.02.2002 р. мав стати вирішальним законом реформуванням судової системи України, але закладені у ньому «недомовленості», які не отримали подальшого підкріплення іншими нормативними актами, призводять до існування практичних проблем.

Конституцією України 1996 р. закладено правове підґрунтя для становлення і розвитку незалежної демократичної судової влади, визначила мету і орієнтири проведення судово-правової реформи. Зокрема, на суди загальної юрисдикції, що раніше будувалися тільки за принципом територіальності, Конституція поширила принцип спеціалізації, передбачила запровадження апеляційного та касаційного оскарження рішення суду в усі види судочинства (крім випадків, встановлених законом).

Сьогодні існує чітка структура судоустрою лише щодо господарського судочинства та на стадії розвитку знаходиться створення такої структури щодо адміністративних правовідносин.

Стрижневим питанням реформування судової системи могла стати проблема реформування Верховного суду України у зв'язку зі зміною статусу – визнання його як найвищого судового органу, який об'єднує спеціалізовані суди в єдину систему судів загальної юрисдикції та його зобов'язання забезпечити однакове застосування законів судами. За таких умов у Верховному суді України необхідно було б ліквідувати судові палати, передавши їх повноваження вищим спеціалізованим судам, тобто кожний вищий спеціалізований суд стає касаційною інстанцією у визначених окремих судових юрисдикціях.

А Верховний суд, як остання судова інстанція у відновленні порушених прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб та державних органів, реалізуючи своє право як найвищий судовий орган, повинен діяти таким чином, щоб унеможливити судові помилки. Це могло би бути можливим лише за умови, що Верховний суд ухвалюватиме рішення виключно у пленарному режимі усім складом суддів на зразок Конституційного суду. Але такий шлях призвів би до руйнування сьогоденного персонального складу суддів Верховного суду України. Саме ця суб'єктивна обставина стала на заваді процесу реформування судової системи.

Важливою функцією Верховного суду України могла би стати ревізійна (донедавна наглядова) функція, адже чиною Конституцією (ч.2 ст. 125), передбачається, що «...найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний суд України» [1, с.36], та одночасно у ч. 3 додає, що «...вищим судовим органом спеціалізованих судів є відповідні вищі суди» [1, с.36]. Цим Конституцією, по-перше, закладається необхідність завбачити у процесуальному законодавстві таку стадію, як ревізія, та чітко визначає, що її здійснювати тільки Верховний суд. По-друге, відмежовується ревізійна інстанція від касаційної щодо спеціалізованих судів, розподіляючи ці дві судові функції за різними судовими органами, відповідно Верховним та вищими спеціалізованими судами. До функцій Верховного суду України може бути віднесено надання судам рекомендаційних роз'яснень з питань застосування законодавства.

Подібні ідеї широко обговорювалися на початку нового тисячоліття, вносилися до Верховної Ради України як законопроекти та наштотхнулися на суб'єктивні й об'єктивні чинники і не були прийнятті.

Надзвичайно важливим наслідком реалізації ідеї такої чіткої структуризації судоустрою могло би стати надання судовій гілці влади права законодавчої ініціативи, чим наділені дві інші її «сестри» – законодавча та виконавча гілки влади.

Головною причиною недовіри громадян до процесу здійснення правосуддя є, на нашу думку, непослідовність, невваженість та нелогічність у прийнятті законодавчих актів. Так, непослідовність законодавця при прийнятті Господарського та Цивільного процесуальних кодексів призвела до того, що окремі справи за аналогічними господарськими спорами з того самого предмету і з тих самих підстав розглядаються як господарськими, так і судами загальної юрисдикції.

Здійснення правосуддя неможливе у відсутності, або застарілій редакції, законодавчих актів, особливо процесуальних. Тривалий час залишаються неприйнятими надзвичайно важливі для існування правової держави закони про правову допомогу громадянам, справляння та використання судового збору, про адвокатуру та ін.

Багато сумнівів викликає система добору суддів. Відповідно до ст. 127 Конституції України правосуддя в Україні здійснюється професійними суддями, але ні Конституція України, ні закони України «Про судоустрій України» та «Про статус суддів» не дають визначення «професійного судді». Із зазначеного можна дійти висновку, що професійний суддя – це громадянин України, певного віку, який має вищу юридичну освіту і має відповідний стаж роботи у галузі права.

Сьогодні не менше кількох десятків різних навчальних закладів різного рівня акредитації випускають тисячі юристів вищої кваліфікації, які можуть бути потенційними претендентами на посаду судді, їм лише необхідно скласти кваліфікаційний екзамен, щоб претендувати на посаду судді.

Особливе занепокоєння викликає вік (25 років), від якого особа може претендувати на зайняття посади судді, адже висока інтенсивність праці, нервова напруга, змінність законодавства потребують певного рівня професійних та морально-психологічних якостей від претендента.

Доречним щодо вирішення зазначеного питання було б звернення до світового досвіду у вирішенні проблеми. Так, американська судово-правова система вирішує ці питання шляхом підвищення вимог до кандидатів у судді. Досвідченість – це головна вимога до майбутнього судді, адже він повинен достеменно знати законодавство та досконально володіти судовою процедурою. Тому, як правило, посаду судді займають лише після 10–15 років юридичної практики.

Також свій негативний вплив до існуючої системи вносить те, що у жодному законодавчому акті, яким регламентується здійснення судочинства, немає норми, якою б регулювалась підготовка кандидатів у судді. Незважаючи на існування факультетів з підготовки професійних суддів у Харківській національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого й Одеській юридичній академії та функціонування Академії суддів України, жоден з випускників цих вузів не має законодавчо закріплених переваг над іншими кандидатами на зайняття посади судді.

Тому, крім законодавчого закріплення необхідності навчання на спеціалізованих факультетах претендентів на зайняття посади судді, доцільним, на нашу думку, було б звернення до недавньої української практики. Вищий арбітражний суд України листом від 06.12.1999 р. № 10-10-165 «Про порядок роботи по добору та підготовці кандидатів у судді арбітражних судів та оформлення матеріалів для їх призначення» [2, с.294] зобов'язував кандидатів з метою перевірки професійного рівня, ділових, морально-етичних якостей до проходження стажування в арбітражному суді строком до двох місяців, форма стажування (з відривом від основної роботи чи без) визначається головою суду з урахуванням об'єктивних обставин і можливостей, зміст визначається планом, який включає всі етапи проходження в суді позовної заяви починаючи з реєстрації, підготовки справи до слухання, сам процес розгляду спору і закінчується постановленням рішення. На період стажування за претендентом закріплюється суддя, за результатами стажування складається довідка, в якій відображається виконання стажування та на підставі цієї довідки робиться висновок про можливість рекомендації на зайняття посади судді.

Багато питань викликає інформація щодо вакантних посад у судах – вона є закритою. Такою ж закритою є інформація щодо персонального кадрового резерву претендентів на посаду судді у тому чи іншому суді – відкритість такої інформації додала б об'єктивності та зняла би чутки навколо зазначеного питання.

Відсутній дієвий механізм контролю за роботою суддів, за їх професійними та моральними якостями: ні на Раду суддів України, ні на кваліфікаційні комісії суддів, ні на Вищу Раду юстиції

не покладено конкретних контролюючих функцій щодо перевірки діяльності суддів та відповідного реагування на численні скарги громадян.

Доцільною у вирішенні проблеми контролю за правильністю постановлення судових рішень та відповіддю на численні скарги громадян було втілення в життя ідеї щодо створення судових інспекцій на постійній професійній основі діяльності, яка висловлюється відомими представниками юридичної науки та практики.

Відзначимо, що на якість прийняття судових рішень впливають і чинники організаційного та матеріально-технічного характеру. Відсутність належних приміщень, хронічне недофінансування щодо забезпечення заробітної платою, складність та суб'єктивність в її нарахуванні суддям та працівникам апаратів судів, відсутність законодавчого забезпечення судового процесу (необов'язковість присутності для свідків у судовому розгляді справи, неврегульованість щодо надсилання судових документів, зокрема – повісток) створюють несприятливі умови для функціонування суду та невтішне враження щодо якості здійснення правосуддя.

Окремою проблемою є проблеми пов'язані із виконанням судових рішень. Системного підходу щодо їх вирішення не має. Практика, з якою стикаються громадяни – незрозуміла, складна та страшна, що дає можливість на власний розсуд її розуміти та сприймати. Законодавством на суди покладено обов'язок по зверненню до виконання постановлених рішень, а виконання їх віднесено до Державної виконавчої служби. Статистичні дані цієї служби вказують на те, що третина виконавчих приписів залишаються невиконаними, невиконані судові рішення негативно впливають на авторитет судової влади, що переконує громадян у слабкості влади в країні.

Реалізація концепції судово-правової реформи має супроводжуватися постійним аналізом попередніх результатів реформи у цілому та окремих її напрямів і внесення, у разі потреби, необхідних коректив у хід реформ.

Література

1. Конституція України. – К.: Велес, 2007. – 46 с.
2. Балух В.С. Проблеми підготовки та навчання суддівських кадрів //Правосуддя – гарант законності у сфері економічних правовідносин. – К.: Науково-дослідний інститут «Проблеми людини», 2000. – 331 с.

Кормич Б.А.

*докт. юрид. наук, професор кафедри морського та митного права
Одеської національної юридичної академії*

Правовий аспект впливу глобалізації на соціальну відповідальність держави

Сьогодні такий термін як глобалізація вже міцно увійшов у правовий, політичний та економічний лексикон, позначаючи складні загальносвітові трансформаційні процеси, що відбуваються практично у всіх сферах життєдіяльності сучасної держави і суспільства. Адже процес глобалізації, що нині сьогодні впливає і на політичну, культурну, соціальну та інші сфери життя. Вже є загально визнаними факти як позитивного, так і негативного впливу процесів глобалізації на різні країни.

Позитивний вплив глобалізації на соціальну сферу, насамперед вбачається в тому, що лібералізація світової торгівлі, створення умов для вільного руху капіталів, послуг, робочої сили дозволяють пришвидшити темпи зростання світової економіки і відповідно знизити рівень безробіття, бідності, підвищити соціальні стандарти.

Одночасно поширеною є теза щодо «економічного розвитку, що виключає», який позначає зростаюче відставання багатьох країн «третього світу» від розвинутих, що створює економічний та соціальний розрив, який вже неможливо подолати.

Подібні факти призводять до розуміння відповідальності як окремих держав, так і всієї світової спільноти за результати та наслідки глобалізації. Зокрема, така позиція була зазначена у Декларації тисячоліття ООН, яка є одним з основних програмних документів сучасного глобального Світу. Так, у п. 5 цієї Декларації визначається, що «головним завданням... є забезпечення того, щоб глобалізація стала позитивним фактором для всіх народів світу», а це можливо лише зав-

дяки «широкомасштабним і наполегливим зусиллям по формуванню загального майбутнього» [1]. Надалі у Декларації передбачені заходи щодо вирішення соціальних проблем країн третього світу, запровадження принципів справедливості та рівності.

Разом з тим, не слід вважати, що у результаті глобалізації диференціація проходить лише по лінії: розвинуті країни – країни, що розвиваються. Подібна диференціація, тобто розрив між багатими та бідними, збільшується у всіх суспільствах, незалежно від належності країни до тієї або іншої групи. В обох групах країн відбувається розмежування між індивідами та соціальними групами на тих, що активно залучені до глобалізаційних процесів та користуються їх перевагами, та на тих, хто відсторонений від цих процесів та відчуває їх негативний вплив. Така ситуація ставить перед сучасними державами додаткові завдання в галузі соціальної політики.

Ілюстрацією того, що проблема соціальної диференціації є не лише проблемою «африканських країн» може слугувати Документ-Стратегія ОБСЄ у галузі економічного та екологічного вимірів, що була прийнята у 2003 р. [2]

Характеризуючи сьогоденну ситуацію на європейському континенті цією Конвенцією, зокрема, відзначається, що у контексті збільшення відкритості національної економіки та її значної чутливості до впливу зовнішньоекономічних факторів постає завдання такого управління процесом глобалізації, щоб пов'язані з цим вигоди ставали надбанням всіх і сприяли загальній безпеці (п. 1.4.)

У реакції на виклики глобалізації Конвенцією передбачається ряд дій щодо поліпшення соціальних умов життя суспільства. Так, визначається, що відповідне управління та сталий розвиток передбачають наявність політики та систем, що зміцнюють соціальне партнерство та згуртованість. З цією метою країни-учасниці зобов'язуються докладати зусиль з розширення доступу для всіх до базових соціальних послуг, таких як медичне обслуговування за прийнятними цінами, освіта, пенсійне забезпечення, по адекватному захисту соціально-вразливих груп та недопущенню соціальної ізоляції (п. 2.2.12).

Також у нормах цієї Конвенції відзначається посилення впливу на економічні й соціальні процеси у рамках глобалізації такого фактора як людський потенціал, причому як у кількісному, так і в якісному вимірах. Тому країни-учасниці зобов'язуються вживати комплекс заходів щодо розвитку освіти та професійної підготовки та полегшення доступу до них (п. 2.2.12).

Таким чином, зайвий раз підкреслюється значення соціального аспекту глобалізації. З метою підтримання соціально-політичної стабільності актуальним є переорієнтації глобалізаційних процесів з неоліберального напрямку на соціально-економічний. Значну роль тут може відіграти міжнародна спільнота, створюючи нові правила та норми, запроваджуючи нову політику управління світовою економікою. Таке завдання потребує підсилення впливу міжнародних інститутів у регулюванні глобалізаційних процесів, причому як на загальносвітовому, так і на регіональному рівні. Розуміння цього стає важливим аспектом діяльності і суто економічних міжнародних організацій. Зокрема, в рамках СОТ поточний раунд переговорів у Доха отримав назву раунду розвитку, з огляду на своє спрямування на вирішення проблем країн, що розвиваються, та подолання економічного розриву між різними країнами.

Виключно важливу роль продовжують відігравати інститути та структури ООН, що відповідає визначенню у її статуті цілям і завданням співробітництва організації щодо сприяння підвищенню життєвого рівня, повної зайнятості населення та забезпечення умов для економічного й соціального прогресу та розвитку.

Основним програмним документом щодо управління процесами глобалізації, без сумніву, є Декларація тисячоліття ООН. Зокрема, слід виділити її положення, що головним завданням, яке стоїть сьогодні перед розвинутими країнами, є забезпечення того, щоб глобалізація стала позитивним фактором для всіх народів світу. При цьому проголошуються цінності, які матимуть фундаментальне значення для міжнародних відносин у XXI ст. До них віднесено такі цінності, як: свобода, рівність, солідарність, терпимість, повага до природи, загальний обов'язок.

Ще одним аспектом соціальної відповідальності держави за умов глобалізації є культурна сфера.

Інформатизація суспільства та розвиток комунікацій, які є невід'ємними атрибутами глобалізації, викликали кардинальні зміни у сфері розповсюдження знань та інформації, які є важливими факторами формування культури суспільства та окремої особистості. Причому досить часто відбувається не діалог культур, а заміщення традиційних культур новою – глобальною.

Такі обставини стали однією з причин підписання Конвенції про охорону та заохоченню різноманітності форм культурного самовираження, в преамбулі якої, зокрема, відзначається, що

процеси глобалізації, «...створюючи надзвичайні умови для широкої взаємодії культур, одночасно являються викликами культурній різноманітності» [3].

Цією Конвенцією визначаються завдання, реалізація яких має на меті уникнення негативних наслідків глобалізації для культурної різноманітності:

- охорона та заохочення різноманітності форм культурного самовираження;
- заохочення діалогу між культурами;
- заохочення міжкультурної взаємодії з метою розвитку взаємопроникнення культур в дусі наведення мостів між народами.

Таким чином, пошук оптимального балансу між глобальною культурою та національною також виступає одним із важливих завдань держави на сучасному етапі.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що соціальний вплив глобалізації має не менше значення як економічний чи політичний, причому викликана глобалізацією диверсифікація відбувається не лише між різними державами, а й у середині окремого суспільства. Людина та суспільство натрапляє на нові, підвищені вимоги, відповідність або невідповідність яким визначає їх конкурентоспроможності за сучасних умов та відкриває чи закриває доступ до благ, які може принести глобалізація.

Вирішення соціальних проблем, що ставить перед суспільством глобалізація, є одним найважливіших завдань держави, адже, як окрема людина, так і суспільство у цілому не сприймуть позитивно глобалізаційні процеси, якщо вони зроблять їх більш вразливими та не нестимуть позитивних змін. А це потребує зміни акцентів у політиці глобалізації з орієнтації на потреби великих суб'єктів світової економіки на соціальний розвиток.

Література

1. Декларація тисячоріччя Організації Об'єднаних Націй / Затверджена резолюцією 55/2 Генеральної Асамблеї від 8 вересня 2000 р. A/RES/55/2.
2. Документ-Стратегія ОБСЕ в області економічного і екологічного вимірювання. Одиннадцята зустріч Ради міністрів. – Маастрихт, 2 грудня 2003 г.
3. Конвенція об охороні і поощренні різноманітності форм культурного самовираження. – Париж, 20 жовтня 2005 г.

Коробенко Н.П.,

*ст. викл. кафедри цивільно-правових дисциплін
АПСВ ФПУ*

*Учасники пенсійних правовідносин у накопичувальній
системі загальнообов'язкового державного
пенсійного страхування*

У зв'язку з побудовою в Україні нової системи пенсійного забезпечення відбувається правове закріплення та впровадження системи накопичувального загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Нормами Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» передбачається, що поряд із солідарною системою загальнообов'язкового пенсійного страхування запроваджується другий рівень системи пенсійного забезпечення – система накопичувального загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, що базується на засадах накопичення коштів застрахованих осіб у накопичувальному фонді та здійсненні фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій і одноразових виплат (ст. 2) [1].

Запровадження цієї системи пенсійного страхування, на думку деяких вчених, повинно стати запорукою побудови в Україні якісно нової моделі пенсійного забезпечення [2, с. 54]. Це дозволить врахувати загальноприйняті європейські стандарти функціонування системи пенсійного забезпечення, що базується на принципах соціальної справедливості, фінансової стабільності і сприяння економічному зростанню населення [3, с. 238].

У юридичній літературі окремі проблеми щодо функціонування пенсійних правовідносин у накопичувальній системі розглядалися у працях Н.Б. Болотіної, С.В. Сивак, Б.І. Сташківа та ін.

Метою цієї статті є наукове дослідження суб'єктного складу пенсійних правовідносин у накопичувальній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування як однієї з умов виникнення пенсійних правовідносин у накопичувальній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.

Виходячи із змісту положень Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», накопичувальна система є обов'язковим рівнем сучасної моделі пенсійного забезпечення, в якій передбачені специфічні, на відміну від солідарної системи, види пенсій, умови їх виплати, а також визначена система пенсійних прав та обов'язків правомочних осіб і компетенція уповноважених суб'єктів у накопичувальній системі. Водночас, зважаючи на відсутність передумов до її практичного функціонування за сучасних умов, можна вести мову лише про теоретичний аспект пенсійних правовідносин, що можуть виникати з функціонування зазначеної системи.

Як і у солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, у накопичувальній системі учасниками пенсійних правовідносин виступають правомочна особа та уповноважені суб'єкти у системі накопичувального пенсійного страхування.

Правомочною особою виступає особа, від імені та на користь якої здійснювалось накопичення та інвестування коштів на її накопичувальному пенсійному рахунку (або ж її спадкоємець), яка реалізує право на один із видів пенсії, що передбачений цією системою пенсійного страхування, а уповноваженими суб'єктами – органи Пенсійного фонду, а в окремих випадках таким суб'єктом може виступати страхова організація, на які покладено повноваження забезпечити реалізацію правомочною особою права на пенсію, передбачену накопичувальною системою. Зазначені повноваження є ядром їх пенсійної правосуб'єктності.

Розглядаючи особливості пенсійної правосуб'єктності правомочних осіб, що реалізують своє право на пенсію, передбачену накопичувальною системою загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, необхідно вказати, що згідно з пунктом дев'ятого розділу «Прикінцеві положення» Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» у Накопичувальному фонді обов'язково братимуть участь особи, яким на момент запровадження відрахувань до цього фонду не виповнилося: чоловікам – 40 років та жінкам – 35 років. Слід зауважити, що особи, які старші: чоловіки – 50 років, жінки – 45 років не братимуть участі у Накопичувальному фонді. Особи у віці: чоловіки від 40 до 50 років та жінки у віці від 35 до 45 років

протягом року від дня запровадження страхових внесків до Накопичувального фонду прийматимуть рішення про те, чи відраховувати їм страхові внески до цього фонду чи ні. Якщо протягом визначеного терміну зазначені особи не прийняли рішення про перерахування страхових внесків до Накопичувального фонду, то вони втрачають надалі право перераховувати такі внески до накопичувальної системи, а відтак і право на отримання пенсійних виплат, що передбачені накопичувальною системою загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.

Відповідно до ч. 1 ст. 54 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» застрахована особа у разі досягнення пенсійного віку, передбаченого ст. 26 цього закону, має право на отримання довічної пенсії або одноразової пенсійної виплати за рахунок коштів Накопичувального фонду, облікованих на її накопичувальному пенсійному рахунку. Відтак, правомочна особа може реалізувати право на пенсію у накопичувальній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування лише за умови досягнення загального пенсійного віку, що становить для чоловіків 60 років та відповідно жінок – 55 років, та наявності відповідної грошової суми на її індивідуальному пенсійному накопичувальному рахунку в Накопичувальному фонді.

До основних пенсійних прав правомочної особи належить такі: отримувати інформацію про пенсійні активи, що обліковуються на її накопичувальному пенсійному рахунку; обирати або змінювати в порядку, визначеному законом, страхову організацію, яка здійснює виплату довічних пенсій; оскаржувати в установленому законодавством порядку дії суб'єктів накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування; спрямовувати сплачені до Накопичувального фонду страхові внески до будь-якого недержавного Пенсійного фонду у порядку, визначеному пенсійним законодавством тощо.

Серед основних пенсійних обов'язків правомочної особи у накопичувальній системі загальнообов'язкового пенсійного страхування можна виділити такі: повідомляти уповноважені органи Пенсійного фонду про зміну даних, що вносяться до її персональної облікової картки у системі персоніфікованого обліку, виїзд за межі держави та про обставини, що спричиняють зміну статусу правомочної особи, протягом десяти днів з моменту їх виникнення; укласти договір страхування довічної пенсії з обраною страховою організацією та не розривати цей договір протягом життя (крім випадків зміни страхової організації); повідомляти уповноважені органи Пенсійного фонду про обрану нею страхову організацію та подавати письмову заяву про перерахування коштів для оплати договору страхування довічної пенсії до цієї страхової організації; оскаржувати відмову уповноваженого органу Пенсійного фонду в перерахуванні коштів для оплати договору страхування довічної пенсії до виконавчої дирекції цього фонду або у судовому порядку.

Іншим учасником пенсійних правовідносин у накопичувальній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування виступає уповноважені суб'єкти у накопичувальній системі пенсійного забезпечення, на які покладено обов'язок забезпечити реалізацію правомочною особою права на пенсію, що передбачена цією системою пенсійного страхування. Відповідно до положень ст. 56, 57 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», такими органами є уповноважений орган Пенсійного фонду, або ж страхова організація. Пенсійна правосуб'єктність зазначених суб'єктів виникає з моменту їх створення або ж державної реєстрації. При цьому, зміст пенсійної правосуб'єктності обумовлений їх функціями та компетенцією, що визначаються пенсійним законодавством.

Оскільки функції адміністративного управління Накопичувальним фондом здійснюватиме виконавча дирекція Пенсійного фонду, особливості пенсійної правосуб'єктності Пенсійного фонду та його територіальних відділень визначаються ст.64 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Пенсійний фонд, як учасник пенсійних правовідносин у накопичувальній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, наділяється такими кореспондуючими правами та обов'язками: правом перевіряти правильність укладення договору страхування довічної пенсії та його відповідність вимогам пенсійного законодавства та іншим нормативно-правовим актам; право відмовити правомочній особі в перерахуванні коштів страховій організації у встановлених пенсійним законодавством випадках; надавати посадовим особам органів державного регулювання та нагляду всі документи та інформацію, необхідні для здійснення ними функцій державного регулювання та нагляду.

Щодо специфіки пенсійної правосуб'єктності страхової організації як учасника пенсійних правовідносин у накопичувальній системі, то слід вказати, що крім Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» правовий статус цього учасника обумовлюється

також спеціальним Законом України «Про страхування» [4]. Так, згідно зі ст. 2 цього закону, страховиками визнаються фінансові установи, які створені у формі акціонерних, повних, командитних товариств або товариств з додатковою відповідальністю згідно з Законом України «Про господарські товариства» з урахуванням особливостей, передбачених Законом України «Про страхування», а також одержали у встановленому порядку ліцензію на здійснення страхової діяльності. Також слід вказати, що страхова організація не лише виступає однією (уповноваженою) стороною договору страхування довічних пенсій, а й здійснює їх виплату, пропонуючи правомочній особі такі види довічних пенсій: довічна пенсія з установленим періодом, довічна обумовлена пенсія, довічна пенсія подружжя.

Страхова організація як учасник пенсійних правовідносин у накопичувальній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування наділяється такими правами й обов'язками: створити централізований страховий фонд з метою забезпечення своєї платоспроможності відповідно до законодавства про страхову діяльність; розрахувати, утримувати та перерахувати до бюджету податок з місячних сум довічних пенсій у порядку, встановленому законами України; укладати договір страхування довічної пенсії з правомочною особою відповідно та в порядку, передбаченому законодавством про страхову діяльність з урахуванням вимог, передбачених Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»; оскаржувати відмову уповноваженого органу Пенсійного фонду в перерахуванні коштів для оплати договору страхування довічної пенсії до виконавчої дирекції Пенсійного фонду або у судовому порядку; оприлюднювати показники вартості оплати договорів страхування всіх видів довічних пенсій, розрахункові розміри довічних пенсій у різному пенсійному віці за такими договорами; надавати посадовим особам органів державного регулювання та нагляду всі документи та інформацію, необхідні для здійснення ними функцій державного регулювання та нагляду.

Підсумовуючи проведене дослідження, можна визначити, що однією з особливостей виникнення пенсійних правовідносин у накопичувальній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування є наявність специфічного суб'єктного складу: правомочних осіб, до яких належать застраховані особи, чоловік (дружина) застрахованих осіб, спадкоємці застрахованої особи та уповноважених суб'єктів (територіальні органи Пенсійного фонду та страхові організації).

Література

1. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування. Закон України від 9 липня 2003 р. №1058-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. — №49-51. – Ст. 376.
2. Захист соціальних та економічних прав людини: міжнародні стандарти і законодавство України: Матер. наук.-практ. конференції. 12 березня 2004 р., м. Київ / За ред. О.Ф.Штанька, Н.Б.Болотіної. – К., 2004. – Ч. 2. – 212 с.
3. Конституція України: Науково-практичний коментар / В.Б.Авер'янов, О.В.Батанов, Ю.В.Баулін та ін.; ред. кол. В.Я.Таций, Ю.П.Битяк, Ю.М.Грошевой та ін. – Харків: Право; К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 806 с.
4. Про страхування. Закон України від 7 березня 1996 р. № 85/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. — № 18. – Ст. 78.

Кудін С.В.,

*канд. юрид. наук, доцент, зав. кафедри теорії,
історії держави і права та конституційно-правових дисциплін
АПСВ ФПУ*

Види вбивства за Руського Правдою: історіографічний аспект дослідження

У період розбудови незалежної України актуальним та значущим є дослідження минулого нашої держави, правової спадщини українського народу. У цьому сенсі важливим виглядає вивчення історії вітчизняного кримінального права, його розвитку в історико-хронологічному аспекті загалом, і, зокрема, одного з важливих його понять – вбивства, а також його видів. Очевидним є той факт, що систематизувати існуючі знання про зміст видів вбивства, що були зафіксовані у «Руській Правді», про їх ознаки та особливості, можна через призму аналізу різноманітних поглядів вчених. Відтак, стає можливим досягти повноцінної уяви про рівень дослідженості видів вбивства за «Руською Правдою», а також визначити певні прогалини в історико-правовій науці щодо їх вивчення.

Проблема цієї статті полягає у необхідності систематизувати знання про зміст видів вбивства та їх ознаки за «Руською Правдою».

В історико-правовій науці спеціальних праць, що були б присвячені вивченню історіографії зазначеної тематики, не існує. Найбільш ґрунтовною в аспекті аналізу здобутків попередників є, на нашу думку, праця відомого історика-правника, професора С.В. Юшкова «Общественно-политический строй и право Киевского государства» (1949 р.). Разом з тим, у вказаній праці історіографічні аспекти вивчення змісту видів вбивства за «Руською Правдою» не були предметом спеціального дослідження, а представлена вченим історіографія потребує закономірного доповнення у світлі сучасних історико-правових розробок проблем кримінального права Київської Русі за «Руською Правдою». Таким чином, можна стверджувати, що існує певна прогалина у вивченні здобутків вчених, які досліджували зміст видів вбивства, їх ознаки за «Руською Правдою», а також систематизації цих здобутків.

Отже, основне завдання статті полягає у систематизації через об'єктивне вивчення поглядів вчених знань, що існують в історико-правовій науці стосовно змісту видів вбивства, їх ознак за «Руською Правдою». Це дасть реальну змогу визначити рівень дослідженості видів вбивства, зафіксованих у нормах «Руської Правди».

В історико-правовій науці найбільш значний інтерес у дослідників викликає проблема кваліфікації таких видів вбивства як в обиду (ст. 19 Короткої Правди), в разбои (ст. 20 «Короткої Правди», 3 «Просторової Правди») та стать на разбои без всякоя свады (ст. 7 «Просторової Правди») [1]. Така зацікавленість вчених є об'єктивно зрозумілою, адже архаїчність мови правової пам'ятки, відповідна для того часу юридична техніка зумовила і різноманітність ймовірних значень кожного із вказаних видів вбивства, різнополярність їх тлумачень науковцями.

Особливо показовим у цьому відношенні є тлумачення вченими ст. 19 «Короткої Правди», в якій йшлося про вбивство огнищанина «в обиду» [1]. Так, під вбивством в обиду О.П. Чебишев-Дмитрієв розуміє просте злонависне вбивство. [2,с.73]. Іншу позицію зайняв І.Д. Беляєв, який визначає це вбивство як заподіяння смерті «...с намерением ограбить и вообще с дурным умыслом» [3,с.236]. Натомість, О. Попов, О.М. Богдановський та О.О. Зімін розуміють цей вид вбивства як помсту за нанесену образу [4,с.74; 5,с.26; 6,с.95]. Іншу думку відстоює І. Еверс, який визначає вбивство «в обиду» як несправедливе вбивство [7,с.395] та В.О. Ключевський, який стверджує, що вбивство «в обиду» є вбивством, вчиненим з необережності, і отожднює його із вбивством «в сваде» [8,с.247].

Ще одну думку висловив С.В. Юшков. Він зазначає, що вбивство «в обиду» – це «...умышленное убийство без всяких смягчающих или отягчающих обстоятельств» [9,с.494]. Натомість, вчені М.І. Ланге, М.О. Максимейко, В.І. Сергієвич доводять, що вбивство «в обиду» і

вбивство «в разбои» є тотожними поняттями, або вбивство «в разбои» є одним з приватних проявів вбивства «в обиду» [10, с. 116; 11, с. 147; 12, с. 409].

Слід зазначити, що стосовно тлумачення ст. 20 «Короткої Правди» та ст. 3 та 7 «Просторової Правди», в яких зафіксовано вбивство «в разбои», «стать на разбои без всякой свады», [1] в історіографії також склались різні думки. Наприклад, М.В. Калачов та Д.Я. Самоквасов доводять, що вбивство «в разбои» це – вбивство без попередньої ворожнечі чи сварк. [13, с. 176; 14, с. 163]. Іншу версію підтримують І. Еверс та Л.В. Черепнін, які вважають, що цей вид вбивства скоюється під час насильницького нападу [7, с. 372; 15, с. 188] та В.О. Ключевський і О.О. Зімін, які вважають, що заповідання смерті «в разбои» є виключно умисним вбивством [8, с. 247; 6, с. 96]. Близько до цієї думки є позиція дослідників О. Рейца, О.М. Богдановського, В.І. Сергієвича, М.Ф. Владимирський-Буданов, Я. Падох, В.М. Єрмолаєв, які наголошують, що вбивство «в разбои» є таємним умисним вбивством з корисливою метою [16, с. 179–180; 5, с. 26; 12, с. 345–346; 17, с. 318; 18, с. 16; 19, с. 137]. Зовсім іншу від попередників думку висунув О.П. Чебишев-Дмитрієв. Вбивство «в разбои» він характеризує як вбивство внаслідок помсти, ворожнечі, а «стать на разбои без всякой свады», на його думку, означає «...разбой в современ. значении этого слова...» [2, с. 73–74]. Нарешті, М.М. Михайлов вважає, що під вбивством «в разбои» «...разумелся случай убийства неумышленного во время драки, ссоры и т.п.» [20, с. 83].

Як бачимо, в історико-правовій науці склались різні погляди на проблему тлумачення термінів, які відобразили вбивство в обиду, в разбои та «стать на разбои без всякой свады». У зв'язку з цим буде доречним висловити і власну авторську думку на вказану проблему. При цьому, як ми вважаємо, важливими критеріями визначення змісту кожного з видів вбивства є не тільки форма вини, мета та мотив вчинення злочину, а й термінологія та правові наслідки вбивства як для злочинця, так і для так званих третіх осіб, що було зафіксоване у відповідних статтях «Руської Правди».

На нашу думку, виходячи з цих критеріїв вбивство в обиду слід відрізнити від інших видів вбивства. По-перше, їх різниця виявляється у термінологічній відмінності. Очевидно, що в обиду можна інтерпретувати як за образу. Отже, ймовірно, злочинець був ображений майбутньою жертвою (разом з тим, з аналізу тексту статті важко назвати форму образи), і вчинив вбивство, помщаючись кривдникові.

По-друге, вбивство «в обиду» відрізняється і за мотивом вчинення. З контексту ст. 19 «Короткої Правди» [1] бачимо, що вбивство з помсти передає емоційний стан злочинця, але не має корисливого мотиву.

Нарешті, у ст. 19 Короткої Правди [1] вказується на правові наслідки вбивства в обиду: винний мав сплатити віру, але якщо його не затримала громада, на території якої було вчинене вбивство, вона не зобов'язується розшукувати злочинця або сплачувати за нього. Напевне, такий обов'язок покладався на княжих людей. Підсумовуючи зазначене вище, можна тлумачити вбивство в обиду як умисне вбивство без корисливого мотиву, помста вбитому, і у цьому ми погоджуємось з думкою таких вчених як О. Попов, О.М. Богдановський та О.О. Зімін.

Інший зміст мало вбивство в разбои. Головним критерієм відмежування цього виду вбивства від заповідання смерті особі з помсти є мета, мотив його вчинення, правові наслідки вбивства. Очевидно, що при вбивстві в разбои злочинець ставив за мету заволодіти чужим майном, і задля цього заповів смерть особі. Отже, мотив злочину був суто корисливий. Відповідно, що характер вбивства в разбои був більш суспільно небезпечний, і це знайшло своє відображення у ст. 20 «Короткої Правди» та ст. 3 «Просторової Правди» [1]: якщо громада, на території якої знайдено вбитого, не розшукувала злочинця, то мала сама сплачувати віру. Таким чином, під вбивством в разбои можна розуміти умисне заповідання смерті при нападі з метою заволодіння чужим майном. Отже, на нашу думку, слід підтримати думку, якого дотримуються О. Рейц, О.М. Богдановський, В.І. Сергієвич, М.Ф. Владимирський-Буданов, Я. Падох та В.М. Єрмолаєв.

Ми вважаємо, що вбивство в разбои та стать на разбои без всякой свады є аналогічними за своєю суттю видами заповідання смерті особі. Ймовірно, що ст. 20 «Короткої Правди» та ст. 3 Просторової Правди [1] лише зафіксували прецеденти-випадки, коли вбивця зникає з місця злочину. Громада, на території якої знайдено вбитого княжого мужа, мала шукати такого розбійника: Аже кто убиетъ княжа мужа в разбои, а головника не ищють, то виревную платити, в чьей же верви голова лежит. У ст. 7 «Просторової Правди» [1] описується ж той випадок, коли злочинця було вже затримано. Тоді громада за нього не відповідала: за разбойника люди не платятъ, но выдадять и всего с женью и с детьми на поток и на разграбление. Отже, як бачимо, вбивство в обиду та вбив-

ство в разбої мали суттєву різницю щодо встановленого за ці злочини покарання: перше каралось вірою, заподіяння смерті в разбої тягло за собою потік і пограбування.

Таким чином, із дослідження праць вчених, які займались вивченням змісту видів вбивства за «Руською Правдою», можна дійти таких висновків:

1. При визначенні змісту видів вбивства вчені використовували такі критерії як форма вини, мета та мотив вчинення злочину, правові наслідки різних видів вбивства як для злочинця, так і громади, термінологія, що відображала види вбивства і містилась у статтях «Руської Правди».

2. Можна виокремити кілька поглядів вчених щодо тлумачення ними вбивства в обиду. Такими є:

- умисне вбивство, яке не мало обтяжуючих чи пом'якшуючих обставин (С.В. Юшков);
- зловмисне або несправедливе вбивство (О.П. Чебишев-Дмитрієв, І. Еверс);
- вбивство з метою пограбування чужого майна (І.Д. Беляєв); — вбивство як помста «за образу» жертвою злочинця (О.Попов, О.М. Богдановський, О.О. Зімін, С.В. Кудін);
- вбивство, вчинене з необережності (В.О. Ключевський); — даний вид вбивства є тожним вбивству «в разбої» М.О. Максимейко, М.І. Ланге, В.І. Сергієвич).

3. Широкий спектр поглядів склався і щодо визначення змісту вбивства «в разбої». Зокрема, можна стверджувати про існування таких поглядів:

- домінуючою є думка, що вбивство «в разбої» є умисним заподіянням смерті, вчиненим з корисливих мотивів під час нападу (О. Рейц, О.М. Богдановський, В.І. Сергієвич, М.Ф. Владимирський-Буданов, Я. Падох, В.М. Єрмолаєв, С.В. Кудін). Близькою до цієї думки є позиція І. Еверса, Л.В. Черепніна (вбивство в разбої вчиняється під час насильницького нападу) та В.О. Ключевського і О.О. Зіміна (вбивство «в разбої» є суто умисним злочином);
- існує також версія, що такий вид вбивства було вчинено як помста злочинцю (О.П. Чебишев-Дмитрієв);
- вбивство «в разбої» розглядається як вбивство без попередньої ворожнечі (М.В. Калачов, Д.Я. Самоквасов);
- ще одне тлумачення вбивства «в разбої» представляє собою погляд на цей вид вбивства як на злочин, вчинений з необережності під час бійки (М.М. Михайлов).

4. Мивідстоюємо думку, що вбивство «в разбої» та «стать на разбої без всякої свады» є аналогічними за своїм змістом, мають тотожні ознаки, і становлять один і той самий вид вбивства — умисне заподіяння смерті, вчинене з корисливих мотивів під час нападу. Відмінність між ними полягала не у змісті, а у різних випадках, які були зафіксовані у статтях «Руської Правди», і відображали або зникнення вбивці з місця злочину (вбивство «в разбої» — ст. 20 «Короткої Правди» та ст. 3 «Просторової Правди»); або його затримання (стать на разбої без всякої свады — ст. 7 «Просторової Правди»).

5. Наявність значної кількості суперечливих поглядів на зміст деяких видів вбивства, що були відображені у нормах «Руської Правди», зумовлюється відповідною для часу створення правової пам'ятки конструкцією її статей, архаїчністю її мови. З огляду на наведені причини питання тлумачення норм «Руської Правди», як ми вважаємо, залишається дискусійним. Ймовірно, за умов розвитку науки кримінального права можливим стає вироблення інших критеріїв визначення змісту вбивства «в обиду» та «в разбої», відтак — і інші тлумачення відповідних норм «Руської Правди».

Література

1. Правда Русская: В 3-х т. /АН СССР. Ин-т истории /Подг. к печати В.П. Любимов, Н.Ф. Лавров, М.Н. Тихомиров, Г.Л. Гейрманс, Г.Е. Кочин /Под ред. Б.Д. Грекова. — М.—Л., 1940. — Т.1: Тексты. — 505 с.
2. Чебышев-Дмитриев А.П. О преступном действии по русскому до-петровскому праву //Ученые записки Императорского Казанского университета по отделению историко-филологических и политико-юридических наук. — 1862. — Вып.1. — С. 1— 242.
3. Беляев И.Д. Лекции по истории русского законодательства. — М.: Типо-литография С.А. Петровского и Н.П. Панина, 1879. — 728 с.
4. Попов А. Русская Правда в отношении к уголовному праву. — М.: В университетской типографии, 1841. — 124 с.
5. Богдановский А.М. Развитие понятий о преступлении и наказании в русском праве до Петра Великого. — М.: Типография Каткова, 1857. — 145 с.
6. Зимин А.А. Памятники русского права: В 2 вып. /Сост. А.А. Зимин. — М.: Государственное изд-во юридической литературы, 1952. — Вып. 1: Памятники права Киевского государства X — XII в. — 288 с.
7. Эверс И.Ф.Г. Древнейшее русское право в историческом его раскрытии: Пер. с нем. — СПб: Печатано в типографии штаба Отдельного корпуса внутренней стражи, 1835. — 422 с.

8. Ключевский В.О. Курс русской истории: В 9 т. / Под ред. В.Л. Янина. – М.: Мысль, 1987. – Т.1. – 430 с.
9. Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. – М.: Государственное изд-во юридической литературы, 1949. – 543 с.
10. Ланге Н.И. Исследование об уголовном праве Русской Правды //Архив исторических и практических сведений, относящихся до России: Моногр. – СПб.: Типография Императорской академии наук. 1859 – 1860. – С. 1– 226.
11. Максимейко Н.А. Опыт критического исследования Русской Правды. – Харьков: Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья, 1914. – Вып.1: Краткая редакция. – 217 с.
12. Сергеевич В.И. Лекции и исследования по древней истории русского права. – 3-е изд. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1903. – 664 с.
13. Калачов Н.В. Предварительные юридические сведения для полного объяснения Русской Правды. – СПб: Типо-литография А.Е. Ландау, 1880. – Вып.1. – 284 с.
14. Самоквасов Д.Я. Лекции по истории русского права: В 2-х вып. – М.: Типография Э. Лисснера и Ю. Романа, 1896. – Вып. 2: Происхождение и содержание общих законов Русской земли эпохи удельных государств. – 199 с.
15. Черепнин Л.В. Общественно-политические отношения в древней Руси и Русская Правда //Древнерусское государство и его международное значение. — М.: Наука, 1965. – С. 128-278.
16. Рейц А. Опыт истории российских государственных и гражданских законов: Пер. с нем. – М.: В Университетской типографии, 1836. – 416 с.
17. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – 8-е изд. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 640 с.
18. Падох Я. Нарис історії українського кримінального права. – Мюнхен: Молоде життя, 1951. – 128 с.
19. Єрмолаєв В.М. Деякі проблеми злочину та покарання в Київській Русі //Вісник Академії правових наук України. – 1996. — № 5. – С. 135–143.
20. Михайлов М.М. История русского права. – СПб.: Печатано в типографии департамента уделов, 1871. – 180 с.

Лазько Г.З.,

*канд. юрид. наук., доцент, зав. кафедри цивільно-правових дисциплін
АПСВ ФПУ*

Правове регулювання відповідальності процесуального представника: проблеми та перспективи

Проведення правових реформ в Україні призвели до необхідності дослідження питань удосконалення механізмів реалізації та захисту прав і законних інтересів фізичних, юридичних осіб та держави у цивільному процесі.

З урахуванням положень чинного законодавства України щодо участі сторін та третіх осіб у цивільному процесі особисто або через процесуального представника, актуальності набувають питання правової природи інституту представництва у цивільному процесі.

У науці цивільного процесуального права інститут представництва є предметом багаторічних наукових дискусій, у зв'язку з чим правові питання щодо цього інституту розглядалися у працях Л.М. Баранової, Т.В. Варфоломеевої, О.В. Дзери, А.С. Довгерта, В.В. Луця, Р.А. Майданика, Я.А. Розенберга, М.К. Треушнікова, С.Я. Фурси, Д.М. Чечота, М.С. Шакарян, М.Й. Штефана та ін. Однак метою цієї статті є на підставі аналізу норм чинного законодавства спеціальної літератури та матеріалів судової практики, визначити особливості правового регулювання відповідальності процесуального представника під час здійснення цивільного судочинства.

Перш ніж окреслити проблеми правового регулювання відповідальності процесуального представника, вважаємо за необхідне дещо зупинитися на правових аспектах участі останнього у цивільному процесі. Насамперед, будь-яке правове явище потребує чіткого визначення на законодавчому рівні. У чинному ЦПК України не надається визначення представництва, а лише передбачається наявність такого правового явища. З огляду на зазначене, слід відзначити, що серед науковців відсутнє єдине визначення поняття процесуального представництва. У зв'язку із чим певне коло авторів вважають, що процесуальне представництво є окремим та самостійним інститутом цивільного процесу [1, с. 297]. Інші дослідники розглядають процесуальне представництво як правовідносини, з огляду на які одна особа (представник) виступає у суді від імені та в інтересах іншої особи [2, с. 60]. На думку І.А. Павлуника, процесуальне представництво визначається як вчинення в цивільному процесі однією особою (представником) у межах наданих їй повноважень юридичних дій від імені іншої особи [3, с. 6]. У юридичній літературі висловлюються й інші позиції щодо визначення процесуального представництва, що, на нашу думку, пов'язане з різними науковими підходами та критеріями

до інституту. Щодо авторського визначення процесуального представництва, то у широкому розумінні процесуальне представництво – це самостійний правовий інститут, який включає у себе систему правових норм, якими регулюються відносини, які виникають між довірительом і представником у процесі здійснення останнім юридично значущих дій, спрямованих на реалізацію та захист цивільних прав довірителя, а також для здійснення правової допомоги та попередження порушення процесуальних прав та законних інтересів останнього, і з метою сприяння судові у здійсненні правосуддя з цивільних справ.

З огляду на зазначене вище, зрозумілим є завдання процесуального представника у цивільному процесі, досягнення яких можливе шляхом реалізації останнім широкого спектру процесуальних прав. Так, відповідно до положень ст.44 ЦПК України процесуальний представник має право вчиняти будь-які процесуальні дії, що і особа, інтереси якої він представляє [4, с.44]. Крім того, коло повноважень процесуального представника залежить від процесуального статусу довірителя. Так, процесуальний представник, який діє від імені сторін та третіх осіб, має процесуальні права, передбачені ст. 27 ЦПК України, а також збільшувати чи зменшувати розмір позовних вимог; змінювати предмет чи підставу позову; відмовитись від позовних вимог; укласти мирову угоду; подавати зустрічний позов тощо. Таким чином, участь процесуального представника у цивільному процесі набуває особливого значення, оскільки процесуальна діяльність останнього впливає на виникнення, зміну чи припинення цивільних процесуальних правовідносин.

Що стосується кола осіб, які можуть бути представниками, законодавець виділяє дві категорії осіб: адвоката та іншу особу, яка досягла 18-річного віку, має цивільну процесуальну дієздатність і належним чином оформлені повноваження. Тобто, представником у цивільному процесі може бути будь-яка особа, якщо відсутня заборона, передбачена ст.41 ЦПК України. Досить прогресивним є те, що законодавець, нарешті, виділяє адвоката, який бере участь у цивільному процесі у ролі процесуального представника і надає кваліфіковану правову допомогу.

Разом з тим, ст. 38–44 ЦПК України, якими врегульовано інститут процесуального представництва, не містять норми щодо відповідальності процесуального представника, що, на нашу думку, є відповідним недоліком правового урегулювання цього інституту. Однак, вважаємо за необхідне звернути увагу на особливості правового регулювання відповідальності адвоката, який здійснює представницькі функції.

Відповідно до Закону України «Про адвокатуру» до адвоката може бути застосовано два види відповідальності, а саме: дисциплінарну та кримінальну. У такому випадку при здійсненні своїх повноважень адвокат має додержуватися не лише норм встановлених законом, а й професійних, морально-етичних правил поведінки. Не зважаючи на те, що дисциплінарна відповідальність являє собою міру морального впливу, за певних обставин може призвести до заборони здійснення професійної адвокатської діяльності.

Слід зазначити, що адвокат може завдати матеріальної шкоди клієнту, у зв'язку з чим виникає необхідність відшкодування такої шкоди [5, с. 34]. Однак, адвокат не захищений, оскільки матеріальної шкоди може бути завдано і йому з боку клієнта, а будь-яка норма, що містить відповідальність клієнта у чинному законодавстві, відсутня.

Дисциплінарні порушення є досить поширеними, оскільки специфіка роботи адвоката (у тому числі у цивільному процесі) є такою, що іноді не вдається запобігти дрібному порушенню встановленого правила під час виконання своїх професійних обов'язків. Звичайно при розгляді та вирішенні такої справи враховуватимуться всі обставини, за яких було допущено порушення, а також ступінь вини особи та негативність наслідків. Крім того, таке рішення може бути оскаржено до Вищої кваліфікаційної комісії адвокатури або у судовому порядку.

Законодавством України не передбачаються конкретні випадки порушень і це є зрозуміло, оскільки передбачити конкретні обставини, за яких можливе певне порушення, не видається можливим. Встановивши основні принципи існування адвокатури України, закріпивши моральні засади надання правової допомоги, законодавець вирішив надати функцію здійснення контролю за моральністю кадрів адвокатури самим адвокатським об'єднанням.

Аналізуючи інший вид покарання, кримінальний, слід зазначити, що у Кримінальному кодексі України не міститься прямих норм щодо відповідальності адвоката за вчинення злочину. Адвокат несе кримінальну відповідальність на рівні з іншими громадянами. Так, наприклад, у випадку, коли буде визнано факт вчинення тиску на свідка, адвокат нестиме кримінальну відповідальність на загальних підставах, а його статус жодною мірою не вплине на ступінь його вини та міри покарання.

Статтею 1 Закону України «Про адвокатуру» адвокатура України визначається як професійне громадське об'єднання. Відповідно, адвокат, будучи членом громадського об'єднання та виконуючи обов'язки по наданню правової допомоги, не наділяється власними повноваженнями, а його діяльність носить професійний, а не посадовий характер. Отже, адвокат не є суб'єктом посадових злочинів. У свою чергу, ст. 10 Закону України «Про адвокатуру» однією із гарантій адвокатської діяльності визначається особливий порядок порушення кримінальної справи проти адвоката, а у ч. 6 зазначеної статті міститься норма щодо неможливості притягнення до кримінальної, матеріальної чи іншої відповідальності або погрози її застосування у зв'язку з поданням юридичної допомоги громадянам та організаціям згідно з законом. Враховуючи ці два положення, можна дійти такого висновку: притягнення адвоката до кримінальної відповідальності можливе лише за виняткових обставин.

Підсумовуючи викладене, слід необхідно зазначити, що питання відповідальності процесуального представника у цивільному процесі все ще залишаються невирішеними на законодавчому рівні. Норма, якою встановлювались би заходи відповідальності представника в ЦПК України, відсутня. Для адвоката, який діє у цивільному процесі у ролі процесуального представника, який надає саме кваліфіковану правову допомогу, відповідальність передабачена Законом України «Про адвокатуру», Правилами адвокатської етики та Кримінальним кодексом України. Однак, відсутність вирішення питання щодо відповідальності процесуального представника, а також взаємозв'язку норм зазначеного законодавства, не позбавляють адвоката права здійснювати представницькі функції у разі позбавлення його свідочтва про право на заняття адвокатською діяльністю. Все це зумовлює необхідність негайного внесення змін до чинного ЦПК України, де обов'язково необхідно окремою нормою встановити заходи відповідальності представника, а також, нарешті, прийняти новий Закон України «Про адвокатуру», який діє з 1992 р. та потребує повного перегляду.

Література

1. Стефан М.Й. Представительство граждан в суде. – К.: Лыбидь, 1991. – 231с.
2. Цивільний процес / А.В.Андрушко, Ю.В.Білоусов, Н.А.Бондаренко За заг.ред. Ю.В.Білоусова. – К.: Наукова думка; Прецедент, 2004. – 262с.
3. Павлуник І.А. Представництво в цивільному процесі України: Автореф. канд. юрид. наук. – К., 2002. – 19с.
4. Шерстюк В.М. Судебное представительство по гражданским делам. – М., 1984. – 153с.
5. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Адвокат у цивільному процесі: Наук.практ.посіб. – К.: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2006. – 448с. – (Серія «Процесуальні науки»).

Відповідальність свідка – гарантія здійснення ним громадянського обов'язку

Правова держава повинна мати, насамперед, чіткий правовий механізм забезпечення виконання норм законодавства. Таким механізмом є чітке правове закріплення відповідальності за невиконання, неналежне виконання або ігнорування вимог законодавства. Однак, незважаючи на те, що чинна редакція ЦПК України є більш вдалою ніж його редакція 1963 р., вона все ще має певні недоліки.

Правові питання інститутів цивільного процесуального права України є предметом досліджень таких вчених як Д.П. Ватман, В.С. Гопанчук, О.Г. Дріжчана, В.О. Єлізаров, В.В. Комаров, К.І. Комісаров, А.А. Мельников, Я.А. Розенберг, Д.М. Чечот, М.С. Шакарян, В.М. Шерстюк, М.Й. Штефан, С.Я. Фурса та ін. Однак окремі аспекти правового регулювання відповідальності суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин потребують окремого аналізу та відповідного уточнення.

Отже, основним завданням цієї статті є аналіз та уточнення положень ст.50 – 52 ЦПК України щодо правового закріплення відповідальності свідка у цивільному процесуальному праві України.

Свідком (Testis) є особа, якій відомі які-небудь обставини, що стосуються справи, а показання свідків – це відомості, повідомлені особами, яким можуть бути відомі обставини, що мають значення для розгляду та вирішення справи [1, с. 235]. Аналіз матеріалів судової практики вказує на те, що майже у кожній цивільній справі, незалежно від предмету спору, мають місце показання свідків [2]. Можна також привести множинну кількість прикладів, коли показання свідка є єдиним засобом доказування, крім пояснень сторін. Таким чином, цей факт збільшує важливість та необхідність проведення досліджень такого засобу доказування.

Вважаємо за необхідне зупинитись на характеристиці процесуального статусу свідка, хоча суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин не є предметом цього дослідження. На нашу думку, надання характеристики є необхідною та важливою.

Свідок – психічно розвинута особа, яка не є і не може бути суб'єктом цього процесу, яка запрошена до суду для надання показань, що мають значення для правильного вирішення справи [3, с. 164]. Свідок – особа, яка надає показання під присягою відносно фактів, про які він має особисті знання та які сприймалися ним за допомогою одного з п'яти почуттів [4, с. 286]. Визначення поняття свідка не є дискусійним, тому обрані за основу визначення є найбільш повними та такими, що відповідають дійсності. Разом з тим, якщо всіх суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин розподілити на три основні групи, то свідка потрібно віднести до осіб, які сприяють здійсненню судочинства. Однією з основних ознак свідка як суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин є відсутність у останнього юридичної заінтересованості у результаті справи. Однак, слід зазначити, що заінтересованість свідка у справі може бути і не юридичною. Зокрема, така заінтересованість може полягати у певних товариських відносинах з однією із сторін, симпатій або антипатій, родинних відносинах тощо. Звідси, ми доходимо висновку, що свідок як і будь-який інший суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин, все ж таки може мати певну зацікавленість у результаті справи, яка може бути охарактеризована як неюридична.

У національному законодавстві відсутні чітко визначені підстави так званої дискваліфікації свідка, однак у цивільному процесі Англії та США вони не лише перераховані, а й достатньо чітко передбачені механізмом реалізації. Так, свідок може бути дискваліфікованим у таких випадках: наявність зв'язка свідка із судом; психічний розлад свідка; відсутність здатності принести клятву (розуміння обов'язку говорити правду); психічний недорозвиток; наявність шлюбних відносин або неможливість свідчення одного проти одного [4, с. 289]. Слід зазначити, що ЦПК України передбачено дещо інший шлях вирішення цього питання. Так, у ст. 51 ЦПК України перераховано коло осіб, які не можуть бути допитані як свідки, зокрема це недієздатні фізичні особи та особи, які пе-

ребувають на обліку чи лікуванні у психіатричному лікувальному закладі; особи, які за законом зобов'язані зберігати у таємниці відомості, що були довірені їм у зв'язку із службовим чи професійним становищем (священнослужителі, професійні судді, народні засідателі та присяжні), особи, які мають дипломатичний імунітет без їх згоди та представники дипломатичних представництв – без згоди дипломатичного представника [5]. Крім того, положення ст. 52 ЦПК України передбачає відмову від надання показань проти себе, членів сім'ї та близьких родичів. Однак, жодного слова про наявність психологічної, службової або іншої залежності від сторін. Отже, відсутня конкретна норма, щодо вирішення цих питань у чинному законодавстві. Таким чином, йдеться про власний розсуд суду щодо визначення ступеня значення чи достовірності показань свідка.

Загалом, показання свідка – це лише озвучена ним інформація, яка зафіксована у його пам'яті. Отже, слід погодитись з П.В.Логиновим, який зазначив: «Под свидетельским показанием понимаются сами сведения, сообщаемые вызванным в суд лицом по поводу фактов, которые лежат в основании иска или возражений против него, а также по поводу фактов, имеющих доказательственное для дела значение» [6, с. 9].

Разом з тим, показання свідка не можна вважати абсолютним доказом, оскільки достовірність показань свідка може залежати від того, за яких умов він сприймав, запам'ятовував, а також відтворював події, свідком яких він був, наскільки його показання заслуговують на увагу, виходячи з особистих якостей свідка, його чесності та правдивості, від того, чи є він у певній психологічній, службовій або іншій залежності від сторін тощо [7, с. 112]. Таким чином, показання свідків не можуть сприйматися та оцінюватися судом беззастережно. Отже, показання свідків хоча і є одним з найпоширеніших засобів доказування, однак їх достовірність слід сприймати через множинну кількість умов та обставин, які безумовно мають місце у кожній цивільній справі.

Слід вказати, що для визнання показання свідка засобом доказування слід перевірити джерело отримання інформації. Враховуючи той факт, що оцінка доказів є логічною діяльністю суду, то при вирішенні справи перед судом постає необхідність з'ясування джерела інформації, процесу формування, збереження та відтворення пояснень, перевірки правильного сприйняття свідком фактичних обставин справи [8, с. 98]. Таким чином, суд зобов'язаний визначити належність доказів та допустимість засобів доказування, з метою врахування показань свідка, що мають значення для справи.

Слід наголосити, що для правильного та об'єктивного вирішення справи суд має приділити особливу увагу співставленню показань свідків з іншими доказами у справі та з показаннями інших свідків. Особливо це стосується справ, в яких залучаються як свідки родичі, сусіди, колеги по роботі та інші близькі до сторони особи. А.Г.Коваленко запропонував такі рекомендації: ліквідація суперечностей у показаннях свідків; допитувати свідків, яким відомі факти, отримані з першоджерел; відхилення показань потребує обов'язкового аргументування; допитування проводити рівною мірою з обох сторін; оцінювати показання свідків з іншими видами доказів [9, с.55]. Вважаємо за необхідне зупинитись на зазначених рекомендаціях. Що стосується ліквідації суперечностей у показаннях свідка, то досить позитивною є процедура попередження свідків про настання кримінальної відповідальності, що, на нашу думку, зменшує наявність неправдивих свідчень. Однак, потрібно дещо активізувати порушення кримінальних справ щодо свідків. Оскільки судова практика вказує, що суд здебільшого не бере до уваги неправдиві показання свідка, але й кримінальну справу не порушує.

Щодо допиту лише свідків, яким відомі факти, отримані з першоджерел, ми не погоджуємось. За таких умов може виникнути ситуація, за якої сторона позбавиться можливості залучити до справи свідка, який може бути єдиним, а це негативно вплине на об'єктивність та всебічність розгляду справи.

Що стосується обов'язкового аргументування судом відхилень показань свідка, то така вимога є цілком аргументованою. За таких умов у сторін є певна додаткова гарантія щодо безпідставного відхилення показань свідка та можливість зорієнтуватись за критеріями оцінки судом поданих доказів. Отже, така спрямована до суду вимога є також позитивною.

У контексті нашої статті вважаємо за необхідне звернути увагу та проаналізувати окремі положення закону щодо правового регулювання відповідальності свідка у цивільному процесі.

Частиною 2 ст. 50 ЦПК України передбачено обов'язок свідка з'явитись до суду у визначений час і дати правдиві показання про відомі йому обставини. Що стосується цього положення ЦПК України, то на нашу думку, доречно було б вказати, що час визначає суд, який у свою чергу, зобов'язаний вручити повістку не пізніше семи днів до дня розгляду справи. Крім того, аналіз ма-

теріалів судової практики вказує на, що свідок позбавлений можливості здійснити свій громадянський обов'язок у зв'язку із несвоєчасним отриманням або неотриманням взагалі повістки. У свою чергу, ч.5 цієї самої статті достатньо завуальовано передбачає відповідальність свідка. Так, за завідомо неправдиві показання або за відмову від давання показань з непередбачених законом підстав свідок несе кримінальну відповідальність; за невиконання інших обов'язків – можуть бути застосовані заходи процесуального примусу, що передбачені нормами ЦПК України. Таким чином, з урахуванням положень ч.2 ст.50 ЦПК України саме обов'язок з'явитися до суду у визначений час слід вважати «іншими обов'язками» відповідно за невиконання яких передбачено відповідальність. Розглянемо передбачені заходи процесуального примусу. Так, ані ст.92, ані ст. 94 ЦПК України не передбачено відповідальність за неявку свідка у визначений час. А отже, необхідно дійти висновку, що незалежно від причини неявки свідка, до нього не може бути застосовано жодного виду відповідальності. А тому забезпечення здійснення свідком обов'язку з'явитись у визначений час у нормах ЦПК України відсутнє.

Таким чином, недосконалість процедури вручення повістки, відсутність у нормах процесуального законодавства чіткого критерію щодо підстав для застосування відповідальності до свідка, який не має заінтересованості у результаті справи, а його участь пов'язана, насамперед, із більш повним та об'єктивним розглядом та вирішенням справи, призводять до необхідності внесення відповідних змін до ЦПК України.

Література

1. Гражданський процесс / Под ред. В. Яркова. – М., 2004. – С. 235
2. Архів Дарницького районного суду м. Києва. Справа № 043/97.
3. Юдельсон К.С. Судебные доказательства и практика их использования в советском гражданском процессе. – М., 1956.
4. Решетникова И.В. Доказательственное право Англии и США. – М., 2004. – 504с.
5. ЦПК України / www.rada.gov.ua
6. Логинов П.В. Свидетельские показания в советском гражданском процессе. Автореф. канд.дисерт., – М., 1953.
7. Зейкан Я.П. Коментар Цивільного процесуального кодексу України. – К.: Юридична практика, 2006. – 506 с.
8. Треушников М.К. Доказательства и доказывание в советском гражданском процессе. – М., 1982. – С. 89
9. Коваленко А.Г. Полнота материалов по гражданско-правовым спорам. – Саратов, 1981.

Лановенко І.І.,

*канд. юрид. наук, доцент, завідувач кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики АПСВ ФПУ*

До проблеми розбудови громадянського суспільства: психолого-правовий аспект

Як відомо, народження соціальної організації і правопорядку – результат складного еволюційного шляху розбудови моральних основ взаємоіснування людських спільностей. Ціннісне (моральне) сприймання реальності на основі альтруїзму, взаємозахисту, прагнення до справедливості стало основою виживання, взаємного пристосування та самопідтримання, вивівши людство на шлях «сталого розвитку» [7, с. 59], де правопорядок, визначаючи межу допустимих варіантів реалізації соціально значущих особистих або суспільних інтересів та потреб в умовах конкретного історичного часу [5, с. 216], покликаний стримувати ентропію, найбільш чітко відбиваючи належне соціального життя.

Центральною ланкою соціальної організації, органом «порядку для всіх» виступає держава, під якою, в узагальненому вигляді, розуміється певна система влади, яка управляючи основними суспільними сферами, базуючись на визначених пріоритетними політичних цінностях, спрямована на суверенне впорядкування та спрямування життя людської спільноти. Встановлюючи «правила гри» держава виступає центральним елементом «контролю суспільного руху», сутність якого полягає в обмеженні чи корекції свободи вибору межами інституціоналізованих прав та обов'язків суб'єктів соціальної взаємодії, набуваючи у такий спосіб значення одного з найважливіших компонентів соціальної та, відповідно, психологічної реальності кожної окремої особи та її громади.

Однією з характерних ознак цієї реальності є «міра насильницького соціального консенсусу», від якого залежить організаційна побудова, інструментальна складова соціального примусу [3, с. 337], рівень його експансії у бік приватної та духовної сфер життя людини. Ідеологія демократичних перетворень в Україні проголошує як базовий принцип «роздержавлення суспільства» на користь самостійно соціально організованим суспільним структурам, які б узгоджували різноманітні інтереси людей поза державним впливом. Однак, не заперечуючи загальнолюдської цінності концепції громадянського суспільства, слід зазначити, що для практичної її реалізації необхідно з'ясувати принаймні два важливих питання: яка роль саме держави у розбудові громадянського суспільства і які проблеми слід подолати на цьому шляху.

В сучасних соціально-психологічних та політологічних дослідженнях державу розглядають скоріше як «духовно-нормативне утворення яке втілює менталітет, політичну культуру та стан масової політичної свідомості» [8; 6], ніж «сукупність установ та організацій, що здійснюють управління соціальними процесами» [3, с. 336]. Сучасний погляд на роль держави безумовно надає їй суб'єктного статусу, який реалізується через надання соціально-політичним процесам відповідного ціннісно-сміслового змісту, через здатність формувати громадську думку та спрямовувати соціальну активність населення. Проте саме цей великий суб'єктний потенціал держави найбільше лякає багатьох апологетів постулювання громадянського суспільства, насамперед як протиположності, а ні партнера держави, наприклад, у вирішенні складних питань подолання стану аномії, вироблення прийнятної для всіх національної ідеї тощо. Зрозуміло, що це є, деякою мірою, наслідком живої пам'яті про близькі історичні прояви тоталітаризму. Але тотальна лібералізація, яку пропонують деякі західні дослідники, духом якої є індивідуальна автономія і плюралізм, коли, зокрема, придушення соціального конфлікту – розглядається як придушення свободи, а участь у конфлікті, як її частина (М.Фуко), на нашу думку, несумісна навіть з практикою традиційно міцних західних демократій, де конфлікт інтересів завжди легітимізується та жорстко регламентується задля запобігання свавілля, не говорячи вже про сучасний етап розвитку України.

У цьому самому контексті є доречним також відзначити, що світова практика переконливо вказує: у суспільствах, які пишаються власним лібералізмом, рівень злочинності не менший і навіть більший за суспільства де роль держави традиційно домінуюча. У багатьох соціально-психологічних дослідженнях стверджується, що жорстке нормування багатьох сторін суспільного життя неминує призводити до руйнування порядку, порушення його у найбільш спотворених формах, однак відмова від регулятивної та виховної функції держави взагалі призводить до анархії та хаосу. Ось чому, на нашу думку, слід погодитися з тими дослідниками, які ідею громадянського суспільства розглядають передусім як встановлення прозорої диференціації між суспільством та державою, за рахунок якої держава звільняється від «додаткового порядку», який встановлює приховані блага для керуючої бюрократії та відмовляється від надмірного регламентування, зберігаючи при цьому привілей брати участь у формуванні життєво-сміслової тканини суспільства, втілювати та реалізовувати певні етичні й духовні цінності, які мають імперативний характер.

Утопічною стосовно формування громадянського суспільства, на думку Дж. Александера є ідея «досконалості саморегульованої спільноти», що характеризується як «необмежена, нестримана форма солідарності, створена шляхом вільної, добровільної інтеракції», по-перше, тому, що громадянська сфера лише одна з багатьох інших сфер соціальної системи [1, с. 9], а по-друге, історія має багато прикладів, коли маси, що «самоорганізуються», стаючи носіями репресивних тенденцій та радикальних ідей, починають самі створювати загрозу для збереження принципів правової держави та загальнолюдських цінностей. У такий стан санкціоноване державою правове насилля задля захисту правопорядку стає крайньою, але доцільною мірою впливу.

Загалом же слід підкреслити, що урегульованість складно організованих систем, до яких передусім належить суспільство, проявляється в тому, що на основі інтеграції об'єктивно формується централізація – чітка підпорядкованість функцій усіх частин єдиному координуючому центру. Жодна система не може існувати без центру управління, роль якого у системі «держава – суспільство» закономірно відводиться саме державі, діяльність якої базується на конституції, що відбиває основні духовні настанови, вимоги суспільства; управлінні, метою якого є задоволення основних матеріальних потреб громадян; забезпеченні правопорядку, метою якого є не тільки захист свобод, а й виховання відповідальності суб'єктів із зведення соціальних конфліктів до мінімуму.

При цьому підтримання правопорядку безпосередньо пов'язане саме із ефективністю забезпечення реалізації ідеалів розбудови громадянського суспільства, оскільки високий рівень суб'єктності передбачає не стільки забезпечення правами скільки свідоме прийняття акторами взаємних обов'язків. Європейська практика вказує на те, що чим вищий рівень правової культури,

правової самосвідомості населення, чим популярніша ідея правослухняності, тим менший нормативно-бюрократичний контроль застосовується з боку державних інститутів; і навпаки, масове невиконання обов'язків призводить до видання великої кількості обмежувачих нормативно-правових актів [6, с. 59], посилення державного контролю з метою захисту прав, і у той самий час, де-факто їх обмеження.

Умовою ефективного приборкання та нормативної профілактики соціальних конфліктів, особливо тих, які є проявом об'єктивних соціодинамічних процесів, є, насамперед, прийняття, суб'єктивне виправдання та інтеріоризація правових норм. Однак як стверджують сучасні дослідники, в Україні більшість респондентів не схильна, принаймні повністю, легітимізувати існуючу правову систему [8, с. 213]. Це, на нашу думку, свідчить про певну неузгодженість між існуючою системою правового регулювання та соціально-психологічними реаліями життя спільноти, характерною тенденцією для якої, протягом останніх десятиріч, є відчуження від держави, яка за своєю суттю являється втіленням права у суспільстві. У такій ситуації закономірно втрачається психологічна енергія підтримання правопорядку, бо правопорядок є сферою суспільних відносин, і, відповідно, його стан пов'язаний зі станом соціальної психіки як результату інтегральної оцінки сукупності соціальної інформації, яку отримують суб'єкти відносно потенціалу задоволення особистих та соціальних потреб.

Отже, на нашу думку, визначальним для формування позитивного образу права (сформованого у масовій свідомості емоційно-сміслового відношення до правової реальності [2, с. 169]) як основи встановлення функціональної згоди між державою та суспільством є:

- по-перше, суб'єктивне прийняття держави як способу організації суспільного життя, соціально-психологічними ознаками якого є визнання держави особою та спільнотою як цінності задля власного життя, згода із законами цієї держави, відчуття власної значущості для держави [9, с. 225];
- по-друге, нормативно-правовий порядок, який захищається силою влади, повинен мати виразний інтегруючий потенціал, який полягає не тільки у ствердженні загальнолюдських цінностей, визначенні спільної мети та консенсусу щодо збереження підтриманої соціально-правової моделі, а й матиме значний адаптивний потенціал, особливо за сучасних умов перманентної модернізації.

Але, крім формування позитивного образу права, встановлення законодавчо закріпленої соціальної згоди щодо розподілу (делегування) прав та обов'язків суб'єктів суспільного процесу, без чого існування громадянського суспільства принципово неможливо, однією з суттєвих, як ми вважаємо, проблем є психологічна неготовність більшості населення до залучення в його інститути у ролі активних суб'єктів. Зокрема, дані соціологічних опитувань, за останні роки, незважаючи на яскраві приклади масової політичної активності населення й організуючої ролі у цьому процесі деяких громадянських об'єднань, доводять, що у діяльності окремих соціальних організацій та політичних партій бере участь лише від 3 до 8% населення [4, с.30]. Крім того, внаслідок об'єктивних історичних чинників, більшість громадян України, незважаючи на привабливість для них ліберальних цінностей громадянського суспільства, практично не володіють відповідними навичками економічної, політичної, соціальної взаємодії, маючи скоріше досвід виживання у суспільстві тотального ризику, де сенс інституціональних реформ переважно асоціюється із заходами антикризового спрямування.

У прагненні до економічної та політичної стабільності, істинна сутність демократичних ідеалів нерідко підмінюється цінностями безпечного образу життя, хоча відсутність соціальних ризиків не є стрижневою для ідеології громадянського суспільства. Ось чому одним з безумовних завдань соціального, і, насамперед, державного управління є впорядкування соціального середовища, бо відсутність стабільності зумовлює випадковість та помилковість самої процедури соціального оцінювання [8, с. 194].

Загалом же слід підкреслити, що громадянське суспільство не може бути створено штучно. Ідея громадянського суспільства, поряд із такими цінностями як свобода, справедливість, демократія, еволюційно влітається у структуру масової свідомості, проростає у образі життя суспільства. Однак цей процес потребує відповідної ідеологічної, політичної, правової підтримки. І саме держава може і повинна задати необхідний для прискореного розвитку громадянського суспільства імпульс. Йдеться не тільки про так зване добровільне самообмеження щодо формальної першості у таких сферах як засоби масової комунікації, економіка, освіта, а й визнання керуючим принципом своєї діяльності, принцип «нормативного гуманізму» правовим втіленням якого є визнання за людиною специфічно людських потреб в укоріненості, прилученні, самореалізації та

досягненні соціального успіху, створення всіх можливих інституціональних умов задля їх задоволення; розуміння того, що будь-яка правова норма повинна враховувати психологічні властивості об'єкта, якому вона адресована із запобіганням надмірної жорстокості у регламентації; дотримання державою погодженості у своїй діяльності загальнонародським моральним імперативам і обов'язок захищати їх силою влади. Уявляється, що саме у такий спосіб громадянське суспільство із декларації про наміри найближчим часом може стати об'єктивною реальністю.

Література

1. Александер Дж. Прочные утопии и гражданский ремонт // Социс. –2002. –№ 10 (222). –С. 3–11.
2. Белобородов А.Г. Образ права как смысловой уровень правового сознания и деформация процесса социализации индивида // Мир психологии: Науч.-метод. журн. – М.–Воронеж. –2001. –№ 2 (26). – С. 166–177.
3. Гавриленко І.М., Мельник П.В., Недюха М.П. Соціальний розвиток: Навч. посіб. – Ірпінь: Академія ДПС України, 2001. – 484 с.
4. Геєц В. Трансформационные преобразования в Украине: переосмысливая пройденное и думая о будущем // Общество и экономика. – 2006. –№ 3. – С. 23–53.
5. Криминология: приглашение к дискуссии: Монография /Авт. кол.: А.В. Баляба, Э.В. Виленская, Э.А. Дидоренко, Б.Г. Розовский. – Луканск: РИО ЛИВД, 2000. – 318 с.
6. Петрухин И.Л. Человек и власть (в сфере борьбы с преступностью). – М.: Юрист, 1999. – 392 с.
7. Самсонов Л.А. На пути к ноосфере // Вопросы философии. – 2000. – №7. – С. 53 – 61.
8. Хазратова Н.В. Психологія відносин особистості і держави: монографія – Луцьк: РВВ«Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 276 с.
9. Швалб Ю.М. Украина – Россия: социокультурные индикаторы развития гражданского общества /Украина – Россия: концептуальные основы гуманитарных отношений /Под научн. ред. О.П.Лановенко. – К.: Стило, 2001. – С. 223–290.

Пружанська Т.П.,

*викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
АПСВ ФПУ*

Інститут Уповноваженого як механізм протизаги надмірного втручання держави у життя громадянського суспільства

Проблема взаємовідносин, а особливо взаємовідповідальності, особи і держави набуває особливого значення за сучасних умов реформування українського суспільства. В нових сучасних реаліях демократичного розвитку особа має відчувати себе захищеною насамперед з боку держави. Однак останнім часом в Україні можемо спостерігати випадки неправомірних дій та порушення прав особи саме з боку держави.

Автор статті ставить на меті показати інститут Уповноваженого Верховною Радою з прав людини (далі Уповноважений) як один із механізмів протизаги надмірного втручання держави у життя громадянського суспільства; інститут, що спроможний захистити особу від неправомірних дій державних органів або посадових осіб. Досягнення цієї мети породжує такі завдання:

- показати Уповноваженого одним із інститутів захисту прав особи;
- висвітлити можливість Уповноваженого забезпечувати реальний захист прав людини від неправомірних дій державних органів;
- окреслити існуючі в Україні проблеми функціонування інституту Уповноваженого як інституту захисту прав особи від неправомірних дій державних органів;
- показати на окремих прикладах факти порушення прав особи з боку державних органів або посадових осіб.

Ця тема досліджувалася: А.С. Автономовим, Е.М. Гануляк, В.С. Гопанчуком, В.В. Діліжаном, К. Закоморною, О. Кушніреком, Г.З. Лазько, І.О. Лосицею, О. Марцеляком, Г. Орлюк, М. Савченко, Ю. Тодиком, С.Я. Фурсой, А.І. Хальотою, Ю.С. Шемшученком, М.Й. Штефаном та ін. Однак комплексного дослідження інституту Уповноваженого як суб'єкта процесуального права сьогодні ще не існує.

Статтею 55 Конституції України дається кожному право звертатися до суду за захистом порушених прав, яке включає й право звернення до Уповноваженого з прав людини. Уповноважений

є особливим інститутом, який має відігравати визначальну роль у протидії порушенням прав особи у процесі здійснення органами державної влади (або їх посадовцям) управлінських функцій. Згідно з чинним законодавством Уповноважений – це незалежна фігура, яка наділена широкими повноваженнями, що дає йому можливість забезпечувати реальний захист прав людини через механізми розмежування адекватних повноважень з органами прокуратури, представництв у регіонах, включаючи випадки, коли у ролі порушників виступають органи державної влади. Таким чином, Уповноважений, на нашу думку, є особливим суб'єктом національної системи захисту прав людини, діяльність якого спрямована передусім на захист особи від неправомірних дій держави шляхом надання безкоштовної правової допомоги особі, особливо інвалідам та соціально незахищеним категоріям громадян [1].

Інститут Уповноваженого – новий для України засіб захисту прав. Цей інститут виростає з держави і громадянського суспільства на певній стадії їх розвитку і є противагою громадянського суспільства на розширення і зміцнення сфери державного втручання. Процес реформування українського суспільства як громадянського суспільства вимагає необхідності існування такого демократичного інституту. Крім того, як зазначає відомий правознавець С.Глузман, «...якщо інші країни можуть дозволити собі таку «розкіш», як відсутність Уповноваженого з прав людини, то посттоталітарна держава, яка не має демократичних традицій, просто зобов'язана її запровадити, інакше ніколи не стане правовою»[2]. Сучасна Україна, на жаль, відноситься до таких держав і цей факт також створює необхідні передумови для існування в державі інституту Уповноваженого.

На відміну від Західної Європи, де інститут Уповноваженого є сталим, у «нових демократіях» спостерігається його стрімкий розвиток у різних формах. Останнім часом у багатьох країнах були засновані інститути Уповноважених, прийняті або доповнені відповідні закони, в зв'язку з посиленням уваги до проблем прав людини. Так, у нашій державі правовий механізм діяльності такого інституту було створено у 1997 р. прийняттям Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини». Згідно з чинним українським законодавством Уповноважений може забезпечувати захист прав особи від неправомірних дій державних органів шляхом здійснення цивільного процесуального представництва.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства можемо констатувати, що ні наша влада, ні наші посадовці не надто поважають права людини. Кількість порушених прав особи зростає, на що вказує кількість звернень громадян до Уповноваженого. Так, правом на звернення до Уповноваженого у 2000 р. за захистом своїх конституційних прав, порушених внаслідок рішень, дій чи бездіяльності державних органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, скористалися понад 61,5 тис. громадян, а у 2001 р. – 62,4 тис. громадян України, іноземців та осіб без громадянства. У цілому, з 1998 до 2003 р. до Уповноваженого звернулося практично 270 тис. осіб [3]. Причому сьогодні їх кількість продовжує зростати.

Разом з тим, як засвідчує судова практика, процедура звернення до Уповноваженого не обтяжена зайвими формальними вимогами, вона є гнучкою, відкритою, порівняно швидкою, безоплатною і що важливо, спрямованою передусім на захист інтересів людини [4]. Водночас не менш важливим, на нашу думку, є те, що особа може бути впевненою, що її рішення звернутися до Уповноваженого не матиме для неї негативних наслідків. Адже основною метою розгляду звернень громадян є саме поновлення Уповноваженим з прав людини порушення органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими особами прав і використання при цьому всіх передбачених чинним законодавством правових засобів. Відтак, сукупність цих факторів обумовлює практику збільшення кількості звернень до Уповноваженого.

Щоправда, основною підставою таких звернень є саме факти порушення прав громадян. Аналіз звернень громадян дає підстави стверджувати, що права осіб в Україні порушуються державними органами різних гілок влади та на різних рівнях. Проілюструємо це на деяких прикладах.

1. Так, вищий орган виконавчої влади – Кабінет Міністрів України – власним рішенням у березні 2006р. створив умови, що порушували соціально-економічні права громадян України, які проживали на території Придністров'я (Молдовська Республіка). А саме: розпорядженням №112-р від 1 березня 2006р. «Питання митного оформлення товарів і транспортних засобів, що ввозяться в Україну з Республіки Молдова» [5]. Уряд мав на меті посилити контроль за переміщенням транспортних засобів через дільниці українсько-молдавського державного кордону та запобігти їх незаконному переміщенню по території України. Проте, вказане рішення спричинило зупинку руху товарів, вироблених у Придністров'ї, і транспорту на територію України, що зумовило зупинку промислових підприємств, завдало збитків економіці. Відповідно мешканці Придністров'я втра-

чали можливість реалізувати свої права на працю, на заробітну платню, на гідний життєвий рівень. Відтак, розпорядження уряду поставило під загрозу (фактично обмежило) права фізичних осіб, які проживають на території Придністров'я. Зазначене вище дало підстави громадянам України, які проживають на території цієї країни, звернутися за захистом порушених прав до Уповноваженого.

При цьому, доволі «цікавою» є відповідь надана посадовцями на запит Уповноваженого щодо роз'яснення ситуації, яка склалася на території Придністров'я. Вони вважають, що нові правила жодним чином не стосуються фізичних осіб – жителів регіону, тому не можуть порушувати їх права. Однак, практика застосування цього розпорядження саме й вказує на порушення соціально-економічних прав громадян України. Без сумніву, виконавча влада такою відповіддю, на жаль, вкотре проігнорувала проблему забезпечення соціально-економічних прав та інтересів громадян України.

2. Цілковито несумісним з концепцією правової державні і громадянського суспільства є факти брутального порушення прав громадян, які тягнуть за собою трагічні наслідки. Так, наприклад, рішення сесії Алуштинської міської ради про відведення земельної ділянки громадському об'єднанню, стало причиною загибелі громадянки, у користуванні якої понад 40 років знаходилася частина земельної ділянки і яка для неї була єдиним джерелом існування [6].

Рішенням Алуштинської міської ради земельна ділянка в одному із найбільш престижних районів м. Алушта була передана для будівництва спортивної бази. На підставі цього рішення був здійснений відвід відповідної земельної ділянки, до зони якого потрапили й присадибні ділянки мешканців одного з будинків. Таким чином, з порушенням процедури відведення, земельні ділянки таки були передані громадському об'єднанню, що здійснювало будівництво, а громадяни (у тому числі загибла) залишилися без земельних ділянок, без споруд і господарських будівель, які знаходилися на землі.

Уповноваженим з прав людини відповідно до п. 1 ч. 3 ст. 17 Закону «Про Уповноваженого Верховною Радою України з прав людини» [7] було відкрито впровадження за фактом порушення найголовнішого невід'ємного права особи – права на життя. Вивчаючи фактичні обставини цієї трагедії було встановлено, що дійсно мали місце факти бездушного ставлення до мешканки м. Алушти з боку органів місцевої влади, що спонукало її до самогубства. Таким чином, дії державного органу спричинили не лише порушення прав громадян, а й призвели до трагічних наслідків.

З розглянутого можна дійти висновку, що сьогодні в Україні органи державної влади різних гілок та рівнів «дозволяють» собі порушувати права особи. Чи зможе інститут Уповноваженого стати дієвим механізмом протидії таким неправомірним діями державних органів? На жаль, Закон України «Про Уповноваженого Верховною Радою України» був заснований на моделі так званого «слабкого» Уповноваженого. Він розглядає скарги на порушення прав особи, нерідко після того, коли вичерпані всі законні шляхи для їх відновлення, і лише своїм авторитетом сприяє поновленню розгляду справи. Зауважимо, що всі важелі впливу Уповноваженого, як органу, межового між державою і громадянським суспільством, розраховані, насамперед, на моральний вплив Уповноваженого, і тому обмежені лише загальноконтрольними повноваженнями.

Розглядаючи звернення громадян, які реалізують своє конституційне право звертатися за захистом своїх прав, Уповноважений з прав людини має завжди пам'ятати, що за кожним за зверненням – доля конкретної людини і використовує надані чинним законодавством повноваження для поновлення порушених прав кожної людини. Разом з цим при розгляді звернень Уповноважений прагне у кожному випадку визначити проблему, що зумовила порушення прав заявника, а якщо вона типова – узагальнити і вжити заходів щодо сприяння унеможливленню або поновленню порушених прав інших громадян України.

Література

1. Лазько Г.З. Правова природа процесуального представництва у цивільному процесі. – Автореф. дис. канд. юрид. наук. по спец. 12.00.03. –Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2006. – С 4.
2. Коханець Л.Людина має право на захист права. Що далі? //Голос України.–1997. –№ 54. – 27 берез.
3. Карпачова Н.І. Стан дотримання і захисту прав і свобод людини в Україні. Доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. – К., 2002. – С. 78-79
4. Архів Дарницького районного суду м. Києва. – Спр. № 457/04.
5. Розпорядження Кабінету Міністрів України №112-р від 1 березня 2006р. «Питання митного оформлення товарів і транспортних засобів, що ввозяться в Україну з Республіки Молдова» /www.rada.gov. ua.
6. Карпачова Н.І. Перший Омбудсман України на захисті прав людини: Зб. док. 1998–2006. – К., 2007. – С. 393-421.
7. Закон України «Про Уповноваженого Верховною Радою України з прав людини»//Відомості Верховної Ради України. –1998. –№20. – С. 99.

Римаренко І.В.,

*ст. викладач кафедри цивільно-правових
дисциплін АПСВ ФПУ*

Правовий захист жінок в Україні

Одним з найважливіших напрямів діяльності інститутів соціального-правового захисту є захист прав та інтереси жінок. Кардинальні економічні та політичні реформи внесли істотні зміни до системи суспільних відносин у нашій країні і місця в ній жінок. Ця проблема є актуальною сьогодні у зв'язку з активними змінами розвитку суспільства.

З цього приводу деякі дослідники акцентують увагу на кількох теоріях правового захисту жінок в Україні. Здебільшого їх ідеї мають дистанційний характер. Наприклад, О.А. Кабишев у своїй праці розглядає захист жінок насамперед через суд, у конкретному випадку після настання потреби захисту прав і інтересів особи, яка вже постраждала. Він пропонує посилити і змінити норми права для захисту жінки, яка постраждала, але це зробити чітко індивідуально, сформувавши підстави і наслідки порушення прав особи [1].

Відомий фахівець із сімейного права України І.В. Жилинкова вважає, що захищати потрібно немайнові та майнові права й інтереси жінок. Значне місце в її теорії займає Інститут шлюбного договору, який цементує сімейні відносини: «Заклучения супругами письменного договора, закрепляющего их взаимные права и обязанности, создает более прочные эмоциональные связи, так как настраивает стороны на серьезные и ответственные отношения» [2].

Цікава точка зору російської дослідниці А.М. Нечаєвої, яка зауважує, що «В семейном праве существует весь спектр способов правового регулирования: запреты, дозволения, а также предписания, обязывающие к совершению определенных поступков. Нужно только правильно и полно использовать уже имеющиеся и защита прав и интересов женщин будет вполне достаточная» [3].

Відомі дослідники гендерної проблеми Т.В. Говорун і О.М. Кікінежді у своїй монографії проаналізували кілька чинників у питанні правового захисту жінок в Україні і доходять до доволі несподіваних висновків: «Українське законодавство відповідає міжнародним правовим стандартам і системам, прийнятим міжнародним конституційним правом у сфері захисту прав жінок.

Здобувши юридично рівні права з чоловіками на освіту, професію, просування по службі тощо, жінки не змогли їх повноцінно реалізувати через нерозвинутість побутової інфраструктури» [4].

Жінки у суспільстві України динамічно посідають нові ніші у сфері середнього і дрібного бізнесу, але переважна їх більшість продовжує працювати у неprestижних сферах, з низькою зарплатою, на досить механізованих і шкідливих для здоров'я ділянках. Непrestижні роботи і місця, фізична праця, важкі її умови часто є для жінки єдиною можливістю мати підвищену платню, додаткову відпустку, скорочений робочий день, гнучкий графік праці та інші пільги. Тобто, економічна активність жінок спричинена не внутрішніми мотивами самовизначення, самореалізації, а суспільно нав'язаною необхідністю задоволення базових потреб родини.

Хоча поряд з цими негативними явищами уряд України прийняв кілька нормативних актів, якими регулюються соціально-економічні відносини жіноцтва країни. Конституцією України забезпечуються рівні громадянські права і свободи чоловіків та жінок, правове поле ґрунтується на дотриманні принципу рівноправності статей у здобутті освіти, професії, охороні здоров'я тощо.

Верховна Рада України ратифікувала кілька міжнародних нормативних актів з проблеми захисту прав і інтересів жіноцтва: Конвенція ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок», Загальна декларація прав людини, Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми та з експлуатацією проституції третіми особами, Конвенція про політичні права жінок, Декларація про припинення насилля щодо жінок. Конвенція про захист прав людини та основних свобод.

5 березня 1999 р. Верховна Рада України прийняла постанову «Декларація про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок», у якій було сформовано принципи державної політики України стосовно сім'ї та жінок:

- ❑ держава гарантує та забезпечує рівні права і можливості жінкам і чоловікам відповідно до основних прав та свобод людини;
- ❑ держава захищає материнство та дитинство і визначає пріоритетність інтересів матері та дитини у суспільстві;
- ❑ держава забезпечує ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок;
- ❑ держава гарантує і забезпечує певну й рівноправну участь жінок у політичному, економічному, соціальному та культурному житті суспільства;
- ❑ держава забезпечує жінці можливість поєднувати професійні та сімейні обов'язки;
- ❑ держава забезпечує і розвиває соціальні гарантії, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям;
- ❑ держава забезпечує неухильне додержання законодавства України та норм міжнародного права стосовно сім'ї та жінок;
- ❑ держава підтримує громадські та благодійні організації, діяльність яких спрямована на поліпшення становища сім'ї та жінок [5].

З питань правового захисту жінок в Україні було прийнято Указ Президента від 25.04.2001 р. «Про підвищення соціального статусу жінок в Україні», Постанову Кабінету Міністрів України «Про національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння гендерної рівності у суспільстві на 2001 – 2005 рр.» від 6.05. 2001 р. 10 січня 2002 р. було прийнято Сімейний кодекс України. Значним досягненням стає прийняття 8 вересня 2005 р. Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». Сформовано основні напрями державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків:

- ❑ утворення гендерної рівності;
- ❑ недопущення дискримінації за ознакою статі;
- ❑ застосування позитивних дій;
- ❑ забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у прийнятті суспільно важливих рішень;
- ❑ забезпечення рівних можливостей жінкам і чоловікам щодо поєднання професійних та сімейних обов'язків;
- ❑ підтримка сім'ї, формування відповідального материнства і батьківства;
- ❑ виховання і пропаганда серед населення України культури гендерної рівності, поширення просвітницької діяльності у цій сфері;
- ❑ захист суспільства від інформації, спрямованої на дискримінацію за ознакою статі» [6].

Як бачимо, законами та законодавчими актами України активно представляються і захищаються інтереси та права жінок у державі, але як тоді зрозуміти такі статистичні дані: середня тривалість життя жінок у Німеччині – 81 рік, у Франції – 82,8 року, у Швеції – 82,1 року, а в Україні – 73,7 року.

Чому частка жінок в управлінських структурах становить лише 12%, тоді як виконавських – 62 %, частка жінок у парламенті України становить 5,1 %, коли навіть в уряді Ірану 20%, не говорячи про уряд Іспанії, де жінок налічується 50%.

Від сухих статистичних даних повернемося на газетні шпальти та у судові архіви України і побачимо, що закони відступають під натиском реальності.

Харків'янку Марію Денченко було звільнено з приватної компанії «Аста» за запізнення на роботу на 12 хв., хоча до цього вона працювала 5 років без жодних нарікань з боку власника. Лише із засідань суду ми дізнаємось, що Денченко була вагітна і запізнення було лише приводом, щоб звільнити і не платити робітниці гроші за період декретної відпустки.

Мешканка Вінниці Валентина Джюра вступила до Київського державного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова на факультет фізики та математики на заочне відділення. Але змогла навчатися лише один семестр, оскільки на роботі на державному підприємстві відмовилися надати їй відпустку, щоб студентка поїхала на весняно-літню сесію. Керівник відділу сказав: «Або робота, або навчання. Не подобається, звільняйся, на твоє місце багато бажуючих». А де знайти хорошу роботу в непромисловій Вінниці? Давайте подивимось на зарплату: середній розмір зарплати жінок чомусь становить 73 % оплати чоловіків, адже вони працюють переважно на менш престижних роботах і мають, відповідно, нижчий тарифікаційний розряд. Хоча посадові оклади для чоловіків у «фемінізованих» сферах професійної зайнятості є такими, як і для жінок, чоловіки, як правило, обіймають там більш високооплачувані керівні посади. Кваліфікація жінок підвищується значно повільніше, ніж чоловіків, зупиняючись у період народження і виховання малолітніх дітей. Жінки поєднують кар'єру, суспільну працю з домашньою роботою, що важким тягарем лягає на плечі жінки, зупиняючи її інтелектуальний розвиток. За високий соціальний статус,

кар'єру жінки часто розплачуються бездітністю або відсутність сім'ї. Право на материнство, надане Сімейним кодексом України, повинне підкріплюватись матеріальними статками, тому і шукає жінка хоч якусь роботу, щоб утримувати сім'ю та дітей. Материнство вимагає гнучкого графіка роботи, неповного трудового дня, однак деякі власники чи державні підприємства неохоче йдуть назустріч у цих питаннях.

Крім цього, існують фактори та чинники, які впливають на правовий статус жінок, це – особливості соціально-політичного устрою країни, рівень економіки, культури, управління, менталітет. Суспільний статус жінок чутливо реагує на глибинні зміни в усіх сферах суспільних відносин і ціннісних орієнтирах.

Зубожіння населення, різкий злам суспільних груп, посилення креміногенності, реанімація примітивних поглядів на місце і роль жінки у суспільстві, надмірне фізіологічне й психологічне навантаження на жінок, моральне зубожіння і культурна відсталість активно змінили психотип жінки. На погіршення сімейних відносин вказує статистика: кількість розлучень більша за кількість весіль, люди не впевнені у міцності сім'ї, не реєструють своїх відносин. Тепер до так званих шлюбів «на віру» можна віднести до 20 % сімей в Україні. Кожен рік за межі України у пошуках роботи виїжджають тисячі громадян України, лише за «візою наречених» до США кожен рік виїжджає до 10 тис. жінок. А за кордоном права жінок взагалі не мають захисту, яскравий приклад Вікторія М... з Тернополя. Після віртуального знайомства через Інтернет, вона поїхала в Італію до свого майбутнього чоловіка. Лише через півтора року виявилось, що у сеньйора Мачині є законна дружина, а Вікторія тут лише на пташиних правах, про це вона дізналася після народження дитини. Саме малюк і був потрібний італійській бездітній парі, а молоду жінку вони відправили в Україну. Дипломатичне представництво дипломатично мовчало на звернення Вікторії.

Жахливий випадок стався з красунею-киянкою Сніжаною В..., яка познайомилася із французом Франсуа Мішле. Через деякий час вони зареєстрували шлюб, виїхали до Нідерландів, де проживали батьки нареченого. А в Амстердамі «наречений» передав Сніжану, конфіскувавши у неї цінності, гроші та паспорт до портового будинку розпусти. Лише рейд нідерландської поліції і допомога Міжнародного правозахисного жіночого центру «Ла Страда» повернув Сніжану додому. І це не винятковий випадок: за даними Міжнародної гуманітарної організації, понад 1 млн. українок потрапили до торговців «живим товаром» [7].

Так що ж потрібно зробити, щоб де-юре відповідало де-факто у проблемі правового захисту жінок в Україні?

Для вирішення цієї проблеми позитивно потрібні активні й узгоджені дії держави, громадськості, церкви, школи, сім'ї. Робота повинна проводитися у політичній, економічній та культурній сферах на загальнонаціональному, місцевому рівнях. Україна має створену нормативну базу з конституційного, сімейного, цивільного і кримінального галузей права.

Залишається потреба в економічному підкріпленні і практичній реалізації намічених державних програм. Соціальна підтримка сім'ї, жінок, дітей і молоді повинні стати основним напрямом державної національної безпеки.

Місцеві державні органи мають взяти під свій контроль становище жінок на ринку праці для реалізації їхніх здібностей, особистого потенціалу. Потрібно повсюдно й неухильно дотримуватись вже існуючих законів про працю, на всіх етапах трудових відносин, незалежно від форм власності. Є потреба, спираючись на законодавство, створити всеукраїнський дієвий механізм з персональною відповідальністю за реалізацію прав і пільг, гарантій жіноцтва. Потрібні нові форми контролю із змішаного типу, тобто на основі державних виконавчих органів, але при широкому представництві громадських та правозахисних організацій, які не дадуть згорнути роботу або проводити тимчасові компанії «для галочки». Невід'ємною частиною програми дії повинна стати широка пропагандистська компанія для вирішення проблеми гендерних стереотипів.

Потрібна програма дій, як елемент соціальної адаптації і реабілітації деяких соціальних груп населення, які активно збільшуються і можуть призвести до соціального вибуху. Суспільство не впевнене у стабільному розвитку держави, не бачить реальних механізмів виконання законів держави і волі народу. Відсутня ідеологія не партій, а соціуму, іде трансформація моралі і духовності, підміна одних традиційних цінностей на нові незвичні мутовані ідеї.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що держава має значну і розвинуту нормативну базу, що відповідає міжнародним стандартам у сфері захисту прав жінок. Але при цьому виконавчий механізм не контролює цю проблему, що призводить до значних втрат якісних, кількісних і стратегічних.

Література

1. Кабышев О.А. Права родителей и детей – Харьков.: ПРНОР, 1998. – С. 74 – 75.
2. Жилинкова Н.В. Брачный договор – Харьков.: КСКЛОН, 2005 – С.5.
3. Нечаева А.М. Семья и закон – М.: Юристь, 2001. – С. 80, 85.
4. Говорун Т.В., Кікінежді О.М Гендерна психологія. – К.: Академія, 2004 – С. 137, 140.
5. Декларація про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок. – К.: ЮРІНКОН, 2002. – С. 141–142.
6. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». – К.: КНТ, 2007. – С. 104.
7. Олейник М. Как выйти замуж за иностранца. – Киев: Спалах, 1999. – С. 56–57.

Сандровська Л.І.,

*канд. юрид. наук, доцент кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики АПСВ ФПУ*

Морально-правовий аспект формування авторитету судової влади за умов побудови громадянського суспільства в Україні

Визначайте значення слів
і ви визволите світ від половини його помилок
Рене Декарт.

Авторитет судової влади у суспільстві залежить від багатьох факторів, у тому числі від ефективності правосуддя; спроможності суддів захищати права та свободи громадян, суспільних організацій та держави; від професіоналізму та моральності представників судової влади.

У 1997 р. Україна ратифікувала міжнародну конвенцію «Про захист прав людини і основоположних свобод» і взяла зобов'язання гарантувати право на справедливий судовий захист прав людини і інших прав, які проголошено конвенцією [6]. Сьогодні ці права захищаються від порушень з боку держави відносно людини ще й Європейським судом з прав людини.

Ще на початку 2000 р. радою суддів України був затверджений «Кодекс професійної етики суддів»[7], схвалений Верховною Радою у першому читанні.

У цьому документі вперше зроблена спроба чітко сформулювати моральні норми поведінки, які судді повинні виконувати не тільки у своїй професійній діяльності, а і в особистому житті, дотримуючись основоположного принципу правосуддя – незалежності та неупередженості судової влади, виконання якого створює авторитет судової влади у суспільстві.

Проблеми етики діяльності суддів завжди були в центрі уваги з'їздів суддів, на яких зверталась увага на необхідність посилення взаємної вимогливості і поваги в середині суддівського корпусу, на необхідність інформування суспільства про особи, які претендують на право вирішувати долі людей від імені держави, тому що у ст. 6 конвенції передбачається: «...кожна людина має право на справедливий, публічний розгляд справи судом, створеним на основі закону» [6]. Тому, проголошуючи людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку, - Конституція України визначає це найвищою цінністю у державі, а держава відповідає перед людиною за свою діяльність [1]. Утвердження прав та свобод людини є головним обов'язком держави. Відповідно до цього положення всі гілки влади відповідають за втілення в життя цієї норми.

Судова реформа, яка діє в Україні, не є ефективною тому, що реальна в житті, не відбувається проголошених конституційних принципів.

Найголовнішою проблемою нині у створенні судової влади є кадрове питання.

У деяких випадках спостерігається низький фаховий рівень, низький рівень моральних якостей, тому велику роль відіграє порядок добору кадрів, а також порядок вирішення питань кар'єри суддів. Суддя має бути незалежним від органу влади, що його призначив чи обрав, а також і від посадових осіб, залучених до процесу добору кадрів.

Призначення на посаду, кар'єрний ріст суддів, на нашу думку, повинен відбуватися на конкурсних засадах. Відомості про наявність вакантних посад, місце і час проведення відбору мають бути відкритими. З метою підвищення професійних якостей, на нашу думку, слід запровадити необхідну дворічну підготовку в Академії суддів України, де теоретичне навчання має поєднуватись зі стажуванням на посаді помічника судді.

Ми вважаємо також, що щороку судовою адміністрацією України потрібно здійснювати державне замовлення на підготовку кандидатів на посаду судді, виходячи з потреб у суддівських кадрах.

У процесі підготовки суддів потрібно посилити морально психологічну підготовку, яка відкриває нові пріоритети правової держави в Україні, а саме: виконуючи конституційні принципи

судова влада перш за все повинна дбати про особу, а не захищати честь свого власного мундиру або мундиру інших гілок влади.

Для забезпечення єдиних підходів щодо оцінки фахового рівня кандидата на посаду судді, – кваліфікаційний екзамен має складатися перед державною кваліфікаційною комісією у формі тестування, що дозволить суттєво підвищити ефективність знань кандидатів.

Судовою реформою визначаються нові функції судової влади, створюється нова європейська система правосуддя, змінюється не лише назви, а й ієрархія відносин у середині третьої гілки влади.

Але результат цих змін суспільство поки що не відчуває, оскільки зовнішні зміни не торкнулися головної гілки системи фахівців, яким держава довіряє чинити правосуддя на професійному рівні.

У той самий час сувора відповідальність за порушення цих вимог законодавством поки що не встановлена.

Якщо раніше, до побудови держави Україна, вважалось, що висока довіра у суспільстві створює неможливим порушення норм моралі і права, то у період радикальних перетворень у суспільних відносинах змінюються мотивація поведінки осіб, змінюються критерії котрі впливають на авторитет як особи, так і влади. Тому треба створювати необхідну законодавчу базу, якою б чітко визначались всі пріоритети і відповідальність посадових осіб, тому що демократія це насамперед порядок, дисципліна і велика відповідальність, а не всездозволеність.

Особа судді повинна бути прикладом додержання букви і духу закону, виконання присяги, щоб закріпляти віру громадян у чесність, незалежність, справедливість суду, підтримувати свою професійну компетентність на високому рівні.

Серед вимог до суддів встановлюється також те, що суддя повинен уникати будь-якого впливу на його діяльність, пов'язану з правосуддям пам'ятаючи, що його захищає кримінальний кодекс.

Суддя не має право використовувати своє посадове становище в особистих інтересах або в інтересах інших осіб; не має право оприлюднювати інформацію, яка стала йому відома у зв'язку з розглядом справ у закритих судових засіданнях; не може робити публічні заяви, коментувати в засобах масової інформації справи, які знаходяться на розгляді в суді; не може критикувати рішення, які набрали законної сили.

Суддя повинен бути тактовним, ввічливим, уважним, мати витримку і повагу до будь-якого учасника судового процесу, не порушувати процесуального закону.

Сьогодення ставить вимоги, які викладені в законі України «Про статус судді» і в його присяги.

Суддівська недоторканність не є особистою привілеєю судді, а є гарантією захисту публічних інтересів правосуддя.

Таким чином, суддя не повинен допускати дій, що компрометують його як у суді, так і під час виконання своїх повноважень поза судом.

Політична боротьба здійснюється в багатьох формах, однією з яких є намагання дискредитувати окремі державні органи влади, в тому числі суди і суддів.

А дискредитація судової влади – це дискредитація законності і справедливості в державі, намагання посіяти серед людей страх і зневіру у можливості захистити себе, свої права та законні інтереси в суді.

З метою запобігти дискредитації судової влади в особі судді, який допустив негідну поведінку, необхідно вдосконалити систему дисциплінарної відповідальності суддів.

Тому вважаємо, що дисциплінарні повноваження мають бути виведені з компетенції кваліфікаційних комісій суддів, оскільки питання суддівської дисципліни прямо не пов'язано з кваліфікацією.

На нашу думку, доцільно створити постійно діючу дисциплінарну комісію суддів, які б формувалися з'їздом суддів України з авторитетних суддів.

З метою підвищення відповідальності суддів дисциплінарна комісія суддів та Вища рада юстиції повинні оперативно реагувати на повідомлення про дії суддів, які містять ознаки дисциплінарного проступку, ретельно їх перевіряти, причому не втручаючись у здійснення правосуддя.

Здається, що для забезпечення своєчасної перевірки у кожній області повинні працювати судові інспектори. Вони також мають призначатися з'їздом суддів з числа досвідчених авторитетних суддів за поданням Ради суддів України.

Судових інспекторів доцільно законодавчо наділити повноваженнями відкривати дисциплінарні провадження щодо суддів за наслідками перевірки.

Кожна із зацікавлених осіб повинна мати право звернутися до дисциплінарних органів щодо ініціювання притягнення судді до дисциплінарної відповідальності.

Для досягнення справедливих результатів перевірки дисциплінарна процедура має наближатися до судової процедури. Розгляд дисциплінарних справ повинен відбуватися на засадах змагальності сторін.

За наслідками розгляду дисциплінарної справи до суддів, порушників дисципліни, мають вживатися відповідні заходи аж до наслідків ініціювання звільнення судді з посади через порушення ним присяги.

Вважаємо, що використання таких заходів мають запобігти проявам суддівського свавілля, а також забезпечити відповідальне ставлення суддів до їхніх обов'язків і усвідомлення високодержавного статусу судді.

Але іноді судді стають жертвами свавілля окремих громадян і також потребують ретельного захисту. Такі якості в роботі судді як об'єктивність, чесність, неупередженість, знання законів є запорукою захисту.

В. Маляренко з цього приводу застерігає у своїй статті «Про рівень правосуддя в державі та повагу до суду» [14], використовуючи думку китайського мудреця Су Ши, який висловив її у 1010 р. :

«Взгляни горе в лице – тупа вершина
А с боку погляди – она остра.
Иди навстречу – и гора все выше,
Иди назад – и ниже все гора.
О нет, она свой облик не меняет.
Гора одна и та же – в этом суть.
А измененье от того зависит
С какого места на нее взглянуть.»

Мудрець має на увазі не гору, а людей та їхні діяння.

Щоб більше знати про людини, про її поведінку, можливості, щоб прогнозувати її вчинки, необхідно підходити до неї з різних позицій, вивчати її тривалий час перед тим, як зробити об'єктивний висновок, тобто кожна людина потребує охайного, комплексного, всебічного і повного дослідження, чесності і неупередженості дослідників оцінці діяльності конкретної людини.

Аналіз діяльності судової системи перевірки стану діяльності окремих суддів і суддів викрає багато недоліків, які повинна усувати в діяльності судової влади, тому важливо посилювати контролюючі функції суддівського самоуправління.

Сьогодні життя засвідчує, що багатьом суддям бракує професійних знань, досвіду, вихованості, об'єктивності при прийнятті рішень, що відбувається на авторитеті судової влади.

На жаль, не кожний суддя має високе почуття відповідальності за свої дії.

Але ми повинні усвідомлювати, що судова система України, її судді і працівники судів (як і у кожній державі) – це плоть від плоті суспільства, його складова частина з усіма його хворобами і проблемами.

Проблеми правосуддя породжуються насамперед суспільством (а не поганими суддями).

Час від часу ми чуємо негативні оцінки діяльності не тільки окремих суддів чи судів, а і всієї судової системи держави [18]. Важко уявити державу, в якій би журналісти, лікарі, інженери, депутати тощо були «хороші», а судді «погані» і навпаки. Як судді, так і всі інші, походять від одних прабатьків, виховані однією системою, перебувають під впливом однієї політики, права та моралі, які існують у державі.

Тому загострення кризових явищ у механізмі держави і те, що організація державної влади перестає відповідати потребам створення громадянського суспільства в Україні, тому постало завдання комплексного реформування всієї системи влади відповідно до Конституції України, у тому числі і зміна курсу судово-правової реформи на шляху створення потужної авторитетної, незалежної та самостійної судової влади, організація якої здатна була би забезпечити ефективність судового захисту прав та свобод людини і громадянина; зміна пріоритету у співвідношенні публічних і приватних інтересів на користь останніх тому, що інтереси громадян є домінантою, яка опосередкує взаємодію правової держави і громадянського суспільства [19].

Подальший розвиток судово-правової реформи в Україні залежить від розвитку громадянського суспільства, створення правової держави, де панує верховенство закону, рівність усіх перед законом і судом, висока мораль, відтворена у законах.

Література

1. Конституція України. – К., 1996.
2. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. – К., 1990.
3. Закон України від 07.02.2002 р. «Про судоустрій України» //Основні чинні кодекси і закони України. – К.: Махаон, 2003.
4. Закон України від 15.01.1998 р. «Про Вищу раду юстиції» //Основні чинні кодекси і закони України. – К.: Махаон, 2003.
5. Закон України від 15.12.1992 р. «Про статус суддів» //Основні чинні кодекси і закони України. – К.: Махаон, 2003.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Прийнято 4 листопада 1950 р. Ратифіковано 17 липня 1997 р.
7. Кодекс професійної етики судді. Затверджено V з'їздом суддів України 24 жовтня 2002 р. //Вісник Верховного суду України. – 2002. – №5 (33).
8. Проект Закону України від 27.12.2005 р. № 2535.
9. Євдокимов В. Кому довірити суддівську мантію //Голос України. – 1999. – №5; 2005. – 14 січ.
10. Жуйкою В.М. Судебная реформа: проблемы доступа к правосудию. – М.: Статут, 2006.
11. Коваленко В. Реформа для олігархів? //Дзеркало тижня. – 2002. - №7
12. Косарев В. Чому «прогинається» судова влада //Голос України. – 1998. – №228 (1978). – 27 листоп.
13. Маляренко В. Про рівень правосуддя в державі та повагу до суду // Право України. – 2004. – № 1.
14. Мартинчик Є. Про судову владу //Право України. – 1992. – №11.
15. Потапенко В. Судить будут по-новому //Юридическая практика. – 2001. – 32 (190). – 8 авг.
16. Стефаник В. Судебная власть – основная юридическая гарантия защиты прав и свобод человека и гражданина на Украине //Юридическая практика. – № 47 (153). – 2000. – 23 нояб.
17. Стефаник В. Судова система України та судова реформа. – К.: Юрінком Інтер, 2001.
18. Футей Б. Становлення правової держави: Україна 1991 – 2001 рр. – К.: Юрінком Інтер, 2001.

Сук О.В.,

*аспірант кафедри цивільно-правових дисциплін
АПСВ ФПУ*

Проблеми цивільно-правової відповідальності за договором будівельного підяду

Фундаментальні зміни цивільного законодавства у сфері будівництва, які відбулися з набранням чинності у 2004 р. нового Цивільного кодексу України (надалі – ЦК України), внесли значні корективи у регулювання цивільно-правової відповідальності за договором будівельного підяду. На це, зокрема, вказує відкликання Вищим господарським судом України оглядового листа від 20.11.1992 р. № 01-8/1386 «Про деякі питання практики вирішення спорів, що виникають при укладанні договорів підяду на капітальне будівництво» та втрата чинності Закону України «Про майнову відповідальність за порушення умов договору підяду (контракту) про виконання робіт на будівництві об'єктів», згідно із законом України від 27 квітня 2007 р. № 997-V.

Незважаючи на значну увагу науковців до загальних проблем цивільно-правової відповідальності, що характеризується наявністю великої кількості наукових розробок з цього питання, зокрема, І.С. Канзафарової, В.Д. Примака, А.Л. Ткачука та ін., питання цивільно-правової відповідальності за договором будівельного підяду залишаються малодослідженими і висвітлені у працях невеликої кількості вітчизняних науковців, зокрема Н.С. Кузнецової, С.В. Сенік, І.І. Банасевич, В.А. Січевлюк, ін., а також науковців Російської Федерації: Ю.І. Фроловської, С.П. Юшкевича, С.Н. Мокрова, В.Р. Файзуліна, О.Г. Єршова та ін.

Метою цієї статті є дослідження проблем цивільно-правової відповідальності за договором будівельного підяду та надання пропозицій щодо вдосконалення законодавства України.

Якщо ми звернемося до наукових розробок, які визначають сутність такого складного явища як цивільно-правова відповідальність, то можна знайти велику кількість поглядів на це питання [1]. На нашу думку, найбільш вдало сформульовано зміст цивільно-правової відповідальності у О.С. Йоффе. Він визначив цивільно-правову відповідальність як санкцію за правопорушення, що

викликає для порушника негативні наслідки у вигляді позбавлення суб'єктивних цивільних прав або покладення нових чи додаткових цивільно-правових обов'язків. Вчений зазначав, що не кожна заснована на правовій нормі санкція є мірою юридичної відповідальності. Відповідальність – це санкція за правопорушення, але санкція не завжди означає відповідальність. Оскільки відповідальність — це така санкція, яка завжди тягне додаткові обтяження майнового чи особистого характеру [2, с. 95–97]. Такий погляд на зміст цивільно-правової відповідальності набув найбільшої підтримки з боку науковців (В.В. Луць [3, с. 65], В.А. Січевлюк [4, с. 149]; Р.А. Лідовець [5, с. 162] та ін.).

В юридичній науці прийнято поділяти цивільно-правову відповідальність на різні види. Залежно від підстав виникнення цивільно-правова відповідальність поділяється на договірну та позадоговірну. Договірною вважається відповідальність у формі відшкодування збитків, сплати неустойки або неналежне виконання зобов'язання, яке виникло з договору. Позадоговірною (або недоговірною) є відповідальність, що настає за вчинення протиправних дій однією особою щодо іншої за відсутності між ними договору або незалежно від наявних між ними договірних відносин [6, с. 713].

На сторін за договором будівельного підряду може бути покладена як договірна, так і позадоговірна відповідальність.

Розгляд позадоговірної відповідальності виходить за межі цього дослідження. Значимо лише, що така відповідальність може бути покладена за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки (ст. 1187, 1188 ЦК України); внаслідок недоліків робіт (ст. 1209, 1210 ЦК України).

Договірна відповідальність сторін за невиконання або неналежне виконання договору будівельного підряду настає при наявності загальних підстав цивільно-правової відповідальності: 1) протиправність дії (бездіяльність), 2) шкода, 3) наявність причинно-наслідкового зв'язку між шкодою та протиправними діями, 4) вина. Перші три підстави вважаються явищами об'єктивного порядку; вина складає суб'єктивну підставу відповідальності [7, с. 875]. Між тим особливістю відповідальності підрядника у договорі будівельного підряду є відповідальність за дії третіх осіб («чужу вину»), оскільки саме у цьому договорі широко застосовується система генерального підряду, при якій генеральний підрядник відповідає перед субпідрядником за невиконання або неналежне виконання замовником своїх обов'язків за договором підряду, а перед замовником — за порушення субпідрядником свого обов'язку. Протягом тривалого часу в науковій літературі тривала дискусія щодо доцільності застосування принципу вини при покладенні відповідальності за дії третіх осіб [8]. На нашу думку, це питання вдало вирішене у ч. 2 ст. 838 ЦК України, якою передбачається, що замовник і субпідрядник не мають права пред'являти один одному вимоги, пов'язані з порушенням договорів, укладених кожним з них з генеральним підрядником, *якщо інше не встановлено договором або законом*.

Відповідно до ч. 2 ст. 883 та ст. 886 ЦК України за невиконання або неналежне виконання обов'язків за договором будівельного підряду сторона, яка допустила такі порушення відшкодовує іншій стороні збитки у повному обсязі. У науковій літературі пропонується обмежити розмір збитків при відсутності вини у діях особи, передбачивши тільки обов'язок по відшкодуванню реальних збитків. Відповідно, таке застереження пропонується передбачити у ст. 614 ЦК України [9, с. 204]. На нашу думку, норми ЦК України про відшкодування збитків у повному обсязі повинні бути збережені для відносин в будівельному підряді. Це пов'язане з тим, що при генеральному підряді підрядник не завжди виконує будівельні роботи або їх частка в загальному обсязі робіт незначна. Тому це може привести до необгрунтованого звільнення підрядника від відшкодування збитків у повному обсязі.

Деякі дослідники слушно зауважують, що важливим є дотримання балансу відповідальності між замовником та підрядником. Враховуючи принцип рівності сторін, не можна обмежувати права підрядника шляхом введення статей з відповідальністю підрядника значно більш суворою, ніж це передбачено для замовника в аналогічній ситуації [10, с. 84–85]. Але доводиться констатувати, що замовник менш захищений законодавством ніж підрядник.

Відповідно до ст. 886 ЦК України у разі невиконання або неналежного виконання замовником обов'язків за договором будівельного підряду він сплачує підрядникові неустойку, встановлену договором або законом, та відшкодовує збитки у повному обсязі, якщо не доведе, що порушення договору сталося не з його вини.

Слід наголосити, що законом не передбачається неустойка за невиконання або неналежне виконання замовником обов'язків за договором будівельного підряду. Проте, при невиконанні замовником обов'язку з оплати робіт, підрядник має право на підставі ч. 2 ст. 625 ЦК України вима-

гати від замовника сплати суми боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також 3 % річних від простроченої суми.

В інших випадках підрядник має право вимагати відшкодування збитків. Проте, підрядник знаходиться у більш вигідному становищі ніж замовник, оскільки довести розмір завданих збитків йому порівняно не складно. Очевидно, що залежно від виду невиконаного обов'язку, до збитків підрядника відноситимуться витрати за вимушений простій, виплати на заробітну плату працівникам, утримання будівельного майданчику тощо, вирахувати які достатньо легко. Крім того, підрядник володіє результатами вже виконаних робіт і тому має більше важелів впливу на замовника, тим більше, коли умовами договору передбачена авансова оплата робіт, що, як правило, і відбувається на практиці.

Зовсім інша ситуація виникає при невиконанні підрядником своїх обов'язків за договором будівельного підряду.

Відповідно до ч. 2 ст. 883 ЦК України за невиконання або неналежне виконання обов'язків за договором будівельного підряду підрядник сплачує неустойку, встановлену договором або законом, та відшкодовує збитки у повному обсязі.

На перший погляд, начебто, у ст. 886 та ч. 2 ст. 883 ЦК України передбачена однакова відповідальність підрядника і замовника. Проте, за несвоєчасне виконання підрядником робіт законодавством не встановлено санкцій, як це передбачено ч. 2 ст. 625 ЦК України за прострочення грошового зобов'язання. З огляду на це, вважаємо за доцільне законодавчо закріпити відповідальність підрядника за порушення строків завершення виконання робіт. У зв'язку з цим, на нашу думку, слід відновити дію ст. 4, 5 Закону України «Про майнову відповідальність за порушення умов договору підряду (контракту) про виконання робіт на будівництві об'єктів», який втратив чинність згідно із законом України від 27 квітня 2007 р. № 997-V.

На нашу думку, також суттєвого уточнення потребує норма ч. 3 ст. 883 ЦК України, відповідно до якої суми неустойки (пені), сплачені підрядником за порушення строків виконання окремих робіт, повертаються підрядникові у разі закінчення робіт до встановленого договором граничного терміну. Але на практиці непоодинокі випадки, коли договір будівельного підряду укладається на будівництво комплексу об'єктів, наприклад, соціально-громадського призначення, куди входять окремі житлові будівлі, магазини тощо. Як правило, передача кожного із закінчених будівництвом об'єктів здійснюється окремо і відповідно експлуатуватись вони можуть також окремо, незалежно від готовності інших об'єктів. У таких випадках, є недоречним повернення підряднику сплачених сум неустойки (пені) при закінченні будівництва всіх об'єктів в установлений термін, з огляду на те, що строки між ними можуть бути значно рознесені у часі. У зв'язку з цим пропонуємо викласти ч. 3 ст. 883 ЦК України у такій редакції: «Суми неустойки (пені), сплачені підрядником за порушення строків виконання окремих робіт, повертаються підрядникові у разі закінчення всіх робіт до встановленого договором граничного терміну, *крім випадків, коли несвоєчасно виконані роботи не є об'єктом інших робіт*».

За невиконання або неналежне виконання підрядником обов'язків замовник має право вимагати відшкодування збитків. Але, вважаємо, що довести такі збитки достатньо важко, особливо, коли результатом будівельних робіт є об'єкти виробництва. У цьому випадку об'єктивний розрахунок упущеної вигоди стає майже неможливим. Якщо взяти за основу заплановані замовником економічні показники з експлуатації такого об'єкту, то, як відомо, за умов ринкової економіки вони можуть і не виправдатись. Тому вважаємо обґрунтованою думку тих авторів, які пропонують законодавчо закріпити методику розрахунку збитків [11, с. 149–150].

Підсумовуючи наведене вище, можна констатувати низький рівень розроблення проблематики відповідальності за договором будівельного підряду та недосконалість діючого законодавства з цього питання. За таких умов питання цивільно-правової відповідальності за договором будівельного підряду потребують подальшого дослідження та вдосконалення.

Література

1. Каззафарова І.С. Теорія цивільно-правової відповідальності: Моногр. – Одеса: Астропринт, 2006. – 264 с.; Примак В.Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб: Моногр. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 432 с.
2. Йоффе О.С. Обязательственное право. – М.: Юрид. лит., 1975. – 880 с.
3. Луць В.В. Контракти у підприємницькій діяльності: Навч. посіб. – 2-е вид., стер. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 560 с.
4. Січевлюк В.А. Дисертаційне дослідження «Інвестиційні договори на будівництво житла (цивільно-правовий аспект)». – К., 2002. – 194 с.
5. Лідовець Р.А. Дисертаційне дослідження «Змішані договори у цивільному праві України». – Одеса, 2004. – 203 с.

6. Луць В.В. Види цивільно-правової відповідальності // Цивільне право України: Підруч.: У 2 кн. / О.В. Дзера (кер. авт. кол.), Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – 2-е вид., допов. і перероб. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – Кн. 1. – 736 с.
7. Бабаев А.Б. Проблемы гражданско-правовой ответственности // Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики / Под общ. ред. В.А. Белова. – М.: Юрайт-Издат, 2007. – 993 с.
8. Ткачук А.Л. Дисертаційне дослідження «Значення вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань». – Одеса, 2002. – С. 12–40; Кузнецова Н.С. Підрядні угоди в інвестиційній діяльності в будівництві. Російською мовою. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 116–124.
9. Бервено С.М. Проблеми договірної права України: Моногр. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 392 с.
10. Юшкевич С.П. Договор строительного подряда. – М.: Ось-89, 2002. – 240 с.
11. Мокров С.Н. Диссертационное исследование «Договор строительного подряда». – Волгоград 2006. – 203 с.

Хатнюк Н.С.,

*канд. юрид. наук, доцент кафедри правового регулювання економіки
Київського національного економічного університету ім. В. Гетьмана*

Рейдерство як спосіб припинення права власності

Ця стаття буде цікавою для будь-якої особи, яка є власником нерухомого майна, береже і не хоче втратити свою власність, готова здійснити гідний опір піратам за нерухомістю — рейдерам ХХІ ст., що намагаються шляхом застосування протизаконних, іноді й законних методів позбавити права володіння, користування, розпорядження майном добросовісного власника.

Віднедавна термін «рейдерство» став в Україні дуже популярним. В Українській спілці промисловців і підприємців, наприклад, стверджують, що протягом останніх двох років рейдерських атак зазнали понад 2 тис. підприємств. За іншими оцінками, на рахунок рейдерів понад 3 тис. захоплених об'єктів власності. Рейдерів уже поділили на білих, сірих, чорних і диких, а так звані експерти визначили найбільших і найуспішніших.

Рейдерство — ознака перехідного стану держави. Свого часу проблему рейдерства змушена була вирішувати і Європа, і США, і Польща, і Росія. Для вирішення цієї проблеми потрібно модернізувати законодавчу базу, а саме – ухвалити новий Закон України «Про акціонерні товариства». Посилити відповідальність у Кримінальному, Цивільному та Господарському кодексах України, але найголовніше — покращити роботу судової системи України.

Одні дивуються з приводу безпорадності правової системи, наполягають на державному втручанні, ініціюють створення міжвідомчої групи по боротьбі з рейдерством, інші скептично зазначають, що створення такого органу під егідою чиновників лише заплутає проблемну ситуацію. Хтось бореться за реформування законодавства аж до прийняття спеціального закону, інші вважають, що у цьому немає потреби... А поки ведуться дискусії, Інтернет переповнений анонімними оголошеннями про організацію і здійснення рейдерських атак, а також персоніфікованими пропозиціями щодо захисту від них. Наскільки ця проблема актуальна й які її особливості та шляхи подолання ми спробували з'ясувати у цій статті.

Рейдерством, на нашу думку, можна вважати неправомірні дії суб'єктів господарського та цивільного обігу, що порушують норми цивільного законодавства та спрямовані проти волі власника на захоплення його майна на користь іншої особи, встановлення над майном повного контролю нового власника у юридичному й фактичному розумінні з використанням корумпованості посадових осіб та застосуванням сили. Якщо raid перекладається з англійської мови як «наліт, набіг», то за правилами англійської граматики raider — не хто інший, як грабіжник, хоча не завжди неправомірні дії можна розцінювати як злочинні, оскільки схеми й методи заволодіння правом власності дуже стандартні, а найчастіше застосовуються в межах законодавства. Але відверте рейдерство завжди має ознаки злочину, а не правопорушення, тому давати оцінку в цьому випадку, на нашу думку, повинні саме правоохоронні органи та органи прокуратури.

Рейдерами можуть бути: 1) окремі фізичні особи, які використовують корумпованість певних структур влади; 2) спеціальні організації або групи людей, які об'єдналися з метою професійного здійснення рейдерства та спеціалізуються на захопленні об'єктів нерухомості; 3) галузеві монополісти, які спрямовані на усунення конкурентів у своїй сфері діяльності шляхом їх поглинання; 4) великі кредитно-фінансові установи, які знаходяться у великих містах і володіють значними фінансовими ресурсами, спрямовують всі сили на збільшення своїх активів та

займають провідні місця у різних господарських сферах; 5) недобросовісні керівники господарюючих суб'єктів, які мають доступ до особливо важливих для юридичної особи документів, схем керівництва і до активів підприємства; 6) недобросовісні контрагенти, зацікавлені у «легких» прибутках; 7) дрібні акціонери з незначним розміром дивідендів.

Рейдерське захоплення як спосіб припинення права власності спрямоване на неправомірне заволодіння майновими правами підприємства, а саме: 1) основними активами – грошовими коштами, устаткуванням, технікою, продукцією, товарами, цілісними майновими комплексами, будівлями, спорудами, засобами виробництва, об'єктами промислової власності тощо; 2) нематеріальними активами – майновими правами на об'єкти інтелектуальної власності, корпоративними правами, цінними паперами тощо; 3) обіговими коштами – сировиною, паливно-мастильними матеріалами тощо.

На сучасному етапі розвитку правової системи тема рейдерства привертає до себе занадто багато уваги, причому настільки, що навіть звичайне оголошення про купівлю акцій нерідко розцінюється як підготовка до захоплення підприємства. Хоча, згідно з проведеним аналізом інформації, немає підстав говорити про реалізацію системних рейдерських схем, оскільки це юридичне явище масово не існує, проте заперечити окремі випадки рейдерства у найжахливіших його проявах було б неправильно. Ми з'ясували юридичну природу, учасників та об'єкти рейдерства, але перш ніж давати оцінку цьому явищу, необхідно розібратися в причинах виникнення і проаналізувати послідовність дії сторін конфлікту, а також визначити шляхи вирішення цієї проблеми.

З'ясуємо на прикладі конфлікту на одному із запорізьких підприємств, суть якого зводиться до того, що невідома господарська структура стала власником 51% акцій, їх було скуплено у пересічних акціонерів, які зневірилися в можливості одержати дивіденди. Факт здійснення добросовісної угоди незаперечний, але правління Акціонерного товариства, яке володіє 41% акцій, звертається до суду із заявою про нібито плановане порушення прав акціонерів, блокує проведення зборів відповідною постановою суду. Хто у цій ситуації рейдер? Здавалось би, напрашується однозначна відповідь, проте, правління, заручившись підтримкою певних посадовців, наполегливо стверджує, що підприємство намагаються захопити неправомірним шляхом. На якій підставі, якщо процес не виходить за рамки загальноприйнятих правил і законодавства, котрі визначають рух капіталу?

Наприклад, інша ситуація: фізична особа оформляє фіктивне доручення на право представляти інтереси акціонерів на зборах, на нашу думку, є всі ознаки шахрайських дій із метою змінити керівництво підприємства, оскільки чинним законодавством не передбачаються можливості оформлення фіктивних доручень. Схема, що встановлює зміну власників і управління підприємств, фактично залишилася незмінною з часу завершення масової приватизації 1998 р. І сьогодні немає жодного підприємства, де б перехід права власності чи зміна керівництва відбулася незаконно.

Необхідно визначити, як же все-таки кваліфікуються так звані корпоративні конфлікти, що традиційно характеризуються як рейдерські атаки. У світовій практиці вони позначені як недружні відносини двох або більше господарюючих суб'єктів, які через різні обставини не можуть досягти узгодженого рішення. Щоб такого не було, ці відносини потрібно чітко прописати у локальних документах акціонерного товариства — в установчих документах. А у разі виникнення суперечностей слід або внести зміни й доповнення в установчі документи, або вирішити спір у судовому порядку. На думку окремих експертів, саме вади судової системи й створюють сприятливі умови для розвитку рейдерства, не говорячи вже про численні закиди на адресу судів щодо вирішення спору за принципом «хто більше дасть».

Подолати проблему рейдерства вважалось прийнятним шляхом: 1) удосконалення існуючого законодавства, перестигла потреба прийняти Закон «Про акціонерні товариства» та прийняти нове законодавство, яке б регулювало облікову систему цінних паперів. Проте, на нашу думку, усунути проблему корпоративних конфліктів тільки шляхом реформування правової бази нереально. Спроби розв'язати цю проблему в законодавчому порядку неминуче зведуться до того, що певні посадові особи почнуть втручатися у відносини між власниками, а це суперечить Конституції; 2) припустимо, можна знову надати прокуратурі функції наглядового органу за діяльністю судів. Але це буде серйозний крок назад на шляху становлення правової держави, бо прокуратура просто стане інструментом у вирішенні корпоративних конфліктів.

Вважаємо, суть проблеми полягає аж ніяк не у законодавчих вадах. Наші закони максимально наближені до загальноєвропейських правових норм. Біда у тому, що верховенство права в нас через певні причини підмінене верховенством суду. Розглянемо, що відбувається на практиці.

Сьогодні будь-який суб'єкт може звернутися зі скаргою про порушення своїх прав. На цій підставі суд може прийняти рішення, яким забороняється вчиняти певні дії до розгляду справи по суті. Тобто, відповідно до європейських норм, суд апіорі вважає звернення обгрунтованим і не ставить під сумнів порядність намірів позивача.

Проте такий підхід орієнтований на певний моральний рівень, який має бути притаманний суспільству загалом. В іншому разі замість верховенства права ми неминуче одержимо верховенство суду. Тому корумпованість судової системи, про яку так багато і часом небезпідставно говорять, у цьому випадку є не стільки причиною, скільки наслідком. Адже суддя діє відповідно до процесу, не здогадуючись про істину суть проблеми, він виходить із обов'язку захистити порушені права позивача за формальними ознаками. А у результаті проблема набуває мультиплікаційного ефекту. Це цілком закономірно, оскільки у суспільстві не сформувалися усталені моральні норми, тобто закон випередив стан суспільства і це випередження неможливо розв'язати в правовому порядку.

На нашу думку, основою виникнення корпоративних конфліктів є некоректна приватизація, коли підприємства стали власністю так званих стратегічних інвесторів. Такими вважалися юридичні особи, що займаються продажем продукції цих підприємств. Зауважте, не виробники, відомі на світовому ринку, а банальні торговці. На жаль, проблема рейдерства не втратить актуальності, оскільки й далі в акціонерів, чиї інтереси не беруться до уваги, будуть підстави висувати претензії.

До речі, про дотримання прав акціонерів: однією з основних причин можливості рейдерства в нашій країні є те, що керівники акціонерних товариств ігнорують права акціонерів і не дотримуються норм законодавства, зокрема про цінні папери. Не варто сподіватися на те, що так звану проблему рейдерства можна вирішити, прийнявши спеціальний закон. Потенційна загроза недружніх відносин існуватиме доти, доки не буде сформовано нормальні принципи корпоративного управління, що базуються на відкритості й публічності діяльності акціонерних товариств, а іншого способу уникнути конфлікту просто не існує.

З цією метою було прийнято також Закон України «Про доступ до судових рішень». Він відповідає на ці гострі проблеми стосовно відкритості судової системи й стосовно уніфікації судових рішень, адже сьогодні ми маємо таку ситуацію, коли під час розв'язання подібних проблем внаслідок застосування відповідних норм законодавства, на жаль, з'являються різні за змістом і спрямуванням рішення судів різних ланок. Цей закон України спрямований на те, щоб навести порядок у застосуванні законодавства, у доступі до правосуддя і до інформації, що відбувається у судовій системі: які справи розглядаються і як вони вирішуються. Якщо кожне судове рішення буде відкрито публікуватися, то кожен матиме можливість ознайомитись з ним і вирішити для себе: чи правильним було це рішення? Таким чином, саме суспільство матиме змогу більш ретельно й більш виважено контролювати судову владу. За таких умов у представників судового корпусу не буде жодної можливості допускати помилки чи якимось чином сприяти такому протизаконному явищу як рейдерство. Введення Єдиного державного реєстру позовних заяв та судових рішень є дуже відповідальною подією для судової системи і тих органів, які займатимуться веденням і наповненням цього реєстру.

Також дуже важливим моментом є право громадян отримувати у суді рішення, копію рішення або копію позовної заяви. Закон встановлює порядок здійснення цієї процедури. На сьогодні існують досить значні перешкоди навіть для адвокатів для того, щоб отримати ті документи, які необхідні для оскарження рішення, або ж для простого ознайомлення і здійснення елементарного узагальнення судової практики. Слід сказати, що в законі йдеться і про те, як користуватися цими рішеннями, чи можуть вони використовуватися засобами масової інформації та як саме це можливо. Регулюється і порядок доступу до позовних заяв та судових рішень зацікавлених осіб. Під час деяких досить гучних справ мали місце випадки, коли судді безпідставно змінювали місце розгляду справи, й особи, яких стосувалася ця справа, не були вчасно проінформовані про це й не знали, де розглядалася справа. Сьогодні є й такі рішення, оскарження яких затягується через несвоєчасне ознайомлення учасників процесу з відповідними документами справи. Тож Закон України «Про доступ до судових рішень» врегулює ці питання задля унеможливлення рейдерства.

Шевченко О.Я.,

*ст. викладач кафедри господарського та фінансового права
АПСВ ФПУ*

*Компетенція правоохоронних та інших органів
виконавчої влади у сфері виявлення та розпорядження
безхазяйним майном*

Відповідно до положень Цивільного кодексу, що набрала чинності з 1 січня 2004 р., майном, що може бути визнане безхазяйним, є речі, які не мають власника або власник яких невідомий. Хоч основним суб'єктом організації роботи з виявлення безхазяйного майна є Державна податкова служба України [2, ст.10], працівники інших органів виконавчої влади під час виконання своїх службових обов'язків також можуть бути суб'єктами виявлення безхазяйного майна.

Так, працівники митних органів під час виконання покладених на них обов'язків по здійсненню митного контролю стикаються з тим, що у виявленого під час перевірки чи огляду майна відсутній його власник, або встановити його неможливо. Виявлення майна, що може бути визнане безхазяйним митними органами, може бути під час:

- перевірки документів та відомостей,
- митного огляду (огляду та переогляду товарів і транспортних засобів, особистого огляду громадян);
- обліку товарів і транспортних засобів, що переміщуються через митний кордон України;
- усного опитування громадян та посадових осіб підприємств;
- перевірки системи звітності та обліку товарів, що переміщуються через митний кордон України, а також своєчасності, достовірності, повноти нарахування та сплати податків і зборів, які відповідно до законів справляються при переміщенні товарів через митний кордон України;
- огляду територій та приміщень складів тимчасового зберігання, митних ліцензійних складів, спеціальних митних зон, магазинів безмитної торгівлі та інших місць, де знаходяться або можуть знаходитися товари і транспортні засоби, що підлягають митному контролю, чи провадиться діяльність, контроль за якою покладено на митні органи законом [1, ст.41].

Органи міліції можуть мати справу з бездокументними, незатребуваними вантажами при перевезенні товарів, що не мають відповідного оформлення під час огляду транспортних засобів і перевірки у водіїв документів на право користування й керування ними, дорожніх листів і відповідності вантажів, що перевозяться, товарно-транспортним документам, проведення технічного огляду автомобілотранспорту.

Також органи міліції, Служби безпеки України та податкової міліції можуть знаходити безхазяйне майно під час проведення огляду виробничих, складських та інших службових приміщень і територій з метою перевірки охорони державного і колективного майна, додержання правил продажу товарів і надання послуг населенню. Під час перевірки у матеріально відповідальних і службових осіб підприємств, установ і організацій відомостей та пояснень по фактах порушення законодавства, проведення документальних і натуральних перевірок, інвентаризацій і ревізій виробничої та фінансово-господарської діяльності, витребування і при необхідності вилучення документів, зразків сировини й продукції. Під час проведення в порядку провадження дізнання і за дорученням слідчих органів у кримінальних справах обшуків, вилучень, допитів та інших слідчих дій відповідно до кримінально-процесуального законодавства [4].

В окремих випадках власник (фізична особа чи фірма, якій майно дійсно належить) не зацікавлена у тому, щоб засвідчувати своє право власності з таких підстав як, наприклад, його незаконне походження. Прикладом цього може бути підпільне виготовлення підакцизної продукції або контрабанда. У цьому випадку заявлення права власності на таку продукцію може потягнути за собою настання кримінальної відповідальності. Іншим прикладом невизнання власником своїх прав на майно може бути випадок, коли таке майно є знаряддям незаконного добування природ-

них ресурсів або продуктами, виробленими з них, що також тягне за собою відповідальність власника. У таких випадках органом державної виконавчої влади, який виявляє майно, можуть бути також органи міліції.

Розглянемо випадки виявлення безхазяйного нерухомого майна, на яке немає жодних правоустановчих документів, а також за відсутності претендентів на набуття права власності на таке майно або осіб чи організацій, які вважають таке майно своєю власністю. Такі випадки бувають з об'єктами нерухомості, які знаходяться в аварійному стані або є зношеними. За таких умов підприємствам може бути простіше зняти такі об'єкти зі свого балансу, аніж витратити зусилля та кошти на їх відновлення, а також нести за них відповідальність. Є також випадки, коли підприємство, якому належав об'єкт нерухомості, було ліквідовано і його майно нікому не перейшло. Схожа ситуація трапляється коли власник нерухомого майна помирає і не залишає після себе спадкоємців. У перерахованих випадках суб'єктами, які мають справу з нерухомим майном, що може бути визнане безхазяйним, є органи місцевого самоврядування, житлово-експлуатаційні комунальні органи, бюро технічної інвентаризації, державні нотаріуси тощо.

В органах зв'язку є випадки незатребуваного майна (у тому числі коштовностей), відправленого посылками, бандеролями, листами і грошовими переказами, яке неможливо видати одержувачам або повернути відправникам. На залізничних станціях, водному, повітряному та автомобільному транспорті є випадки загубленого або незатребуваного багажу.

Органами, які виявляють майно, що може бути визнане безхазяйним, також можуть бути органи, що здійснюють фінансовий контроль, наприклад, органи державної контрольно-ревізійної служби та Рахункова палата України. Факти наявності такого майна можуть мати місце під час проведення працівниками контрольно-ревізійної служби ревізій та перевірок. Ревізія – це метод документального контролю за фінансово-господарською діяльністю підприємств, установ, організацій, дотриманням законодавства з фінансових питань, достовірністю обліку і звітності, спосіб документального викриття недостач, розтрат, привласнень та крадіжок коштів і матеріальних цінностей, попередження фінансових зловживань [3, ст. 11]. Велика ймовірність виявлення майна, що може бути визнане безхазяйним, існує під час проведення так званої фактичної ревізії. Тобто під час перевірки не лише документації, а й наявності коштів, матеріальних цінностей. У цьому випадку перевіряється стан матеріальних і речових складів, здійснюються підрахунки, зваження, вимірювання товарно-матеріальних цінностей тощо [6, с.260]. Також, на нашу думку, можливість виявлення майна, що може бути визнане безхазяйним органами фінансового контролю, існує при проведенні такого виду фінансового контролю як обстеження. Обстеження охоплює окремі сторони діяльності підприємств, установ, організацій. Під час обстеження використовуються такі прийоми як анкетування, опитування. Фактично суть обстеження зводиться до проведення експрес-аналізу або діагностики фінансового і майнового стану об'єкта перевірки.

Простежимо на основі яких нормативних документів повинні діяти органи державної виконавчої влади у тих випадках, коли ними було виявлено майно, що може бути визнане безхазяйним. За радянських часів законодавством було встановлено, що: «...установи, організації, підприємства і особи, яким стане відомо про майно (у тому числі цінності і грошові кошти), що не має власника або власник якого невідомий, зобов'язані повідомити про це відповідні фінансові органи, органи міліції або виконкоми сільських (селищних) Рад народних депутатів у п'ятиденний строк з дня виявлення цього майна» [6, с.269].

За привласнення зазначеного майна встановлювалась кримінальна відповідальність. При виявленні випадків розкрадання, заміни або навмисного пошкодження речей, які були передані на відповідальне зберігання, фінансовий орган надсилав відповідні матеріали слідчим органам для притягнення винних до кримінальної відповідальності і одночасно подавав позов про стягнення з винних вартості украдених, заміненних або навмисно пошкоджених предметів.

Розглянемо правове регулювання скарбу як джерела надходжень до держави та його правове регулювання.

У Увільному кодексі по-новому визначаються підстави виникнення права власності на скарб. За попереднім цивільним законодавством, що втратило чинність, скарб належав державі. Натомість тепер право власності на скарб має та особа, яка його виявила. Виняток становить лише та знахідка, котра є пам'яткою історії і культури: законодавством передбачено, що власником такого скарбу стає держава, а особа, що його знайшла, має право на одержання від держави винагороди обсягом 20% вартості знахідки.

Суттєвим недоліком чинного законодавства, наслідком якого можуть недонадходження державних коштів, є *відсутність обов'язку особи, що знайшла скарб, здавати його до відповідних*

компетентних органів для проведення ними експертизи на предмет визначення історичної чи культурної цінності. А також відсутність юридичної відповідальності осіб, що знайшли скарб, який представляє собою історичну чи культурну цінність та привласнили його. Для забезпечення права власності держави на скарб, що є пам'яткою історії та культури, необхідно, по-перше, зобов'язати осіб, які знаходять скарби, здавати їх до компетентних органів (органів, на які покладено забезпечення надходжень до бюджету від реалізації скарбів) для проведення експертизи. А по-друге, необхідно встановити юридичну відповідальність за приховування та привласнення скарбів, що є історичними та культурними пам'ятками.

Також законодавством, що діяло до набуття чинності новим Цивільним кодексом, було передбачено, що судові, слідчі й адміністративні органи зобов'язані передавати фінансовим органам безхазяйне майно після закінчення встановлених строків його зберігання, але не рідше як раз на місяць. Фінансові (податкові органи) були зобов'язані безхазяйне майно, яке надійшло від органів виконавчої влади взяти на облік і не пізніше як через п'ять днів вжити заходів до його реалізації. Міські та районні фінансові відділи не рідше одного разу у два роки проводили обслідування відповідних організацій, складів і камер схову, які знаходились у їх віданні, а також здійснювали перевірку грошової і матеріальної звітності. Зазначені дії фінансових органів проводились при обов'язковій участі представника організації, в якій проводилось таке обслідування. В разі виявлення недоліків щодо своєчасності і повноти передачі безхазяйного майна у власність держави фінансові органи зобов'язувались вживати необхідних заходів щодо їх усунення.

Таким чином, обов'язок повідомляти відповідні органи про факти виявлення майна, яке могло бути визнане безхазяйним, було покладено на усіх без виключення (як фізичних, так і юридичних осіб), яким стало відомо про такі факти і у разі привласнення такого майна наступала кримінальна відповідальність. З набуттям чинності нового Цивільного кодексу і втратою чинності законодавства, що встановлювало порядок обліку, зберігання, оцінки конфіскованого та іншого майна, що переходило у власність держави і розпорядження ним втрачено відповідний механізм регулювання цього складного і важливого для держави питання, а новий механізм ще не відпрацьовано [5]. Тобто, до набуття чинності відповідних положень цивільного законодавства, яким встановлюється перехід права власності на майно, що може бути визнано безхазяйним до комунальних органів здійснювалось звернення такого майна у дохід держави і всі пов'язані з цим процедури покладались на уповноважений орган виконавчої влади (фінансові, а згодом податкові органи).

Відсутність законодавчо встановленого механізму повідомлення податкових органів про виявлення майна, що може бути визнане безхазяйним, а також відсутність відповідальності за привласнення такого майна, може призвести до втрат надходжень до державного бюджету, різного роду зловживань з боку органів виконавчої влади, які можуть виявляти майно, що може бути визнане безхазяйним.

Отже, між органами, що у ході виконання своїх службових обов'язків можуть виявити майно, що може бути визнане безхазяйним та органами, на які покладено проведення роботи, що пов'язана з виявленням, обліком, оцінкою та реалізацією майна, що може бути визнане безхазяйним, скарбів тощо (податковими органами) необхідно встановити порядок взаємодії для забезпечення надходжень до бюджету. Митні органи, працівники Служби безпеки України, органи міліції, податкової міліції тощо до повідомлення податкових органів про виявлення майна, що може бути визнане безхазяйним, повинні ставити таке майно на облік та забезпечувати його схоронність.

Література

1. Митний кодекс України від 2002.07.11 №92-IV //Урядовий кур'єр. – 2002. –08 лип.; 14.08.2002 № 148.
2. Про державну податкову службу в Україні: Закон України від 1990.12.04 №509-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. –1991. – № 6 (05.02.91). – С. 37.
3. Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні: Закон України від 1993.01.26 №2939-XII //Урядовий кур'єр. – 1993. –3. – 4.берез. – № 33 – 34.
4. Про міліцію: Закон України від 1990.12.20 №565-XII //Відомості Верховної Ради УРСР. –1991. –22 січ. – С. 20.
5. Про Порядок обліку, зберігання, оцінки конфіскованого та іншого майна, що переходить у власність держави, і розпорядження ним: Постанова Кабінету Міністрів України від 1998.08.25 №1340 //Урядовий кур'єр. – 1998. – 9,17 верес.
6. Савченко Леся Анатоліївна. Правові проблеми фінансового контролю в Україні: Дис... д-ра юрид. наук: 12.00.07 /Академія держ. подат. служби України. – Ірпінь, 2002. – С.455.

Шевченко Я.М.,

*ст. викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
Національного університету ДПС України*

Історико-правовий аспект поняття імені фізичної особи

Сутність імені фізичної особи викликає інтерес як до періоду його виникнення, так і у сучасному житті людини. Встановити період виникнення імені у тому розумінні, що маємо на сучасному етапі і присвоєння його окремішній особі, майже неможливо. Можна лише припустити, що на початку об'єднання людей у групи, племена, народності, імена могли присвоюватися згідно з фізичними якостями особи, що спостерігаємо на сучасному етапі розвитку людства у племен Африки, Америки («Зелене око», «Швидкий олень» та ін.).

Питанню індивідуалізації особи приділялась певна увага, але для значення імені у цьому процесі вона недостатня.

Як стверджував Н.Л. Дювернуа, «...ім'я є позначенням особи; воно відрізняє людину від інших і пов'язує з собою всю сукупність уявлень про зовнішні і внутрішні якості його носія» [5, с. 123]. Наразі ім'я фізичної особи, що є найважливішим елементом його ідентифікації, необхідною умовою участі у правовідносинах, недостатньо глибоко досліджується в літературі, що негативно відображається як на змісті правових норм, які регулюють відносини у цій сфері, так і на процесі їх практичного застосування.

При розгляді фізичної особи як суб'єкта права неминує виникати питання про його індивідуалізацію, оскільки «пануючий тип конкретного цивільного правовідношення в сучасному побуті є іменним... Явище безіменного обміну, за допомогою пред'явницьких паперів, квитків, мазки, якщо і виключають іменну популярність співучасників, то тільки до тієї хвилини, поки операція здійснюється безпосередньо. При першій потребі у сприянні суду необхідність іменної популярності сторін, їх місце проживання виступає в цих безіменних операціях негайно ж на перший план, як і в іменних операціях і правовідносинах» [6, с. 104]

Наприклад, широкий суспільний резонанс дістало рішення громадянки України Олени Солюд про зміну свого імені на Усама бен Ладен, що було мотивоване «прихильністю перед чарівністю його особи», причому РАЦС не знайшов мотиву відмовити їй у задоволенні заявленої вимоги. У зв'язку з розглянутими колізіями, курйозними тільки на перший погляд, виникають питання, пов'язані, по-перше, з визначенням вимог до структури імені з урахуванням національних, історичних, релігійних і лінгвістичних особливостей, і, по-друге, з доцільністю встановлення законодавчих обмежень права громадян на його зміну [8, с. 3].

Так, структура імені довгий час несла в собі складне змістовне навантаження, відображаючи не тільки сімейну, а й стану приналежність громадянина, його роду занять, наявні досягнення та ін., причому недостатність використання тільки індивідуального імені (прізвища), на яке озивається даний суб'єкт, була усвідомлена досить рано. Вже в Римі для визначення особи використовувалися *praenomen* (особисте ім'я) і *nomen gentilitium* (родове ім'я, що вказувало на приналежність певній сім'ї, роду). У чоловіків, щоб не допустити підміни однієї особи з іншою, вживалося також *cognomen* (прізвище), завдяки чому виділялася гілка відомого роду або сім'ї, яку нерідко потрібно було виділити в родах знатних людей, які тривалий час користувалися загальним родовим іменем.

У часи Середньовіччя вибір імені багато в чому визначався звичаями і релігійними канонами, що склалися, часто ім'я відображало риси професійної діяльності свого носія. Для знаті ім'я ускладнювалося приєднанням найменування, що належало суб'єкту сеньйорії, вотчини. При цьому використання імені у цивільних правовідносинах ніяк не регламентувалося, що не відповідало інтересам стабілізації цивільного обороту. Лише у 1555 р. Ордонансом Генріха II була встановлена обов'язковість вживання *fixite du nom* (незмінного імені) під загрозою штрафу в 1000 ліврів і покарання за фальсифікацію. У Німеччині відповідна законодавча установка з'явилася лише у XIX ст., хоча вимога вживання єдиного і обов'язкового для особи, а не вільно використовуваного ним імені торкалося переважно операцій, що мали публічний характер (наприклад, пов'язаних із занесенням у Вотчинну книгу) [5, с. 106].

В Україні для позначення зв'язку особи з відомим батьком і конкретною сім'єю, через яку вона могла мати певні права, насамперед у сфері спадкових відносин, разом з особистим ім'ям використовувалися по батькові і прізвище законного батька. Ці історичні традиції знаходять своє віддзеркалення і у чинному законодавстві, згідно з яким ім'я громадянина включає прізвище, власне ім'я і по батькові [1, ст.28].

Втім, такий підхід до позначення фізичної особи не обмежувався тими випадками, коли вона могла претендувати на зв'язок з певним батьком і сім'єю. Вказані іменні ознаки були необхідні і поза межами цивільних інтересів особи: там, де вони не були дані суб'єкту через обставини його народження (незаконно народжених і осіб, чий батьки взагалі не відомі), закон вимагав їх встановлення з метою точного і зручного способу індивідуалізувати конкретну особу, відрізнити її від інших. Крім того, ім'я далеко не завжди забезпечує доказ наявності споріднених зв'язків з конкретною сім'єю або певними особами. Цьому перешкоджає існування кількох найбільш розповсюджених імен і прізвищ, і, навпаки, наявність у громадян різних прізвищ, безумовно, не завжди служить доказом відсутності у них споріднених зв'язків.

Слід зазначити, що з фактом реєстрації імені фактично пов'язане визнання державою появи нового суб'єкта права, ім'я якого записується за угодою батьків або на прохання матері дитини [2, ст. 146]. Законом не обмежуються права батьків у цій сфері, внаслідок чого на практиці виникали і виникають ситуації, які можна розглядати не інакше як зловживання батьками наданим їм правом. Так, у радянській період дітей нерідко називали всілякими «звучними іменами», що носили яскраво виражене ідеологічне навантаження, проявляючи вражаючу здатність складати різноманітні аббревіатури (наприклад, Донара — «Дочка народу», Владлен — «Володимир Ленін», Марлен — «Маркс — Ленін», не говорячи вже про численних Октябрях і Октябринах, Кимах і Нінелях). Нині ж присвоюються імена аббревіатурою з цифровим доповненням, імена з числовим позначенням (Олексій ІІ, Тато Іоанн Павло ІІ, Єлизавета ІІ та ін.). Це, як правило, особи церковного сану та царствуючі.

Цифрові позначення в даному випадку забезпечують ідентифікацію конкретної особи, та місце у системі державного спадкування. І, зрозуміло, немає підстав проводити порівняння відмови у реєстрації неприйнятної імені з політичним процесом про цензуру і про обмеження свободи слова. Що ж до неможливості реалізації прав, що належать новонародженій дитині, обумовлених фактом державної реєстрації, то в даному випадку вона стала наслідком не порушень, здійснених органом РАЦСу, як доводили батьки дитини, а з їх власної вини.

Виникає закономірне питання про те, що саме реєструє відділ РАЦСу: факт народження дитини або його ім'я, і наскільки відмежовані вони один від одного. Буквальне тлумачення норм закону про акти цивільного стану приводить до висновку, що реєстрація здійснюється шляхом внесення в акт про народження прізвища, імені, по батькові, статі, дати і місця народження дитини. Оскільки відповідний запис не міг бути проведений через зазначені вище причини, то не міг відбутися і акт реєстрації. На нашу думку, подібна практика повинна бути змінена шляхом внесення до Закону про акти цивільного стану положення про заборону вибору (і подальшої реєстрації) імені, що не є таким з лінгвістичної точки зору (містить цифрові позначення, є різними аббревіатурами, поєднання приголосних та ін.).

Великий науковий і практичний інтерес викликає питання про правову природу імені, яка має дуже складний характер, оскільки ім'я громадянина є, з одного боку, засобом індивідуалізації особи, а з другого, — елементом її правосуб'єктності і з третього, — суб'єктивним цивільним правом. Що стосується функції імені, то вона не потребує додаткової індивідуалізуючої характеристики. Аналіз імені як елементу правосуб'єктності особи допустимо остільки, оскільки з ним пов'язана можливість реалізації суб'єктивних цивільних прав і обов'язків, визнання, охорона і захист особистих немайнових прав, інших нематеріальних благ, що охороняються законом інтересів суб'єкта. Згідно з законом набувати права і обов'язки можна тільки під своїм ім'ям; набуття прав і обов'язків під ім'ям іншої особи не допускається, а шкода, заподіяна фізичній особі в результаті неправомірного використання його імені, його спотворення або використання способами або у формі, що принижують його честь, гідність або ділову репутацію, підлягає відшкодуванню відповідно до закону [1, ст. 23].

Право на ім'я визнається за всіма без винятку фізичними особами, які правомочні: 1) носити певне ім'я; 2) вимагати від всіх і кожного його визнання; 3) у встановленому законом порядку змінити раніше привласнене ім'я; 4) забороняти іншим особам користуватися тим же ім'ям. Проте остання правомочність не може бути зведена в абсолют і розумітися як виняткове право користувача, тому що необмежене коло інших суб'єктів також можуть використовувати дане ім'я при до-

триманні двох умов: вони володіють тим же ім'ям і не заподіюють цим шкоди іншій особі [4, с. 94].

Розгляд права на ім'я з позиції теорії особистих прав, що закріпилися в юриспруденції, дає можливість відзначити його абсолютний характер, що забезпечує захист проти всіх і кожного. При цьому самі порушення права на ім'я можуть бути зведені до двох груп: невизнання імені і неправомірне його вживання. Важливо підкреслити і немайновий характер даного права, що не виключає можливості матеріального відшкодування майнової і моральної шкоди, заподіяної особистим немайновим правам і інтересам уповноваженого суб'єкта. Наслідком вказаної особливості є невідчужуваність імені і непередаваність його шляхом спадкування. Перехід прізвища батьків до дітей не може розглядатися як спадкоємство, оскільки прізвище, по-перше, отримується через народження дитини, а не внаслідок смерті його батьків, і, по-друге, продовжує належати батькам разом з дітьми. Але безперечно невідчужуваність імені, тобто неможливість його передачі іншим особам з припиненням права на дане ім'я у його носія не може означати неможливість передання іншим суб'єктам права на використання імені якоїсь відомої особи в рекламних і іншій комерційній меті. Так, наприклад, французька актриса Бріжіт Бардо стала першою знаменитістю, що уклала договір про надання за винагороду парфумерній компанії права назвати нові духи «Бріжіт Бардо», тобто її ім'ям: до неї свої імена продукції, що виробляється, надавали тільки її творці і розробники.

Аналіз права на ім'я як одного з найважливіших суб'єктивних цивільних прав вимагає характеристики підстав і порядку його придбання. До юридичних фактів, з якими може бути пов'язаний цей процес, відносяться: 1) народження дитини; 2) усиновлення (удочеріння) дитини; 3) укладання шлюбу; 4) розірвання шлюбу; 5) встановлення батьківства; 6) зміна імені. Це означає, що з правом на ім'я безпосередньо пов'язані практично всі (окрім смерті) акти цивільного стану — дії громадян або події, що впливають на виникнення, зміну або припинення прав і обов'язків, а також такі, що характеризують правовий стан фізичних осіб [3, ст. 4].

У першому з названих випадків надання імені новонародженому визначається за допомогою законодавчо закріплених презумпцій, на підставі бажання матері дитини, або погодженого волевиявлення батьків, а при їх відсутності — вказівки органу опіки і піклування [3]. При усиновленні це питання вирішується за заявою усиновлювачів, проте зміна прізвища, імені і по батькові усиновленої дитини, що досягла віку семи років, може бути проведено тільки з її згоди, за винятком випадків, коли дитина проживала в сім'ї усиновителя, і вважає його своїм батьком [2, ст. 231].

Повністю на розсуд фізичної особи законом відноситься вибір прізвища при укладанні шлюбу і його розірванні. При державній реєстрації шлюбу подружжю записується вибране ними їх загальне прізвище або дошлюбне прізвище кожного з них. При цьому як спільне прізвище у даний час може бути записано прізвище одного з подружжя або, якщо інше не передбачене, прізвище, утворене за допомогою приєднання прізвища дружини до прізвища чоловіка [2, ст. 35]. Розірвання шлюбу, у свою чергу, не є безумовною підставою для зміни набутого при його реєстрації прізвища. Один з подружжя, що змінив своє прізвище при вступі до шлюбу на інше, має право і після розірвання шлюбу зберегти це прізвище, або за його бажанням при державній реєстрації розірвання шлюбу йому надається дошлюбне прізвище [2, ст. 113]. Важливе значення в цій сфері може мати і судове встановлення батьківства або факту визнання батьківства, оскільки у цьому випадку відомості про батька дитини вносяться в запис відповідного акта згідно з даними, вказаних у рішенні суду [2, ст. 128].

Істотним упущенням у законодавстві України, на нашу думку, є відсутність переліку підстав для відмови в реєстрації зміни імені при законодавчо закріпленій нагоді прийняти і реалізувати подібне рішення. Заслугує на увагу лист Міністру СРСР від 7 лютого 1977 р. «З питань зміни громадянами СРСР прізвищ, імен і по батькові», який містить перелік вагомих, поважних причин для зміни імені (немилозвучність, трудність вимови, бажання носити прізвище чоловіка, осіб, які фактично виховали заявника), а також вказівку органам РАЦСу обережно підходити до задоволення прохань громадян про зміну імені, допускаючи інші підстави для його заміни лише як виняток. Слід, зокрема, порушити питання про заборону зміни імені, якщо при цьому відома мета його використання.

Певні складнощі з реєстрацією зміни імені виникають також при зміні статі людини, яку деякі автори пропонують розглядати як соціальну смерть, що вимагає оголошення такого громадянина померлим у судовому порядку відповідно до ст. 46 ЦК України. Проте при цьому не враховується, що чинним законодавством зміна статі не прирівнюється до біологічної смерті, отже, воно не тягне відкриття спадщини, не припиняє суб'єктивні права і обов'язки громадянина. Це означає, що у рамках цивільно-правових відносин зміна статі тягне ті самі правові наслідки, як і будь-яка

зміна імені, але питання про те, коли подібні зміни можуть бути проведені, залишається відкритим. На нашу думку, слід погодитися з думкою, яка прозвучала в літературі про те, що рішення про зміну імені можна ухвалювати тільки тоді, коли особа успішно перенесла гормональне лікування і хірургічну операцію щодо зміни статі, що підтверджується документом встановленої форми, виданим їй медичною установою. Стаття повинна вважатися зміненою лише з моменту державної реєстрації акта про зміну імені і внесення змін у вигляді доповнення про зміну статі у запис про народження, які повинні проводитися одночасно [7].

Як було викладено вище, право на ім'я належить особі з народження, проте його самостійна реалізація (хоча і часткова) стає можливою по досягненні нею семи років, оскільки з цього віку потрібна згода дитини на його зміну [2, ст. 148]. Право на ім'я конкретизується в різних джерелах чинного законодавства. Так, згідно зі ст. 14 Закону України від 23 грудня 1993 р. № 3792-ХІІ «Про авторське право і суміжні права» надається право використовувати або дозволяти використовувати твір під справжнім ім'ям автора або, псевдонімом, без позначення імені, тобто анонімно. При цьому авторське право на ім'я не завжди співпадає з «загальногромадянським правом», що належить будь-якій фізичній особі. За відсутності особливої вказівки з боку автора, твір позначається прізвищем, ім'ям, по батькові автора, або його прізвищем і ініціалами. Вимоги автора про інше позначення його імені є неприпустимими, та обов'язковими для особи, що використовує авторський твір, і підлягає закріпленню у договорі. Якщо твір використовується під псевдонімом або без вказівки імені автора (анонімно), особа, якій відоме справжнє ім'я автора, насамперед користувачу, що уклав авторський договір, не має права без згоди автора розкривати його особу.

На особливу увагу заслуговує право на використання псевдоніма, яке, як правило, має на меті приховати справжнє ім'я суб'єкта, замінивши його більш звучним і таким, яке краще запам'ятовується, що обумовлює необхідність чіткого визначення меж допустимості такого використання. Практика, яка нині склалася на підставі теоретичних уявлень, дає можливість визначити використання псевдоніма тільки відносно суб'єктів, що володіють авторськими або суміжними правами на результати інтелектуальної діяльності. Виняток становлять випадки, коли псевдонім вживається разом з ім'ям як додатковий засіб індивідуалізації громадянина, зокрема, при проведенні передвиборчої кампанії, в якій беруть участь кандидати-однофамільці. Але, на відміну від помилкового імені, псевдонім повинен лише «відділити відому категорію суспільних проявів особи від її звичайної житейської сфери» [4, с. 104]. При цьому одна особа може мати кілька псевдонімів згідно зі сферами своєї діяльності. Отримання права на псевдонім на відміну від права на ім'я, притаманне особі з народження, і може бути отримане тільки три його неодноразовому, систематичному вживанні, що додає його носію літературну, артистичну й іншу індивідуальність. Такий підхід, за справедливим зауваженням М.М. Агаркова, більш відповідає істинній природі псевдоніма і дає достатні підстави для його захисту [6, с. 106].

Особливої актуальності стосовно імені нині набувають чудові слова Й.О. Покровського: «Зростання особи, зростання індивідуальної самосвідомості неминуче повинне привести до зростання тієї цінності, яка приписується імені як такому. Чим більш багатий внутрішній зміст особи, тим більше дорожить вона своїм ім'ям, і тим небажано для неї будь-яке зловживання або змішення... Те, що раніше було надбанням тільки аристократії, з часом робиться загальною тенденцією людини, що зростає в свідомості своєї власної гідності [6, с. 123].

Література

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44.
2. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. № 2947-III із змінами та доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21–22.
3. Правила реєстрації актів цивільного стану в Україні: затверджені Наказом Міністерства юстиції України від 18.10.2000 р. №52/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 18.11.2003 р. №140/5).
4. Агарков М.М. Право на имя // Избр. труды по гражданскому праву. В 2 т. Т. II. – М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. – С. 689.
5. Дювернуа Н.Л. Чтения по гражданскому праву. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1902. – С. 398.
6. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. – М.: Статут, 1998. – С. 467.
7. Маленин М.Н. Изменение биологического и социального пола: перспективы развития законодательства // Журнал российского права. – 2002. – № 9.
8. В Украине объявился новый Усама бен Ладен // Pakistan News Service. 2001. – 12 дек.

*Забезпечення зайнятості випускників професійно-технічних
і вищих навчальних закладів України як один
з напрямів соціальної відповідальності держави*

Невід'ємною умовою створення та розвитку громадянського суспільства у будь-якій країні є наявність високоякісної, конкурентоспроможної робочої сили, забезпеченої робочими місцями. У зв'язку з тим, що така частина робочої сили країни, як випускники професійно-технічних і вищих закладів освіти, є неконкурентоспроможними на ринку праці з причин відсутності досвіду роботи, одним з основних соціальних обов'язків держави є встановлення гарантій щодо забезпечення їхньої зайнятості.

Останнім часом проблемі забезпечення державою зайнятості випускників приділяється особлива увага. Дослідженню правових аспектів даної проблеми присвячено праці таких дослідників як В.С. Венедиктов, О.С. Реус, В.П. Пастухов, О.О. Коваленко.

Основним завданням цієї статті є аналіз державних гарантій забезпечення зайнятості випускників, ефективності їх дії на практиці та формулювання власних пропозицій вирішення проблеми.

Державна підтримка молодих спеціалістів без досвіду роботи почала здійснюватись досить давно. У період індустріалізації трудові правовідносини з особами, що закінчили вищі начальні заклади і технікуми, встановлювалися на підставі актів розподілу на роботу, виданих відповідними народними комітетами згідно з законом. Усі особи, які закінчували заклади освіти, відповідно до постанови ЦВК і РНК СРСР від 15 вересня 1933 р. «Про поліпшення використання молодих фахівців» [1, с.33] були зобов'язані відпрацювати на підприємстві згідно з направленням п'ять років. За самовільне працевлаштування чи неприбуття до місця роботи за направленням їх можна було притягти до кримінальної відповідальності.

З прийняттям нових нормативних актів у вказаній сфері у 1949 р. після закінчення навчання випускники направлялися на підприємства у плановому порядку, що давало можливість краще забезпечувати кадрами галузі народного господарства, які розвивалися, та гарантувало молодим спеціалістам використання їх за отриманою спеціальністю.

Відповідно до п. 29 Положення про персональний розподіл молодих спеціалістів, що закінчили вищі та середні спеціальні навчальні заклади СРСР від 18 квітня 1968 р. [2], обов'язковість для адміністрацій підприємств направлень їх на роботу підкреслювалася у формі заборони керівникам підприємств та організацій приймати молодих спеціалістів на роботу до закінчення трирічного терміну після закінчення навчального закладу без посвідчення відповідного міністерства (відомства) або довідки навчального закладу про надання можливості самостійно влаштууватись на роботу.

З позиції сьогодення можна по-різному ставитися до названої практики, але не можна погодитися з тим, що такі адміністративні акти направлення на роботу були договірною формою реалізації права на працю, оскільки як на момент розподілу, так і на момент вступу до навчальних закладів до уваги не бралось.

Сьогодні законодавством передбачено кілька гарантій забезпечення зайнятості молоді з освітою. Відповідно до п.1 ст.197 КЗпП України [3], громадянам України віком від 15 до 28 років після закінчення або припинення навчання у загальноосвітніх, професійних навчально-виховних і вищих навчальних закладах, завершення професійної підготовки і перепідготовки, а також після звільнення зі строкової військової або альтернативної (невійськової) служби надається перше робоче місце на строк не менше двох років. На жаль, на виконання цієї норми не було прийнято жодного підзаконного нормативного акта. Цей факт зумовлює декларативність даної норми, яка пояснюється відсутністю механізму реалізації її на практиці, адже у жодному законодавчому акті

ми не знайдемо пояснення, до яких органів потрібно звертатися молодим громадянам після закінчення шкіл, училищ, проходження служби, не встановлено строків звернення тощо.

Відповідно до п.2 ст.197 КЗпП України молодим спеціалістам – випускникам державних навчальних закладів, потреба в яких раніше була заявлена підприємствами, установами, організаціями, надається робота за фахом на період не менше трьох років у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України. Наявність кількох підзаконних нормативно-правових актів, прийнятих на виконання вказаної норми, вказує на розробку й регламентацію на законодавчому рівні механізму працевлаштування молодих спеціалістів, на відміну від ч. 1 ст. 197 КЗпП України.

Відповідно до п.2 ст.197 КЗпП України та п. 11 ст. 7 Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» [4] молодими спеціалістами визнаються випускники державних професійно-технічних і вищих навчальних закладів, потребу в яких було визначено державним замовленням. Таким чином, законодавство щодо гарантованого надання першого робочого місця молодим спеціалістам поширюється тільки на випускників державних вищих навчальних і професійних навчально-виховних закладів, до того ж не на всіх, а лише на тих, потребу в яких було визначено державним замовленням. Виходячи з цих обмежень, неважко дійти висновку, наскільки незначною нині є кількість молодих спеціалістів з усієї сукупності випускників навчальних закладів, адже менше половини випускників державних навчальних закладів, які навчалися за державним замовленням, отримують сьогодні направлення на роботу [5]. Ті ж випускники, які все-таки його отримують, рідко бувають задоволені робочими місцями, оскільки вони здебільшого є непривабливими і знаходяться в регіонах. До того ж рівень заробітної плати та забезпечення їх житлом сьогодні є мінімальним. Виходячи із зазначеного, можна дійти висновку про низьку результативність реалізації на практиці гарантії надання першого робочого місця випускникам професійно-технічних і вищих навчальних закладів.

Набагато успішніше сьогодні реалізується *гарантія працевлаштування шляхом надання роботодавцю дотації на створення додаткових робочих місць*, механізм надання якої передбачено наказом Міністерства праці та соціальної політики України «Про затвердження Порядку надання роботодавцю дотації на створення додаткових робочих місць для працевлаштування безробітних» [6]. Відповідно до п.4 Наказу дотація надається роботодавцю за умови працевлаштування на строк понад два роки безробітних, які перебували на обліку в Державній службі зайнятості як безробітні не менше шести місяців, а нижчезазначених категорій безробітних, які направляються на дотаційні робочі місця, в першу чергу, — не менше трьох місяців за направленням Державної служби зайнятості. Серед нижчезазначених категорій безробітних окремо визначено молодь, що закінчила або припинила навчання в професійно-технічних і вищих навчальних закладах різних рівнів акредитації, якій надається перше робоче місце. Окремим позитивним моментом Наказу, на відміну від КЗпП України, є відсутність вказівки на форму власності навчального закладу, оскільки працевлаштованими на дотаційні робочі місця можуть бути випускники навчальних закладів будь-якої форми власності, а не тільки державної.

Прийняття Наказу стало кроком уперед у сфері надання гарантій працевлаштування молоді з освітою, оскільки, по-перше, ця гарантія є фінансово вигідною для роботодавця і здійснюється ним у добровільному порядку. По-друге, вона досить приваблива і для випускників, оскільки надає можливість працевлаштування як на робочі місця за робітничими професіями, так і на посади службовців і менеджерів.

4 грудня 2004 р. Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійно-технічну освіту, першим робочим місцем з наданням дотації роботодавцю» [7], який спрямовано на забезпечення молоді, яка отримала вищу або професійну освіту, першим робочим місцем шляхом надання дотації роботодавцю. Відповідно до ст. 3 закону дотація надається роботодавцю у разі прийняття на роботу за направленням Державної служби зайнятості молоді, якій надається перше робоче місце за отриманою відповідною професією, строком на два роки та за умови відсутності у нього протягом останніх шести місяців скорочення чисельності працюючих за професією, за якою працевлаштовується молодий громадянин.

Вважаємо, що прийняття цього закону стало ще одним кроком уперед щодо забезпечення працевлаштування молоді з освітою. По-перше, вказаний закон є першим нормативно-правовим актом, дія якого поширюється на досить широке коло осіб — випускників і вищих, і професійно-технічних навчальних закладів незалежно від форми власності. По-друге, законом докладно регламентується механізм надання дотації, її розмір, джерела надходження та контроль за дотриманням законодавства про надання дотації роботодавцю. По-третє, в основу визначеного цим законом

механізму працевлаштування випускників покладено матеріальне стимулювання роботодавця, що неодмінно сприятиме вирішенню проблеми безробіття серед названої категорії молоді.

Пунктом 1 Прикінцевих положень закону встановлюється, що цей закон набрав чинності з 1 січня 2006 р. Кабінету Міністрів України в шестимісячний термін із дня його опублікування слід було забезпечити прийняття нормативно-правових актів, необхідних для реалізації цього закону. На жаль, жодних дій Кабінетом Міністрів України вчинено не було, внаслідок чого дію закону на 2006 – 2007 рр. було зупинено.

Наступною державною гарантією, передбаченою ст.5 Закону України «Про зайнятість населення» [8], є працевлаштування на *заброньовані робочі місця*. Відповідно до п. «в» названої статті випускники професійно-технічних і вищих навчальних закладів мають право на додаткові гарантії щодо працевлаштування шляхом встановлення квоти робочих місць. Право на додаткові гарантії при працевлаштуванні на заброньовані робочі місця для випускників вищих навчальних закладів було передбачено тільки 1 березня 2005 р. Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення працевлаштування молоді». До прийняття цього закону право на гарантоване працевлаштування в рахунок броні мали тільки випускники професійно-технічних навчальних закладів.

Для забезпечення потреб держави у необхідних їй кваліфікованих спеціалістах з вищою освітою доцільним було б створити у країні *систему стажування* майбутніх кваліфікованих працівників на підприємствах, в установах та організаціях будь-якої форми власності під час навчання на останньому курсі. Таке стажування могло б провадитись на підставі договору між навчальним закладом і роботодавцем про проведення навчання та гарантоване працевлаштування випускника, який уже матиме певний досвід роботи на даному робочому місці.

Механізм фінансування стажування можна застосовувати аналогічно до надання роботодавцеві дотації, тобто дотувати стажування молодого спеціаліста шляхом покриття виплати йому мінімальної заробітної плати та певного відсотка організації за проведення навчання, та згодом протягом шести місяців після працевлаштування — в розмірі фактичних витрат на основну й додаткову заробітну плату, але не вище середньої заробітної плати, що склалася за всіма видами економічної діяльності у відповідному регіоні за минулий місяць і сум внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, що сплачують роботодавці відповідно до закону. Надання дотації повинно здійснюватись за рахунок асигнувань Державного бюджету України, передбачених на такі цілі, та коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, які стягуються як фінансові санкції з підприємств, установ і організацій відповідно до ч. 6 ст. 7 Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні».

Вважаємо, що такий механізм забезпечення молодих спеціалістів першим робочим місцем буде особливо вигідним для роботодавців, оскільки працевлаштовуючи підготовленого безкоштовно спеціально для них випускника, їх ще буде позбавлено державою необхідності витратити кошти на виплату йому заробітної плати та внесків до соціальних фондів.

Отже, система надання випускникам першого робочого місця, передбачена законодавством України, є застарілою, застосування її за сучасних умов є неефективним. Державна політика забезпечення зайнятості випускників потребує значних змін та розробки нових підходів, адаптованих до застосування за сучасних умов.

Література

1. Трудовое законодательство СССР: Сб. законов, указов и постановлений. – М., 1941.
2. Державні трудові резерви СРСР: Зб. керів. мат. – М., 1957.
3. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1971. – Додаток до № 50. – Ст. 375.
4. Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 16. – Ст. 167.
5. Богиня Д.П. Концептуальні підходи до визначення конкурентоспроможності робочої сили на ринку праці //Україна: аспекти праці. – 1999. – № 6. – С. 4.
6. Офіційний вісник України. – 2001. – № 5. – Ст. 217.
7. Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 2. – Ст. 40.
8. Відомості Верховної ради УРСР. – 1991. – № 14. – Ст. 170.

Якимець О.І.,

*канд. юрид. наук., нач. кафедри цивільного права та процесу
КНУВС*

Про можливості застосування криміналістичного дослідження документів у цивільному процесі

Соціально-економічні процеси, що відбуваються в Україні останніми роками, ринкові відносини, які політично зміцнюються, тенденції до побудови правової держави зумовлюють зростаючу суспільну потребу у висококваліфікованій юридичній допомозі. У багатьох громадян, особливо у нових суб'єктів господарчої діяльності, постійно виникають проблеми юридичного характеру, причому низький рівень правової освіти підприємців і менеджерів призводить до того, що вони дуже часто і не підозрюють, що ці проблеми можуть бути кваліфіковано вирішені.

Державна система юридичного обслуговування організацій та населення, різноманітні приватні юридичні фірми традиційно забезпечують нотаріальну або адвокатську підтримку. Водночас така найважливіша для нормального бізнесу сфера юридичної діяльності як провадження різних експертиз (у тому числі і судових), залишається поза увагою. Досить велика роль судових експертиз у цивільному процесі, адже доказова інформація, отримана у результаті їх провадження, дає можливість суду швидко і обґрунтовано виносити рішення при вирішенні спорів із цивільних справ. Проте багато кваліфікованих юристів (наприклад судді та адвокати), які беруть участь у розгляді цивільних справ, не мають чіткого уявлення про можливості судових експертиз, не говорячи вже про простих громадян, які у цьому питанні покладаються на правознавців. Незважаючи на те, що багато експертних досліджень можуть сприяти захисту прав та інтересів підприємців та споживачів, різноманітні можливості, що відкриваються при цьому, невідомі представникам нових господарських структур та населенню.

Завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизначених або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [1].

Виходячи з цього, необхідно значно підвищити ефективність правоохоронної роботи. Одним із дійових засобів поліпшення цієї роботи є продумане і планомірне використання даних природничих і технічних наук. Як зазначає В.Г. Гончаренко, «... залучення до служби правосуддя цих даних має здійснюватись головним чином через експертизу, яка дає змогу впроваджувати в судочинство досягнення науки і техніки, є засобом наукового пояснення, витлумачення фактів. Усе це значною мірою підвищує надійність і доказову силу зібраних у справі матеріалів, забезпечує встановлення об'єктивної істини» [2].

Як зазначено у ст. 57 ЦПК України, доказами у цивільній справі є будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін та інших обставин, які мають значення для вирішення справи.

Ці дані встановлюються на підставі поясень сторін, третіх осіб, їхніх представників, допитаних як свідків, показань свідків, письмових доказів, речових доказів, зокрема звуко- і відеозаписів, висновків експертів.

У Постанові Пленуму Верховного суду України № 8 від 30 травня 1997 р. із змінами, внесеними згідно з Постановою Пленуму Верховного суду України № 15 від 25 травня 1998 р. «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах», наголошено «... що судова експертиза як один із засобів доказування сприяє всебічному, повному й об'єктивному дослідженню обставин справ, винесенню законних і обґрунтованих судових рішень» [3].

Судова експертиза є найважливішою формою застосування спеціальних знань у цивільному судочинстві. Експерт може надати суттєву допомогу суду у з'ясуванні обставин, що сприяли правопорушенням, у розробці конкретних заходів для їх попередження. Тому судова експертиза може вирішувати питання профілактичного характеру.

Слід докладніше зупинитися на техніко-криміналістичній експертизі документів та показати основні категорії цивільних справ, за якими призначається ця експертиза сьогодні, та основні методи, які використовуються фахівцями для її проведення.

Велика кількість техніко-криміналістичних експертиз проводиться за договорами поставки продукції і товарів. Перед експертом формулюються такі питання:

- яким є спосіб нанесення відбитків печаток та штампів на договорах;
- яким способом виготовлені представлені на експертизу печатки та штампи;
- чи нанесені відбитки печаток та штампів у договорі тими печатками і штампами, які представлені на експертизу.

В. Г. Тихиня зазначає, що у цивільному судочинстві речові докази залежно від конкретних обставин справи можуть бути піддані таким криміналістичним експертизам: судово-почеркознавчій, судово-технічній експертизі документів, судово-трасологічній [4].

Широке застосування копіювально-розмножувальної техніки також надає зловмисникам великі можливості для фальсифікації договорів. Для цього вони часто використовують сканування та ксерокопіювання підписів осіб, які мають право підпису документів.

Досягнення науково-технічного прогресу добре засвоїли працівники деяких фінансових організацій. Все частіше предметом цивільного судочинства стають справи за позовами підприємницьких структур до комерційних банків про стягнення безпідставно списаних грошових сум у валюті. Одним із способів проведення таких незаконних фінансових операцій є виготовлення фальшивих бланків на струминних принтерах та виготовлення копій платіжних доручень за допомогою монтажу: підписи осіб, яким надається право підписувати платіжні доручення, відбитки печаток і штампів за допомогою сканера копіюються на бланки платіжних доручень, які виготовлені за допомогою струминного принтера. Готовий документ ксерокопіюється, а потім використовується при проведенні фінансових операцій.

Хвиля приватизації державного майна, у тому числі й житлового фонду, що прокотилася, збільшила кількість справ у цивільному провадженні за позовами про визнання операцій із житлом недійсними. Для отримання доказів з такого виду справ перед криміналістичною експертизою документів ставляться питання про автентичність відбитка печаток нотаріусів у договорах про спільну власність, дарування, купівлі-продажу квартир, будинків, дачних ділянок. Часто перед експертом ставиться питання про відповідність часу виконання договору та підписів на ньому. Традиційними є питання експерту про автентичність підписів у договорі та наявність виправлень у цих документах.

Велика кількість техніко-криміналістичних експертиз проводиться для забезпечення надання доказів автентичності або підробки документів, що засвідчують особу, та різного роду доручень. Експерту формулюються питання про спосіб виготовлення відбитків печаток і штампів, а також про наявність проведених змін у документах.

Очевидно, що висновки експертів набувають сили доказів, якщо вони є об'єктивними та виконані з високим ступенем точності, що може бути досягнуто різноманітністю застосованих методів. Як зазначає М.К. Треушников, судові докази - єдине поняття, в якому взаємопов'язані як зміст і процесуальна форма, фактичні дані та засоби доказування [5].

При проведенні, зокрема, техніко-криміналістичної експертизи документів, застосовується огляд об'єктів, відбитків та мікроскопічне дослідження. Також часто застосовуються спеціальні вимірювальні прилади. При визначенні способів виготовлення фальшивих бланків застосовують вивчення розчинності барвної речовини штрихів друкованого тексту у воді та органічних розчинах. При встановленні способу виготовлення документа, фахівці вивчають об'єкти дослідження у променях світла, що падає косо, а також у інфрачервоних та ультрафіолетових променях. Для вирішення питання про давнину виконання записів використовують методи тонкошарової хроматографії. Нині для визначення віку штрихів записів розроблені окремі методики, що ґрунтуються на вивченні відносного вмісту розчинників у складі барвників, який з плином часу постійно змінюється. При визначенні того що було виконано раніше: відбиток печатки або підпис, можуть бути застосовані люмінесцентний аналіз, метод вологого копіювання, абсорбційно-люмінесцентний аналіз матеріалів штрихів, що відбилися на поверхні адсорбента. Можливість визначення копіювальної природи виготовлення документів досягається із застосуванням дослідження документа у відбитих інфрачервоних променях з використанням електронно-оптичного перетворювача «Криминокс-1».

Останнім часом широко застосовуються у техніко-криміналістичній експертизі документів комп'ютерні методи обробки. Так, «тріо»: сканер-комп'ютер-лазерний (струйний) принтер дозво-

ляє проводити окремі види дослідження документів швидко, повно та досить ефективно. До безумовної переваги їх виконання, а також те, що досліджувані документи не піддаються жодному впливу, що може їх пошкодити, при досить великій кількості можливих варіантів внесення до документа експериментальних змін.

Знання, отримані у результаті криміналістичного пошуку та дослідження джерел у цивільному процесі, забезпечують отримання доказової інформації і є однією з підстав винесення судового рішення. Криміналістична інформація при цьому виступає у формі судових доказів.

Література

1. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / За заг. ред. А. Бичкової. – К. : Атіка, 2008. – С. 5.
2. Гончаренко В. Г. Експертизи в судовій практиці – К. , 1993. – С. 3.
3. Збірник настанов Пленуму Верховного суду України в цивільних справах та із загальних питань (1963–2000). – К., 2000. – С. 63.
4. Тихиня В. Г. Теоретические проблемы применения данных криминалистики в гражданском судопроизводстве. – Мн., 1983. – С. 121.
5. Советский гражданский процесс. – М., 1989. – С. 155.